BEVEZETŐ

Annyian, annyiféleképpen panaszkodnak arról, hogy leértékelődött a művészet szerepe a mai kultúrában. Mások viszont éppen ezt a leértékelődést üdvözlik, mondván, a művészi formanyelveket az elvárások hiánya felszabadítja. Ekként amit egyfelől leértékelődésnek érzékelünk, másfelől felértékelődés. Végül mindkét tábor, miután jól kipanaszkodta és kifújta magát, észrevétlenül jut egyetértésre: a rendkívül intenzív és innovatív művészi gondolkodás akkor is alapvető viszonyítási pontunk, ha csak kevesen kerülnek a közvetlen hatása alá vagy vizsgálják tüzetesen. Azok életének is szerves része, akik nem tudnak róla. Felelősségünk tehát egyetemleges, hogy az esztétikai érték és a művészi érték között különbséget tegyünk. Ezt nemcsak a klasszikus eszményeket abszolutizálók ismerik el. Jóllehet néha alulmarad a relativizálódás ijesztő hatalmával szemben, az MMA Kiadó jóvoltából nemrég magyarul is megjelent könyvében (Rendkívüli és mindennapi. A hétköznapi élet esztétikája) *az amerikai Thomas Leddy is azt bizonyítja, hogy „a művészet és a hétköznapi élet kapcsolata alapvetően dinamikus természetű, és a kettő kölcsönösen gazdagítja egymást".*

A XXI. században sem veszített jelentőségéből a művészetelméleti problémák rendszerezett kifejtése. A Magyar Művészet *megalapítása óta már megteremtette azt a dús nyelvi környezetet, amely a sajátosan magyar szemléletmódok föltárásának és a külföldi irányzatok recepciójának termékeny kölcsönhatását segíti elő. Ezt az áldozatos munkát Kulin Ferenc alapító főszerkesztő, irodalom- és eszmetörténész, a XIX. századi nemzeti liberalizmus kutatója végezte el – és ez nem véletlen. Csuday Csaba szerkesztőként honosította meg a lapban a* Kitekintés *rovatot, amely a nemzetközi szakirodalom szemlézése révén szélesíti látókörünket: hírt ad a kurrens módszerekről, fogalmakról, az új megközelítésekről, a jellegadó, a kortárs szellemi klímát befolyásoló szerzőkről. Megtisztelő, hogy Sturm László főszerkesztő-helyettessel együtt tőlük vehettük át a feladatokat a Magyar Művészetben; igyekszünk hozzájuk méltón dolgozni. Hasonlóan a rapszodoszokhoz, akik ott folytatták a szöveget, ahol társaik abbahagyták. Jan Assmann ezt a jelenséget, a hüpolépsziszt tartotta a kulturális emlékezet modelljének. Mi sem vélekedünk másként.*

A mostani lapszám Trianon századik évfordulóján veszi górcső alá a békediktátum kulturális vonatkozásait: részben intézményelméleti, intézménytörténeti megközelítésben, részben a történelmi kataklizma, valamint következményeinek művészi reprezentációiban, valamint a politika- és társadalomtörténeti változásoknak a művészet- és művelődéstörténeti folyamatokra gyakorolt befolyása terén.

Filep Tamás Gusztáv alapkutatásait összegzi lendületes, forgatókönyvszerűen pergő írásában a csehszlovák légió katonái által 1919-ben kivégzett magyar hadifoglyokról. Mórocz Gábor eszmetörténeti megközelítése Babits Mihály esszéit a nemzeti és az egyetemes fogalompárját mozgósítva elemzi, bemutatva, hogy az író a magyarságot sújtó tragédiát az emberiség veszteségeként értelmezi. Ábrahám Barna átfogóan tárgyalja a Szepességnek a magyar művelődéstörténetben betöltött szerepét, amely a multietnicitás és a magyar identitás összekapcsolódásának is ragyogó példája. A trianoni döntés egyben nyelvi korszakhatár is – így szól Balázs Géza tétele. Az anyanyelvhasználat visszaszorulása és a nyelvi szétfejlődés pedig egyúttal társaslélektani szövődményeket is okozott. Szász László – akinek Bánffy Miklósról készített monográfiája hamarosan napvilágot lát az MMA Kiadó gondozásában – egy elbeszélés analízise révén szemlélteti, hogy az író-politikus milyen pozíciót foglalt el a transzilvanizmusról szóló vitában. A Tizenegyek *címmel számontartott, híres kolozsvári antológia keletkezéstörténete felől közelít Buday György életművéhez Cseke Péter. Két nagyberuházás történetét eleveníti föl Zuh Deodáth, hogy ezáltal – a sikeres, illetőleg a sikertelen műcsarnoképítések tanulságait levonva – a többségi és a kisebbségi kultúraszervezés intézményi feltételeinek szükségességére irányítsa rá a figyelmet. Hausmann Kóródy Alice a romániai magyar zeneszerzőkről, Kelecsényi László a Trianont tematizáló magyar filmekről ad panorámaképet.*

Valamennyi tanulmányra igaz, amit Mórocz Gábor idéz Babitstól: „Az igazságot megtagadni saját nemzetünk kárára éppoly igazságtalanság, mint annak javára."

Falusi Márton

Filep Tamás Gusztáv

Emlékezetpolitikai döccenők

Cseh–magyar háború Szibériában[1]

Ha jól következtetek a rendszerváltás előtti évtizedek viszonylag profi katonai történésze, Györkei Jenő egyik könyvéből, a krasznojarszki szovjet pionírok évente megkoszorúzták tizenhét magyar hadifogoly sírját, pontosabban a fölé épített emlékművet – és ez a szokás aztán a Szovjetunió felbomlásáig fönnmaradhatott.[2] Györkei közli az emlékműnek s külön a rajta elhelyezett márványtáblának a képét, a szövegbe pedig beiktatta a tábla feliratának fordítását is: „Itt nyugszanak azok a magyar kommunisták, akiket a kolcsakisták 1919. július 30-án agyonlőttek a 31. szibériai ezred felkelésében való részvételükért."[3]

Ugyanezeknek a magyar katonáknak a története a szibériai hadifogolysors legbrutálisabb változatának szimbólumává vált, amiért is emléküket nemcsak tiszteletben tartották itthon a (szerintem szakszerűtlenül) „Horthy-rendszernek" nevezett periódusban, hanem – többször is, bár rövid terjedelemben – megírták haláluk körülményeit.

Első közelítésben: nem mindennapi dolog, hogy a szovjethatalom képviselői, sajtója és például a korabeli Magyarország elismert történészei, írói[4] ugyanazoknak a hősöknek, illetve mártíroknak a gyászünnepét ülik meg. Az meg talán példátlan, hogy a szovjetek többek között úgynevezett magyar irredenta tisztekét, a magyarok pedig állítólagos és valódi vörösgárdistákét. Ennek legfőbb oka nyilván az, hogy bizonyos időszakokban itt is, ott is tagolatlanul, egységesen ítélték meg a hadifogolytömegeket, ezen belül a kivégzett magyar csoport tagjait is. A magyar Honvédelmi Minisztérium hadifogolyosztálya hivatalos lapjának szerkesztői az események után több mint tíz hónappal értesültek tizennyolc magyar kivégzéséről. A róluk közölt táblázatot ez a szöveg vezeti be a lapban:

„Magyar martyrok

Fáj a lelkünk, vérzik a szívünk, valahányszor a Szibériában rabságban sínylődő honfitársainkra gondolunk. Szenvedésük a mi szenvedésünk is s mindenünket odaadnánk értük, csak tudnánk őket kiszabadítani az örökös rabságból, nélkülözésből. Bátor véreink becsületes harcban, kötelességük hű teljesítése közben estek az ellenség kezébe s önfeláldozó bátorságuk, kitartásuk jutalma: örökösnek látszó rabság. Négy-hat esztendeje tart már e kínszenvedés! Azóta foglyaink sorai is megritkultak! Mintha a halál is ellenük szövetkezett volna, gyilkoló szerszámainak egész tömegét sorakoztatta fel véreink ellen s kegyelmet nem ismerő módon oltogatta ki nemes életüket.

Az utolsó napokban érkezett híradás azonban a halál egész másforma neméről számol be. Vad, fegyelmezetlen cseh legionáriusok bosszúálló vérengzésének 1919 julius 31-én Krasznojarszkban 18 honfitársunk esett áldozatul. Hogy miért? Nem tudjuk, csak sejtjük; egy nagy hibájuk lehetett: mindvégig magyaroknak vallották magukat.

Vértanuhalált halt nemes hőseink névsorát közöljük."[5]

A meggyilkoltak elkülönítésével, tipizálásával az ítélet végrehajtói foglalkoztak először. A kivégzésről kiadott egyik jelentésben ugyanis a krasznojarszki hadifogolytábor cseh-szlovák[6] parancsnoka, Skrivanek[7] alhadnagy (podporučík) a kivégzetteket úgy csoportosítja, hogy a 12. csehszlovák lövészezred hadbírósága – nem mellesleg 1919. július 31-én, augusztus 1-jén és 2-án (tehát a béketárgyalások előtt és a magyar Tanácsköztársaság utolsó napjaiban) – a tizenhétből ötöt azért ítélt halálra, mert „Magyarországot a háborúelőtti határok közé akarta visszaállítani", kilencen „bolsevik propaganda, a bolsevik párthoz tartozás miatt és mint volt vörösgárdisták főbelövettek", hárman pedig egy orosz lázadó elrejtéséért bűnhődtek.[8] A tizennyolcadik kivégzettről a csehek által kiadott jelentésekben nincs szó. Róla egyedül a *Hadifogoly-ujság* hivatkozott lapszámában olvashatunk,[9] és az ott közölt táblázatból nyerhetjük ki adatait. Krsuly Emilről, a 78. számú gyalogezred őrvezetőjéről, nőtlen, eszéki illetőségű fényképészről van szó, akit – ha a táblázatbeli adatok nem hibásak – július 30-án végeztek ki golyó által, szintén az oroszországi cseh-szlovák légió

haditörvényszéke által meghozott ítélet alapján, „orosz hadbíróság által jogilag jóváhagyva".

Világos talán a fentiekből: a párhuzamos/közös gyászünnep döntő magyarázata, hogy a hadifoglyokat azok ölték meg, akik mind a szétdarabolódó Magyarország, mind a „munkáshatalom" ellenségei voltak. A csehszlovák légió katonái.

Az oroszországi polgárháború szibériai szakasza egy nézőpontból nagyrészt cseh–magyar háború. A magyar hadifoglyok e harcokban betöltött szerepe ugyanakkor nem felelt meg annak a képnek, amelyet a munkásmozgalom-történeti szakírók utóbb megszerkesztettek.

A cári hadseregben, kisebb részben a Birodalomban élő csehekből és szlovákokból, nagyrészt az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregeinek kötelékeiben az orosz fronton szolgáló, elfogott, még inkább átszökött (egész egységek csatlakoztak az oroszokhoz a háború folyamán) csehekből szerveződött csehszlovák légió már a cári időkben, majd a polgári demokratikus forradalom idején is együtt harcolt az orosz hadosztályokkal a németek, osztrákok és magyarok ellen. Az októberi forradalom után azonban már nem láttak reményt leendő köztársaságuknak az addigi szövetségi rendszer révén történő megteremtésére. A vörösök a háború azonnali befejezését kívánták, megkötötték a breszt-litovszki békét; a csehek, illetve az osztrákok és magyarok között ekkor közvetlenebbül nyilatkozott meg a bizonyára kölcsönös gyűlölet: az előbbiek számára Breszt-Litovszk azt jelentette, hogy az oroszok cserbenhagyták őket, megegyeztek ellenségeikkel, s ezzel hátrább vagy akár a semmibe tolódott Csehszlovákia megalakítása. A központi hatalmakból származó, oroszországi lágerekben tengő-lengő milliónyi hadifogolynak, főleg a Monarchia polgárainak viszont a békekötés azt jelentette, hogy a hadiállapottal együtt megszűnik a hadifogság: mehetnek haza. Ez vezetett 1918 májusában az ellentétek nyílt kirobbanásához. A képhez hozzátartozik, hogy a cseh alakulatok – a légió legmagasabb létszáma hatvanegyezer fő volt – éppen keletre vonultak vasúton, szembe pedig azok a vonatok jöttek, amelyek a hadifoglyokat nyugatra szállították, ugyanis rövid időre lehetségesnek látszott a tömeges hazatérés. A vonatok gyakran ugyanazokon az állomásokon kényszerültek várakozni.

Az első, azonosítható konfliktusra 1918. május 14-én került sor a cseljabinszki állomáson, ahol a cseh légió 6. ezredének őrsége fegyvert használt az éppen nyugat felé szállított magyar hadifoglyok ellen (az atrocitásnak halálos áldozata is volt). A cseh „közemlékezet" szerint ennek oka az volt, hogy az egyik magyar hadifogoly leköpött egy cseh legionáriust. Ezt nem tartom kizártnak. Mindenesetre a cseljabinszki szovjet megpróbálta megvédeni a hadifoglyokat, a cseh őrséget letartóztatta, erre viszont az ezred megtámadta és lefegyverezte a szovjet csapatait. „A csehek ugyan elhárítják ezért a felelősséget, de kétségtelen, hogy nem ez volt az első eset, amikor védtelen foglyokat megtámadtak. Amikor még Ukrajnában állott a Légió, valóságos hajtóvadászatot tartottak a hazájukba iparkodó, az oroszok által elengedett foglyokra s közülök sok ezret meggyilkoltak. Ahol csak tehették, bántalmazták a németeket és a magyarokat és a szibériai uton is sokat leöltek és megcsonkitottak, hogy a tömegeket a nyugat felé való özönléstől visszariasszák. Bizonyos, hogy a csehek magatartása volt a főoka annak, hogy főleg a magyar hadifoglyok tömegesen léptek be a vörös hadseregbe."[10]

Ez az az időszak tehát, amikor a csehek elindultak a Csendes-óceán felé; az új közhatalommal való megegyezés értelmében vonatokon tartottak keletre, hogy Vlagyivosztokból hajóval átszállítsák őket a francia frontra. Azonban parancsnokuk, Radola Gajda, a drogistából (patikussegédből) lett tábornok[11] – úgy látszik, ez a foglalkozás, amely az egyébként ez időben szintén Szibériában időző, majd harcoló Hašeknek a derék katonáról szóló könyve első oldalán is szerepel, a csehekhez társuló egyik toposz ez időben – május 25-én, telegráfon leadott parancsára egy adott pillanatban, amikor a több mint kilencezer kilométeres vasútvonal majd minden jelentősebb ázsiai állomásán ott álltak csapatszállító szerelvényeik (ešalonjaik), egy-egy város kivételével néhány nap alatt elfoglalták a transzszibériai expressz egész vonalát és a környező településeket. Ezt az tette lehetővé, hogy a területen nem volt ilyen nagyságrendű szervezett haderő. Azokat a hadifogolytáborokat is ellenőrzésük alá vonták, amelyekben magyarok tízezrei várták a hazatérést. A központi jelentőségű Krasznojarszk kemény harcok árán, június 16-ára lett az övék,[12] de a tőle háromszáz kilométerre fekvő Mariinszkot már az első napon, május 25-én elfoglalták. 1917-től már sok volt magyar hadifogoly részt vett a politikai eseményekben; a polgári demokratikus forradalom az ő rabtartóik, illetve a cári rendszer ellen tört ki, hazajutásukat az új hatalom segíthette elő, a proletárdiktatúra vezetői pedig megkötötték hazájukkal a békét. A cseh légió lázadásával egyértelművé vált a kép. A csehek nem is hagytak kétséget szándékaik felől: Markovits Rodion riportregényei szerint már ezen az éjszakán megkezdték a vérengzést a hadifoglyok között, bár ekkor még csak azokkal számoltak le, akik korábban a vörösgárdistákhoz csatlakoztak. Így kezdődött a magyarok számára a fehér front megszilárdulása révén

megteremtett Kolcsak-féle Szibériai Főkormányzóság korszaka. A fehér időkben váltak ismét hadifoglyokká.

Mielőtt rátérek a Krasznojarszkban kivégzett magyar katonák történetére, utalnom kell az ezzel kapcsolatos vizsgálódások talán legfőbb hozadékára. Markovits későbbi riportregényében – nem a világhírű *Szibériai garnizon*ban, hanem a sokak szerint megbukott *Aranyvonat*ban (amit azonban a II. világháború után ideológiai okokból fumigáltak, illetve állítottak szembe a szerző első, a „pozitív hagyományba" sorolt hadifogolykönyvével, és sikerült is kiiktatni a közemlékezetből) – van egy lényeges epizód. A tiszti osztagok, csehek, kozákok által rendezett 1919. július/augusztusi vérfürdő után a krasznojarszki fogolytáborból sokan kiszöknek a vasútvonalakat övező erdősávban már korábban is működő partizáncsapatokhoz; Markovits főhőse éppen egy olyan osztagra talál, amelynek persze magyar a parancsnoka. Ez a jelenet érzékletes ábrázolása annak, hogy ha valaki a leírt helyzetekben életben akar maradni, főleg azt kell tudnia, hogy kire kell lőnie, kire nem. A „Kravcsenko- és Scsetinkin-féle partizáncsapatok" kucsmás, revolveres, némileg Bulba Taraszra emlékeztető vezérkari főnöke – nemrég még Pók Gedeon dunántúli főmérnök, tartalékos főhadnagy – nem is tudja pontosan, hogyan lett belőle erdei partizánparancsnok, hogy mik is a polgárháború nagyobb összefüggései, csak a napi feladataival van tisztában. „Hát úgy gondolom, ha egyszer otthon is harcban állanak a mieink a csehekkel, akkor én is csak elharcolgatok ellenük…"[13] Pók Gedeon persze nem tudja még, hogy otthon már nem harcol senki a csehekkel. 1919 harmadik harmadában vagyunk ekkor, és muszkaföldön lassan jár a posta.

Valószínű, hogy Magyarországon a magyaroknak az orosz polgárháborúban való részvételét a 20-as, 30-as években részben vagy döntően e helyzetnek tulajdonították, ez pedig enyhítette ottani szerepük hivatalos megítélését – bár 1989 előtt a pártállami álláspont egyrészt az volt, hogy internacionalistáink a világforradalom eszméjének jegyében csatlakoztak a vörösökhöz, és a szocialista nemzetnek ez volt az egyik legdicsőségesebb történelmi öröksége, másrészt pedig az, hogy az I. világháború utáni Magyarország vezetői, éppen forradalmi eszmékkel való szaturáltságuk miatt, szabotálták a foglyok hazahozatalát.

Ezzel szemben a *Hadifogoly-ujság*, a m. kir. Honvédelmi Minisztérium hadifogolyosztályának hivatalos lapja (esetenként nagy késéssel) igyekezett beszámolni minden, a szibériaiakra vonatkozó hírről – mint láttuk, akár egy év múlva hivatkozott valamely fontos eseményre. Kiderül az orgánumból, hogy a hadifoglyok hazajutását a polgárháborús helyzeten kívül elsősorban az akadályozza, hogy az ezzel kapcsolatos szerződéseket a győztes államok nem ratifikálták, de tudósítanak olyasmiről is, hogy a hazaszállító bizottság több tagját megölték a polgárháborúban. Ugyanez a lap utal olyan dokumentumokra is, amelyek szerint a magyaroknak a vörösökhöz való csatlakozása nem is volt mindig önkéntes. Sőt: a hazatérést a magyar proletárdiktatúra idején a Forradalmi Kormányzótanács akadályozta meg.

Talán a legszemléletesebb dokumentuma ennek a *Hadifogoly-ujság* első számainak egyikében megjelent forrásközlemény. A magyar nyelvű nyomtatott parancs – amelyet egy hazatérő volt hadifogoly hozott magával – hitelességét szememben az eredeti orosz szöveg rossz fordításából származó nyelvi pontatlanságok is bizonyítják:

„463. sz. parancs, az orosz hadügyi komissariátustól. Odessa, 1919. június 27.

Hivatkozva a magyar Sovjet-köztársaság külügyi komissár Kún Béla f. é. május 13-ról kelt radió utján küldött rendeletére, *az összes Ukrajna területén élő magyar alattvalók 19 évtől 40-ig mobilizáció alá esnek.*

Ennek következtében *megparancsolom az összes magyar állampolgároknak, hogy e hirdetés nyilvánossá tétele után legfeljebb egy héten belül sorozásra jelentkezzenek.* A sorozást az orosz háború Komissariátus – Odessa degtyarnaja[14] – hajtja végre.

Azok a magyar állampolgárok, akik egészségi állapotuknál fogva alkalmasak fegyveres szolgálatra és dacára ennek a fent említett parancsnak eleget nem tesznek, *szökevényeknek tekintendők, mint ilyenek a rev. Trinal*[15] *szigorú büntetésének lesznek kitéve.*

Az előbb említett parancs pontos teljesítéséért a felelősség a gyárak, Domovoj Komitátok[16] és általában mindazokat terheli, akiknél magyar állampolgárok szolgálnak vagy tartózkodnak.

Hadügyi Komissar:

Krajewski."[17]

Az 1919. július végi, augusztus eleji drámát a 31. (sorozott) kolcsakista ezred (több forrásban, például Markovits *Szibériai garnizon*jában, valószínűleg hibásan, a 30. lövészezred) újoncainak lázadása robbantotta ki; az iszonyú megtorlást a magyarok közvetlen közelről nézték végig, ugyanis foglyok és újoncok ugyanannak a tábornak két, eredetileg palánkkal elhatárolt részén voltak elszállásolva. A lövészek előző nap tették le az esküt, másnap indultak volna a frontra. Éjjel – valószínűleg valamelyik partizáncsoporttól érkező – agitátorok fellázították őket; az újoncok megölték a tisztjeiket, majd kísérletet tettek

arra, hogy csatlakozzanak a partizánokhoz. Egy csoportnak ez sikerült is – van olyan visszaemlékező, aki egy egész zászlóaljról, más csak egy szakaszról ír –, a többiek megütköztek volna a városból ellenük vonuló fehérekkel: tiszti különítményekkel, kozákcsapatokkal. A fehérek között ott voltak a cseh legionisták is, de egyes források szerint nem vettek részt a harcban.[18] Az eseménynek legalább nyolc magyar forrása van, mind egykori hadifoglyoktól származik; nem fogok utalni mindegyikre. Az egyik legtárgyszerűbb, lehiggadtabb visszaemlékezés szerzőjét, Stessel Ernő őrnagyot (könyvét már nyugalmazott ezredesként adta közre) idézem először:

„A puskalövedékek a hadifogolytáborba kezdtek becsapódni, a plenni[19] sereg fedezék mögül kiváncsiskodott tovább, mig nem az először tüzben levő ujonc ezred nehány ágyulövés után megadta magát és sorakozva, énekszó mellett vonult a kijelölt gyülekezési helyre. A lázadás reggel 8 óra körül befejezést nyert.

És most következett a nap legborzalmasabb része. Azonnal megalakult az orosz haditörvényszék és déli óráktól késő estig s még másnap délelőtt is folyt az egyenkénti kihallgatás mellett a lázadásban résztvevőknek agyonlövetése. Kettesével, négyesével hozták ki a felső ruhájuktól megfosztott elitélteket az előttünk levő épületből és a templom melletti téren rövidesen végeztek velük. Ha valamelyik nem halt meg azonnal, karddal, revolverrel segitették elő a gyorsabb kimulást. Egyik elkezdett szaladni, lovasok vágtattak utána és a helyszinén széjjel kaszabolták. Utálat volt nézni. A többi száz [sic! föltehetően: több száz] lázadó pedig a táboron kivül szigorú őrizet alatt várta, mig reájuk kerül a sor."[20] Stessel beszámol egy tiszt kivégzéséről is, akiről utólag kiderült, hogy nem vett részt a lázadásban. Holttestét két nappal később kiásták a tömegsírból, és katonai tiszteletadással eltemették.[21]

A magukat megadó szibériai lövészeket tehát kivétel nélkül megölték. Azokat, akik – többnyire sebesülten – átmenekültek a katonai város, a vojennij gorodok másik, hadifoglyoknak fönntartott részébe, és ott a kórházban próbáltak meghúzódni, a fogolytáborban lőtték agyon. Aki nem tudott a lábára állni, azt a kórteremben, a többit az épület előtt. A magyar források ellentmondóak a halottak számát illetően, de a tételek mindenütt nagyok: van, aki ötszáz, más nyolcszáz-nyolcszázötven kivégzettről beszél.[22]

Minthogy a katonai és a hadifogolytábor közötti deszkapalánkot azon a télen fűtésre kellett fölhasználni, a magyarok közelről, akadály nélkül nézték végig a tömeggyilkosságot. Ezután a cseh légionisták átvonultak a fogolytáborba azzal az ürüggyel, hogy a lázadást valószínűleg onnan szervezték. (Visszaemlékezők szerint valóban volt magyar katona, aki a fogolytáborból átment a lázadókhoz, géppuskát kezelt; ő a harcban halt meg.) Az első három magyar áldozatot a tizenhétből hadbírósági ítélet nélkül végezték ki. A fellázadt ezred egyik, a megtorlás elől a fogolytáborba menekült tagja – talán tisztje – egy isten tudja, hol talált monarchista tiszti kabátot húzott magára, és egy árokban próbált meghúzódni, a cseh járőr közeledtét hallva azonban főbe lőtte magát. A járőrparancsnok rövid időt adott a környező barakkok hadifoglyainak arra, hogy álljon elő, aki a lázadónak odaadta a ruhadarabot. Minthogy jelentkező természetesen nem akadt, arra hivatkozva, hogy a monarchista egyenruha máshonnan nem származhatott, a szomszédos – egyébként legénységi – barakk foglyait megtizedelte, de a felsorakoztatott foglyok sorából a számlálás előtt az osztrákokat kiállították.

Ezután a lövészezred szabályos hadbírósági tárgyalást rendezett. A többi kivégzett azok körül került ki, akiket e hadbíróság elé hurcoltak. Az ítéleteket két menetben hajtották végre. Tizenegy főt, köztük a legnevesebbeket, a „kommunisták" közül Ludvigot, Dukeszt, Forgácsot, illetve Pély Géza hadnagyot, a Magyar Szövetség vezetőjét augusztus 1-jén este hét órakor lőtték agyon a téglatelepen, hármat másnap délután három óra harminc perckor, ugyanott.

Említettem, hogy a hivatalos Magyarország és a „szovjet" utókor gyakorlatilag ellentétesen ítélte meg a mártírok szerepét, világnézetét. Idéztem, hogyan adott hírt róluk a hadifoglyokkal foglalkozó magyar minisztériumi lap. Nincs rá forrásom, hogy a megítélésük megváltozott volna akkor, amikor a cseh jelentésekből kiderült, hogy a vértanúk egy része bolsevik vagy „bolseviki" volt.

A kivégzettek egységes megítélése, egy típusba sorolása viszont már a leghivatalosabb „csehszlovák" jelentésben megjelenik. A föntebb idézetten kívül ugyanis még egy cseh dokumentum született; az év végén, novemberben az Irkutszkban szolgáló dán királyi vicekonzul kért magyarázatot a hadbíróság működéséről, ami azt jelzi, hogy a hadifoglyok „szabványos", hadbírósági ítéletet követő megölését a korszakban is példátlannak tarthatták. „Blagosch dr.", a csehszlovák kormány irkutszki meghatalmazottja az ottani dán királyi alkonzulnak küldött átirata konstruálja meg először a közös, minden elítéltre egységesen vonatkozó vádat:

„[A hadbíróság kiderítette, hogy] a magyar hadifoglyok között egy titkos szövetség áll fenn, izgató és lelkesítő célzattal, úgyszintén támadó szövetkezés az oroszországi

cseh-szlovák hadsereg ellen s hogy ez a szervezettség, tudatában az akkori hadiállapotnak a cseh és magyar köztársaságok között, egy fegyveres támadást készített elő az oroszországi cseh-szlovák csapatok ellen, hogy ez a szervezettség a krásznojárszki Vojenni Gorodokban történt fegyveres fölkelésben résztvett, miért is a szervezetnek tizenhét következő vezetőjét agyonlövés általi halálra ítélte:"[23]

A képlet itt a legvilágosabb. A magyarországi proletárdiktatúra hadjáratot indított a csehek által elfoglalt Felvidék visszavételére, a Magyar Szövetség tagjai pedig Nagy-Magyarország visszaállításának hívei voltak. Blagosch dr. tehát nem teljesen alaptalanul következtetett arra, hogy a hadbíróság elé állítottak mindannyian ugyanazt akarták: azt, hogy ne alakuljon meg a Csehszlovák Köztársaság, illetve ne terjeszkedjen ki Magyarország területére. Viszont az összeesküvés – koholmány.

E jelentéssel szemben az omszki *Vörös Újság* már korán határozottan elválasztotta a bakokat a bárányoktól, a jókat a rosszaktól. A lap 1920-ban vagy 21-ben (a majdnem ötven évvel később egy munkásmozgalom-történeti könyvben megjelent szöveg alatt és fölött a szerkesztők más-más dátumot adnak meg) közölt évfordulós cikkében csak nyolc nevet sorol föl és tördel kiemelten az eredetileg, a cseh jelentés szerint kilenc bolsevik vértanúé közül – Skoff Béláét nem említi –, ugyanakkor megjegyzi, hogy a bosszúnak kettős éle volt: „A csehszlovák nacionalizmus fegyverét a magyar nacionalisták ellen is fordították, és így történt, hogy az ellenforradalmi Magyar Szövetség néhány vezető tagjának is életével kellett fizetni azért, hogy a Szovjet-Magyarország és a Csehszlovák Köztársaság közti háború idején »Magyarország területi integritásáért« agitált." Ez a cikk azt állítja még, hogy a két csoport, „a forradalmi marxizmus tanainak terjesztői" és a Magyar Szövetség tagjai, „spekulációval foglalkozó tényleges tisztek, burzsoá ügyvédek, szolgabírók, klerikális tanárok", az „ellenforradalmi Magyarországnak Krasznojarszkba verődött hajcsárcsapata" között súlyos elméleti küzdelmek folytak.[24]

De még érdekesebb ez a cikk azért is, mert itt jelenik meg először egy arra vonatkozó utalás, hogy a bolseviknak nevezett csoport 1919 januárja óta egységes volt, s kommunista felvilágosító munkát végzett, többek között a *Jeniszej* című, kézzel írt lapjában. (Ez nem dokumentálható, mert a cseh hadbíróság működése előtt a lap összes példányát megsemmisítették – a latrinába dobták.)

Egyetlen közvetlen, bár részben szépirodalmi forrásunk van a két, különböző hadifogolycsoport utolsó találkozásáról; ez más színben tünteti föl egyébként nyilván nem felhőtlen viszonyukat. Markovits Rodion szerint a lövészekkel való leszámolás közben vagy azt követően egy legénységi barakk „elrejtett zugában" Ludvig és Dukesz vezetésével tanácskoztak a Jeniszej-csoport tagjai és a „Turul Szövetség" – azaz a Magyar Szövetség – vezetői. Ekkor már sokan valószínűnek tartották, hogy a csehek mindkét körrel szemben radikálisan fognak eljárni. Itt döntötték el, hogy a *Jeniszej* mindegyik számát megsemmisítik, s aki írt a lapba, jobban teszi, ha megpróbál kimenekülni valahogyan a táborból. A szövegrész a nem fiktív főhős egy-két nappal későbbi emlékfoszlányai alapján rekonstruálja a történetet:

„Emlékezett doktor Forgács lemondó hangjára, aki azt mondta, hogy itt nem fognak különbséget tenni humoros és politikai rovat vagy karcolat között, a legjobban teszi mindenki, aki valamiképp benne van, ha elmenekül. Az ő sorsa – mondotta Forgách –, fájdalom, meg van pecsételve. Ő benne volt a tizennyolcas dolgokban. Őt annak idején azzal hagyták szabadon, hogy az első felkelés alkalmával kivégzik. Azt mondta doktor Forgács, hogy ne sokat okoskodjanak, mert ő is menekülne, ha tudna, de számára ez kilátástalan [...]. Őt mindenki ismeri és feltétlenül elfognák [...].

A szociológusok és történettudósok: a történelemből és a forradalmak múltjából vett példákból bizonyították, hogy forradalom vagy lázadás leverésekor nincs kímélet és nincs válogatás [...].

A Turul Szövetség tagjai is képviselve voltak a gyűlésen. Azzal érveltek, hogy a Turul-mozgalom nem volt vörös, hanem nemzeti. Valószínű, hogy velük lovagiasan fognak bánni, és nem lázadóknak, hanem politikai ellenfeleknek tekintik majd őket [...].

Dukesz doktor végül hatalmas beszédet mondott. Azt mondta, hogy nincs idő okoskodni. Azt mondta, hogy a történelem megismétlődik, és egészen biztos, hogy most a tábor vöröseire kerül a sor. Közöttük is fognak keresni olyanokat, akik eszmei társai voltak a lázadóknak, még jó, ha nem fogják az egészet a tábor lakóira. A maga részéről készen várja a legrosszabbat. Különben biztos információi vannak, hogy már hetekkel ezelőtt összeírták a gyanúsakat, köztük a Jeniszej szerkesztőségének összes tagjait, de a Turul Szövetség vezetőit is. Néhánynak a vezetők közül vállalni kell a mártírsorsot, amelynek bekövetkezte teljesen bizonyos. Aki teheti, meneküljön. Akár rajzoló volt a lapnál, akár humoros részt szerkesztett, ilyen apróságokra nem fognak nézni [...]."[25]

Valószínű, hogy a csehek kémszolgálatának jelentései alapján valóban már jóval korábban kipécézték azokat, akiket utóbb a hadbíróság elé hurcoltak. Az bizonyos,

hogy a Magyar Szövetség legálisan működött; alapszabályát a fehérek – oroszok és csehek egyaránt – jóváhagyták. Azonban néhány héttel a 31. lövészezred lázadása előtt újra átvizsgálták a szövetség dokumentumait, majd megjegyzések nélkül visszaadták őket.

Azok az emlékírók, akik – főleg utóbb – valamilyen formában a munkásmozgalomhoz csatlakoztak, augusztus 1. után kimenekültek a táborból, s többnyire csak Kolcsak bukása idején vagy az után tértek vissza oda. Az emlékező főtisztek nem alakítottak ki kapcsolatot a cseh táborvezetőséggel. Ott volt viszont Krasznojarszkban Lévai Jenő, akire a II. világháború után megjelent s a magyar zsidó áldozatokról, deportáltakról, munkaszolgálatosokról írt munkái (a köznyelvben mint fekete, fehér és szürke könyvek rögzültek) révén szoktunk emlékezni; ő volt, Renvers Ferenc (szintén hadifogoly) ezredes táborparancsnok megbízásából, „a tábor történésze". Lévai Krasznojarszkban maradt, s később, amikor a csehek vérszomja elpárolgott már, megkérdezte Skrivanektől és a hadbírósági tárgyaláson jelen lévő Stibál, Richter és Svoboda légiós tisztektől – az utóbbi akár azonos is lehet Ludvík Svodobával, Csehszlovákia későbbi elnökével –, hogy miért volt szükség a hadifoglyok kivégzésére. Tőle tudunk meg valamit a tárgyalás lefolyásáról: „A kihallgatásokon feltették *Pélynek, Katonának, Száva* és *Fekete* hadnagyoknak a kérdést, hogy *elismerik-e a Felföldet csehszlováknak*? Ők erre nem voltak hajlandók. Ugyanakkor akadtak többen, akik látva a fenyegető végzetet, inkább a megalkuvást választották, s a feltett kérdésre *igenlőleg* válaszoltak. Ezeknek megkegyelmeztek."[26] Ezt Stessel is alátámasztja, akit 1-jén délben hallgattak ki (előtte Katonát, utána dr. Szávát, akiket aztán ki is végeztek). A tárgyalás németül folyt le, de a hat „cseh" tiszt közül három beszélt magyarul; egyikük éppen magyar nyelven kérdezte meg az ezredest, aki a Magyar Szövetség díszelnöke volt: „Mit értettünk Magyarország alatt, a volt nagy országot vagy a jelenlegi kisebbet?"[27]

Lévai egyébként pontosan csoportosítja a kivégzetteket, úgy, hogy abból az derül ki, a kettős tagolás is tarthatatlan. Szerinte az áldozatok közül csak Forgács, Papp és Pável volt bolsevista; ezt mindenki tudta róluk, hiszen már 1918-ban „tyurmá"-ban ültek emiatt. Dukesz és Ludvig baloldali volt, „szélsőséges nézeteket" is terjesztett, de bolseviknak egyáltalán nem volt nevezhető.[28] Gáspár Albertnek csak annyi bűne volt, hogy kijárt a városba, s egy cseh járőr éppen ott, kint fogta le. Nem politizált, besúgás alapján végeztek vele. Személyes bosszú áldozatai voltak hárman: dr. Molnár Alajos hadapród, Krassovszky Dezső önkéntes és Skoff Béla. Skoff, Lévai legalábbis ezt írja, cseh–német származású volt, s emiatt besorozták a cseh–szlovák légióba.[29] Ő azonban nem érezte odatartozónak magát, megszökött, azaz nyilván mint katonaszökevényt ítélték halálra. Az általunk ismert adatok nem mondanak ellent ennek. Skoff ugyanis nyitraújlaki születésű és alsóalmási, Hont megyei illetőségű volt, azaz a legionisták logikája szerint valóban „csehszlovák állampolgár". Pogonyi Antal kultuszépítő regénye elég átlátszónak tűnő magyarázattal próbál szolgálni Gáspár mártíriumára. Amikor Dukeszékat a kivégzőhelyre kísérik, van, aki elképed: „Hogyan kerül közéjük ez a kedves, finom arcú fiatalember, ez a Gáspár? Hiszen egy hónappal azelőtt még nem volt kommunista, *csak az utóbbi időben csatlakozott hozzájuk* [...]."[30]

Lássuk most a kivégzettek névsorát, rendfokozatát és eredeti foglalkozását. Az első öt képviseli a Magyar Szövetséget, Szekér, Saj és Zséder lett a tizedelés áldozata:[31]

Pély [Péli] Géza dr., tartalékos hadnagy, galántai ügyvéd

Székely Lajos tartalékos hadnagy [főhadnagy], marosvásárhelyi tanár

Száva István dr., tartalékos hadnagy, csíkszeredai ügyvéd

Katona Gyula tartalékos hadnagy, gyöngyösi tanár

Fekete Emil tartalékos hadnagy, óécskai községi jegyző

Gáspár Béla hadapród, budapesti magánhivatalnok

Forgács [Forgách] Dezső dr., tartalékos zászlós, kiskőrösi [bácskai] ügyvéd

Molnár Alajos dr., hadapródjelölt, nagyatádi ügyvéd

Ludwig [Ludvig] Kálmán tartalékos zászlós, hírlapíró [író], Veszprém

Dukesz Artúr hadapród, joghallgató, Budapest

Szekér Károly tartalékos zászlós, aradi tanító

Skoff Béla hadapródjelölt, alsóalmási földmíves [gazdász]

Zséder [Zsedér] Sándor tizedes, porcsalmai [porcsaknai?!] földmíves [gazdász]

Krasovszki [Kraszovszky, Krassovszky] Dezső tizedes, budapesti hivatalnok

Sályi [Saj] Jenő, gyalogos, kökényesdi hivatalnok

Pável Gábor [Pavel György] gyalogos, budapesti szerelő

Pap János gyalogos, lévai ékszerész

Ludvig több emlékező szerint ereje fogytán két társára támaszkodva jutott el a téglatelepig. Markovits a *Szibériai garnizon* utolsó fejezeteiben azt írja, hogy egyikük elvbarátja, Dukesz Artúr volt, a másik Pély Géza: „Két ellentétes világnézet tartja Ludvigot, talán el bírják támogatni a vesztőhelyig."[32] A munkásmozgalmi emlékíróknál ennek nincs nyoma. Nyéki Károly tanulmányában az szerepel, hogy Ludvigot két elvtársa, Dukesz és

Forgács támogatta,[33] Markovits szerint viszont Forgács a halálmenet élén haladt – szivarozva.

A kommunista legendaépítés a 20-as, 30-as években folytatódott. Legszemléletesebb példája Zalka Mátéé; ebben föltehetően szerepe volt annak, hogy visszamenőleg meg kívánta hosszabbítani saját munkásmozgalmi múltját. Egy 1931-ben, Moszkvában tartott beszédében azt állítja, hogy már az első szovjet periódusban, 1918-ban részt vett a Vörös Gárdák szervezésében, de a bukás után, 1918 nyarától a következő év áprilisáig a krasznojarszki börtönben raboskodott.[34] Fogva tartói nem tudták azonosítani, hogy ő volna az állítólag keresett Zalka Máté,[35] így kiengedték egy hadifogolytábor – a szöveg magyar fordításában koncentrációs tábor szerepel – büntető részlegébe. Utána a „közönséges" táborba került, ahol részt vett az illegális munkában. Szerinte a tiszti lágerrészen volt egy magyar kommunista sejt, illetve Ludvig, Dukesz és mások „a táborban bolsevik röpcédulát adtak ki, és bolsevista tanfolyamot szerveztek, ami lényegében agitátor iskola volt".[36] Zalka beszámol arról, hogy ott volt a 31. ezred lázadásánál, de munkásszázadával együtt, amely döntően „bolsevik érzelmű"-ekből állt, nem vett részt a harcban, mégpedig a pártfegyelem miatt. Egyrészt Dukesztől azt az utasítást kapták, hogy senki se nyúljon fegyverhez, amíg nem érkezik egyéb rendelkezés, másrészt az egyik illegális vörösgárdista vezető – amikor mindketten látták, hogy a fellázadt katonák fegyelmezetlenül viselkednek – azt parancsolta neki, hogy egyelőre tartsa vissza az övéit. A magyarokat sújtó megtorlásról beszámolva minden kivégzettet kommunistának nevezett: „A következő nap csehszlovákok érkeztek hozzánk, és kiemeltek közülünk 17 embert, majdnem az egész bolsevik szervezetet. Agyonlőtték őket. Ezeket az elvtársakat csak januárban tudtuk eltemetni. Sírjuk még ma is ott áll a katonaváros központi pavillonja előtt."[37] Itt tehát az úgynevezett irredentákegyszerre a munkásmozgalom mártírjaivá váltak. Van egyébként még egy – külföldi – forrásunk, amely megfordítja a képletet, ennél viszont a kommunisták tűnnek le a színről. Itt azonban nem valószínű, hogy ideológiailag stilizált képpel kell számolnunk. Ennek a forrásnak a szerzője ugyanis Elsa Brändström, „Szibéria angyala", a svéd vöröskeresztes nővér, akinek a csehek magasabb parancsnokságainak mozgósításával két nap múlva sikerült megállítania a hadbíróság működését. (Így, ezért maradt életben például Stessel Ernő és valószínűleg mások is, akik fogdában várták sorsuk fordulatát.)[38] „1919. július 31. és augusztus 2. között agyonlőttek Krasznojarszkban 18 magyart. Mivel akkoriban én dolgoztam ott a svéd Vöröskereszt küldötteként, az én feladatom volt megpróbálni megakadályozni a kivégzéseket. A vádak alaptalansága bizonyítható volt. A hivatalok azért, hogy eltereljék a közvélemény figyelmét egy, a fogolytábor közelében tartózkodó orosz regiment zendüléséről, azt híresztelték, hogy csehek elleni összeesküvést leplezték le a foglyok között. Az egész tábort cseh hadbíróság elé állították, amelynek egyetlen vádpontja egy foglyok közt alakult magyar egyesület létére irányult, mivel azt túlságosan erős nacionalista tendenciával vádolták. Figyelmen kívül hagyták, hogy a korábbi cseh táborparancsnokságnak beterjesztették az egyesület alapszabályát, és az engedélyezte azt. Tizenkét magyar tisztet és hat katonát lőttek agyon, mire sikerült a legmagasabb rangú szibériai cseh diplomatákat rábírnom arra, hogy befolyásukat latba vetve lépjenek közbe a hadbírósági eljárás azonnali leállítása érdekében."[39]

Brändström memoárját, bár ő sem tudott mindent pontosan, hitelesebbnek tekintem Zalka Mátéénál, mivel éppen ötven esztendővel ezelőtt kiderült már, hogy Zalka legtöbb állítása konfabuláció gyümölcse. Ezt éppen Györkei Jenő bizonyította be, ugyanis 1965-ben kutathatóvá vált a Moszkvából érkezett és a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában elhelyezett Zalka-hagyaték, benne az ezekre az évekre vonatkozó naplófeljegyzésekkel. Ezekből világossá válik, hogy a későbbi „Lukács tábornok" nemhogy nem vett részt 1918-ban a forradalmi munkásmozgalomban – még az sem egyértelmű, hogy feltétlenül szimpatizált vele. Elsősorban haza akart jutni, s erre április 16-án lehetőség is nyílt. Ott volt abban harminc a tisztből és két tisztiszolgából álló csoportban, amely Habarovszkból indult el vonattal Európa felé, végig attól rettegve, hogy a magyar és német vörösgárdisták leszállítják és visszatartják őket. Ez Novo-Nyikolajevszknél, harmincnyolc nap múlva, május 25-én, meg is történt. Éppen azon a napon, amikor ők bekerülnek az ottani hadifogolytáborba, foglalják el a csehek a várost; állítólag hatvan vörösgárdista esik el a harcban, főleg magyarok. Zalka nem volt börtönben 1918-ban, és Krasznojarszkba csak december 30-án vagy 31-én került át. Itt valóban együttműködhetett Dukeszékkal, bár nem a *Jeniszej,* hanem a kimondottan szépirodalmi jellegű *Ember* szerkesztésében vagy írásában vett részt, másrészt, mint más forrásokból – például egy föntebbi Lévai Jenő-utalásból – valószínűsíthetjük, Dukeszéké nem tekinthető „bolsevik szervezet"-nek. Zalka a kivégzések idején valószínűleg a táborban volt, utána pedig több hónapra erdei munkára ment, és csak november elején csatlakozott társaival a partizánokhoz.[40]

A hősgyártás másik fontos eleme talán egyedül Zalka cikkében jelenik meg. Ezt írja ugyanis az orosz lövészek kivégzéséről: „Vagy például egy másik dolog, ami nagyon elképesztett bennünket, az volt, hogy egy kiáltást sem lehetett hallani. A legénység tagjai némán hajtották le fejüket, és szó nélkül haltak meg. Néhányan csak annyit kiáltottak, hogy»Le Kolcsakkal!« A kivégzést végző kozákok pedig a legcifrábban káromkodtak. De általában az ítélet végrehajtása hátborzongató némaságban ment végbe."[41] Ennek itt félreérthetetlenül hagiografikus jellege van, nyilván azt kívánja sugallni, hogy a nemes eszmék harcosait nem rettenti a halál.

Valószínű, hogy ennek az ellenkezője történt, s erre van Zalkánál hitelesebb – ideológiamentes – tanú. Rónai Ernő tartalékos zászlós a két táborrész határáról nézte végig az eseményeket: „Ott topognak ezek a szerencsétlen újoncok nótázva, sápadtan, reszketve, rémült sejtésekkel a szemükben. Zárt sorokban a kaszárnyák falához állítják őket, míg félkörben a kozákok és csehek sorakoznak fel köréjük. […] A levegő megtelik jajjal és borzalommal. Úrrá lesz újból az állat az emberen, lehull a vékony civilizációs máz és nem marad más, csak a gonosz, léleknélküli, gyilkolni vágyó állatember! Már itt vágtatnak Apokalipszis sátán lovasai, már készül az esztelen áldozati oltár, amelyet ártatlan falusi fiatal orosz katonák testéből emelnek.

Egy nagy csoportot hoznak. Mind alsónadrágra vetkőztetve. Gödröt ásatnak velük. Mikor már félméter mély lehet az árok, az őrség lassan rájuk emelve fegyvereit, célozni kezd. Ezek mintegy vezényszóra térdre hullanak, kezüket magasra emelve, könyörögnek életükért. De nincs kegyelem! Sortűz dördül el és mindegyik a saját magának ásott gödörbe hull. […] Közben mi is a kerítéshez tódulunk és annak résein nézzük végig a rémségeket. És mi, akik mindannyian megjártuk a harcterek poklait, nem bírjuk már nézni ezt a szadista őrjöngést, ezt a középkori bestiálitást. Minden ízünkben reszketve, ökölbeszorított kezekkel felmegyünk szobáinkba. De a fegyverropogások zajától, a szörnyű halálhörgések vérfagyasztó hangjától szabadulni nem birunk. Bármit is csinálunk, mégha be is fogjuk füleinket, csak halljuk, egyre halljuk!"[42]

A mítoszképzés teljessé tételéhez persze még a Zalka-emlékezés magyar fordításának megjelenése után is hiányzott valami: a dokumentumigényűnek álcázott szépirodalmi ábrázolás. Ezt az egyik kortanú – aki maga is hadifogolyként lett kommunistává, s pályáját végül a „népi demokrácia" rendőrtisztjeként fejezte be – tette meg egy vaskos regényben,[43] amelyben a történelmi személyiségek közül Bányai Kornél, a költő, Zalka Máté, Dornbusch Richárd, Dukesz, Ludvig, Forgács és mások név szerint is szerepelnek (az utóbbi három kimondottan „a tábor pártszervezet"-ének vezetőiként). Ennek a könyvnek a krasznojarszki katonavárosban játszódó részében az osztályharc szakadékának két szélén sorakoznak föl a magyar tisztek és a csellel a tiszti fogolytáborba került közkatonák. A két csoport, a Magyar Szövetség és a kommunista pártsejt elsősorban egymás ellen szervezkedik, Dukesz és Ludvig olyannyira részt vesz az illegális munkában, hogy megszerzett hadititkokat továbbítanak a város körül rejtőzködő partizánoknak, a Magyar Szövetség tisztjei pedig, akik „fertőző gócnak" tartják a *Jeniszej* körül szerveződő csoportot, kvázi spicliknek, „ganéj népség"-nek minősíttetnek, akik a harmincmilliós Nagy-Magyarországról álmodoznak. Ugyanakkor a vörös foglyok legkíméletlenebb ellenfelei a cseh légióba sorozott felvidéki magyarok – gyaníthatóan inkább magyarul is beszélő szlovákok –, viszont a csehszlovák légióban is vannak „elvtársak". Így a regény írójának a nemzeti elkülönülés határait is az uralkodó ideológiának megfelelően sikerült átvágnia.

JEGYZETEK

1 Az írás alapja az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének 2014. decemberi emlékezetpolitikai tárgyú konferenciáján elmondott előadásomhoz készített vázlat. Azóta többen foglalkoztak a Krasznojarszkban 1919 nyarán kivégzett magyarok történetével. Lásd TAKÁCS Gyula: *Krasznojarszk, 1919. augusztus 1–2. = Közép-Európai Közlemények,* 2012, 3–4. sz., 165–175. Sőt, már korábban is újra fölidézték emléküket. KABA Eszter: *De mi lett az újságírókkal? Szerkesztők és folyóiratok a krasznojarszki hadifogolytáborban = A Nagy Háború írásban és képben,* 2013. április 3. https://nagyhaboru.blog.hu/2013/04/03/de_mi_lett_az_ujsagirokkal.
Magam valamivel korábban, a Markovits Rodion *Aranyvonat* című regényének 2011-es újrakiadásához írott előszóban utaltam rájuk. Szempontjaim s részben forrásaim (és következtetéseim) is mások voltak, mint az említett szerzőkéi, ezért az előadásvázlatból született tanulmány közlése mellett döntöttem. Írásomban a citátumok betűhíven, tehát nem a ma érvényes helyesírási szabályok szerinti átírásban szerepelnek (egy-egy nyilvánvaló nyomdahiba javításával), ugyanis egy esetben ez tartalmilag is igen fontos.

2 „A krasznojarszki magyar kommunista mártírok emlékét a város lakosai ma is szeretettel őrzik. Sok krasznojarszki

úttörő ismerkedik e hősök élettörténetével, hogy ők, a legifjabbak is tanuljanak tőlük." GYÖRKEI Jenő: *Magyarok az Amur partján. Képes visszaemlékezés azokra a magyar internacionalistákra, akik fegyverrel a kézben harcoltak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelméért.* Bp., Zrínyi, 1967, 74.

3 GYÖRKEI: *i. m.* (1967), a fotók a 66., a magyar szöveg a 65. oldalon.

4 *Hadifogoly magyarok története I–II.* Bp., Athenaeum, 1930 A kétkötetes, reprezentatív kiadvány szerkesztői: a festő és grafikus BAJA Benedek, PILCH Jenő hadtörténész, katonai szakíró, LUKINICH Imre és ZILAHY Lajos. A szöveg egységesítését SÁRKÖZI György végezte el.

5 *Magyar martyrok. Hadifogoly-ujság. A m. kir. Honvédelmi Miniszterium hadifogoly osztályának hivatalos lapja.* 1920, 12. sz. (június 15.), 1.

6 A csehszlovákiai magyar sajtó a két világháború között – amíg a cenzúra ezt meg nem tiltotta – általában következetesen igyekezett alkalmazni a kötőjeles formát, amit azzal is indokolt, hogy a Szövetséges és Társult Főhatalmak és az új köztársaság közötti kisebbségvédelmi szerződés eredeti, francia szövegében is így szerepel.

7 A magyar forrásokban mindenütt ez a névforma szerepel, valószínű azonban, hogy helyesen: Škrivánek.

8 A dokumentumot közli például: *Hadifogoly magyarok története. i. m.* (1930), II., 423.

9 Elsa Brändström később idézendő memoárjában van még utalás tizennyolc áldozatra, de ott nevek nem szerepelnek.

10 RÁTZ Kálmán: *Az oroszországi cseh-szlovák légió története.* Bp., Madách, 1930, 49.

11 Utóbb hadtestparancsnok, majd vezérkarifőnök-helyettes Csehszlovákiában, egyike az első cseh fasiszta párt alapítóinak és az 1933-as brünni puccs szervezőinek; rendfokozatától később megfosztották.

12 Takács Gyula Stessel Ernőre hivatkozva június 20-ára teszi a város elfoglalásának időpontját. TAKÁCS: *i. m.* (2012), 172.

13 MARKOVICS Rodion: *Aranyvonat.* Bev. FILEP Tamás Gusztáv, Kolozsvár, Kriterion, 2011, 146. Pók Gedeon nyilvánvalóan azonos Pauk Vilmos nagykanizsai mérnökkel, népfelkelő hadnaggyal, aki Lévai Jenő szerint valóban vezérkari főnöki beosztásban szolgált a partizánoknál. LÉVAI Jenő: *Éhség, forradalom, Szibéria I–II.* Bp., Magyar Hétfő, 1934–1935, II., 209.

14 Kis d-vel nyomtatva, de valószínűleg utcanév, ugyanis van (volt) ilyen utca a városban.

15 Nyilván revoljucionnij tribunal: forradalmi bíróság v. törvényszék.

16 Valószínűleg Domovij komityetek: házbizottságok.

17 *Turkesztáni hadifoglyaink a bolsevikiek terrorja alatt. Hogyan gyúrták vörössé oroszországi hadifoglyainkat? Két érdekes dokumentum. = Hadifogoly-ujság. A hadügyminiszterium hadifogoly csoportjának hivatalos lapja,* 1919, 4. sz. (november 15.), 2.

18 Az egyik szemtanú szerint ők adták a tartalékot. STESSEL Ernő: *Hadifoglyok élete Szibériában. Krasznojarszki hadifogolytábor.* Bp., szerzői kiadás, 1925, 201.

19 hadifogoly

20 STESSEL: *i. m.* (1925), 201–202.

21 Uo., 202. Lévai szerint ez a tiszt volt az egyetlen elítélt, akit nem ingre-gatyára vetkőztetve, hanem egyenruhában végeztek ki, és neki nem kellett megásnia a sírját. Kivégzésének módja: lefejezés. Ő is megemlíti, hogy később exhumálták, majd katonai pompával újratemették. LÉVAI: *i. m.* (1934–1935), II., 61.

22 Lévai több mint nyolcszázat – uo. –, Stessel körülbelül hatszázat említ. STESSEL: *i. m.* (1925), 202.

23 *Hadifogoly magyarok története. i. m.* (1930), II., 424.

24 *Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban.* Szerk. GYÖRKEI Jenő, JÓZSA Antal [MÜNNICH Ferenc előszavával], Bp., Kossuth, Hadtörténelmi Intézet, 1957, 118–120.

25 MARKOVITS: *i. m.* (2011), 123–124.

26 LÉVAI: *i. m.* (1934–1935), II., 69.

27 STESSEL: *i. m.* (1925), 203.

28 Megerősíti ezt egy próbált kommunista, a csehszlovákiai filozófus, pedagógus, egyetemi tanár, akadémikus, Szántó László is, a legtekintélyesebb ottani baloldali értelmiségiről, Dukesz Artúrról írva: „A tábor legműveltebb fői közé tartozott. […] Marxista műveltsége volt, ismerte Marx *Tőké*jét és Engels *Anti-Dühring*jét is. Marxista műveltsége vitathatatlanul rangosabb volt a táborban élő dr. Forgáchnak, a szociáldemokrata párt szabadkai titkárának, az ismert jogásznak és politikusnak műveltségénél. Csakhogy Dukesz marxista műveltsége sem lépte túl a szociáldemokrata kereteket. Nem olvasta Plehanovot, nem ismerte Lenint, sőt még a létezését is kétségbe vonta. Értette a dialektikát, de nem tartotta a marxizmus feltétlenül szükséges részének. Nem volt tisztában a marxizmus osztályjellegével sem. Az izmusok egyikét látta benne. A marxizmus igazában azonban mélyre ágyazott meggyőződéssel hitt." SZÁNTÓ László: *Szibériai nappalok és éjszakák. (6.) = Új Szó,* 1967. május 19., 5.

29 Lévai szerint Gajda már 1918. július 1-jén kiadta a parancsot, hogy a „cseh-szlovák alattvalók" poggyászukkal jelentkezzenek az orosz iroda előtt. LÉVAI: *i. m.* (1934–1935), II., 55.

30 POGONYI Antal: *Ketten a sok közül. Regény.* Bp., Kossuth, 1961, 251. (Kiemelés tőlem – F. T. G.)

31 A különböző listák több esetben más-más névváltozatot közölnek; én a *Hadifogoly-ujság*ban közölt változatot, de *A hadifogoly magyarok történeté*ben szereplő sorrendet és szerkezetet vettem alapul. Szögletes zárójelben az utóbbiban vagy más forrásban szereplő névformákat és egyéb adatokat, írásom főszövegében viszont a valószínűsíthetően hiteles (illetve általam hitelesebbnek elfogadott) névváltozatot közlöm.

32 MARKOVITS Rodion: *Szibériai garnizon. Kollektív riportregény.* Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1965, 441.

33 NYÉKI Károly: *A Bakonytól a Jeniszejig. Adatok Ludvig Kálmán életrajzához = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 9.* Szerk. ÉRI István, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1970, 92.

34 ZALKA Máté: *Krasznojarszki emlékek = Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. i. m.* (1957), 214.

35 Ebben van logika, Zalka eredeti neve Frankl Béla. Ő az adott helyen annyit írt, hogy más nevet mondott. Esetleg az igazit.

36 ZALKA: *i. m.* (1957), 216.

37 Uo., 217–218.

38 Brändström egy másik magyar vonatkozású megjegyzése: „Szeptemberben 16 osztrák hadifogoly zenészt lőttek agyon Habarovszkban, anélkül, hogy azt megindokolták volna." BRÄNDSTRÖM, Elsa: *Hadifoglyok között Oroszországban és Szibériában 1914–1921.* Részletek. Ford. -fe-, FILEP Tamás Gusztáv bevezetőjével = *Pro Minoritate,* 2014, Nyár, 57. Györkei szerint valójában mind magyarok voltak, emlékművükön egyszerűen azért szerepelnek osztrák–magyarként, mert a Monarchiából származó foglyokat egységesen így emlegették. Ugyanő egy kortárs tanúsága szerint azt állítja, hogy azért lőtték őket bele a parti sziklákról az Amurba, mert amikor azt parancsolták nekik, hogy a cári himnuszt húzzák el, ők az Internacionálét játszották helyette. GYÖRKEI: *i. m.* (1967), 39. A kivégzést Kalmükov kozák atamán rendelte el, a magyarok között terjedő mendemondák szerint cseh legionisták följelentésére. Az állítólagos ok: a magyar zenészek sikeresek voltak, sok fellépésük volt a városban, viszont a legionista zenekart nemigen hívták sehová. Emléktáblájukon a kivégzés éveként 1918 szerepel.

39 BRÄNDSTRÖM: *i. m.* (2014), 57.

40 GYÖRKEI Jenő: *Zalka Máté vallomása önmagáról = Hadtörténelmi Közlemények,* 1967, 2. sz., 239–259.

41 ZALKA: *i. m.* (1957), 217.

42 RÓNAI Ernő: *Zúg a Jenisszej.* Bp., Antiqua, 1948, 242–244.

43 POGONYI: *i. m.* (1961)

Mórocz Gábor

Nemzeti igazság – emberi Igazság

A Trianon-probléma főbb eszmei összefüggései Babits Mihály esszéiben

Az esszéíró Babits Mihályt – pályakezdése pillanatától – arisztokratikus szellemi attitűd jellemezte, amely univerzalista eszmei meggyőződéssel párosult. Egy hangsúlyozottan „politika feletti" nézőpontot érvényesítve igyekezett distanciát tartani korának közgondolkodásától. A „boldog békeidők" utolsó éveiben idegenkedett a szerinte sokak tudatát átható nemzeti szűklátókörűségtől, provincializmustól. Majd élesen szembehelyezkedett az 1914 utáni, általa antiintellektualistának nevezett, népszerű világnézeti áramlatokkal, egyfelől a háború kultuszával, másfelől a két világháború közötti korszakban valóságos burjánzásnak induló, különböző előjelű szubverzív ideológiákkal. Azokkal az érdek-, gyakorlat- és hatalomorientált világnézeti áramlatokkal, amelyek hangsúlyozott szekularizáltságuk ellenére új, szektaszerű vallási mozgalmakként léptek fel; ennek megfelelően az e világi megváltás lehetőségét is felkínálták fanatikus követőik számára.

E bevezetőül szánt, sommás, jól lekerekített megállapítások Babits saját önértelmező szövegeiből vett idézetekkel is alátámaszthatók. *Curriculum vitae* című 1939-es önéletrajzi írásában például az idősödő író a következőképpen jellemezte két és fél-három évtizeddel korábbi önmagát, illetve a közélet harsány jelenségeihez fűződő akkori viszonyát: „… nem érdekelt az osztrák–magyar politika. A kuruckodás [a Függetlenségi Párt által folyamatosan élezett közjogi viták sora – M. G.] gyermekes játéknak tűnt fel előttem […] nem politizáltam, ami már maga is forradalomszámba ment Magyarországon, hol még a költészetet is csak a politika kedvéért szokás eltűrni vagy engedélyezni. Kezdtek rossz hazafinak tartani, amire én még büszke is voltam, tekintve e rettenetes vád silány hangoztatóit."[1] Ugyanezt a beállítódást közvetíti egy másik, viszonylag kései (1938-as) írása, *A tömeg és a nemzet* is – jóval markánsabb, kategorikusabb formában. Ebben az erősen érzelmi indíttatású, vallomásos és szónokias esszében hamisítatlan „antipolitikus hitvallás" fogalmazódik meg: „A politika mindig nagyon távol állt tőlem, és távol áll most is. Eszem ágában sincs az a naivság, hogy beleszólhatnék az eseményekbe. Mint avatatlan, nem is igen mernék beleszólni."[2]

A *Baloldal és nyugatosság* című, 1930-ban íródott Babits-esszében – amelyben az egyes szám első személyű megszólalási mód többes szám első személyűvé, így némiképp kiáltványszerűvé transzformálódik – a nemzedéke egy részének nevében megszólaló író politikaellenes alapállása átfogó kultúrkritikus megközelítéssel társul: „Nem nézni magasabb egekbe, távolibb csillagokra; csak kiáltani, mennél durvább csupaszsággal a közvetlen jelszót, amit fajtánk, helyzetünk, pillanatunk kíván: ez a XX. század szimpla tanítása. Hol van már a XIX., melynek nagyszerű alkonyfénye még ráesett a mi indulásunkra? Hol vannak a dús lángok s bonyolult világnézeti kavargások? Az osztályharc maradt s a kicsinyes politika."[3]

Azonban nem lehet említés nélkül hagyni legalább két olyan történeti (eszmetörténeti) adalékot, amely ellentmondani látszik az esszéista fenti szavainak.

1. 1918 őszén, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának és Magyarország függetlenné válásának időszakában, az akkor konjunkturális irányzatnak tekinthető forradalmi republikanizmus elszánt híveként[4] Babits – rá nem jellemző módon – radikális közéleti megnyilvánulások aktív résztvevője volt. *Éljen a köztársaság!* címmel lázító hangvételű röpiratot szerkesztett, mi több – ahogyan Sipos Lajos kortársak emlékezéseire hivatkozva írja –: „»a legmozgalmasabb napokban« még utcai szónoklatokat is tartott a tömegnek, s az *Itt a nyilam*at [Petőfi szélsőségesen királyellenes ideológiát tükröző versét – M. G.] szavalva követelte »a köztársaság kikiáltását«."[5]

2. Noha – mint elvont eszmék iránt elkötelezett forradalmár – 1919 első hónapjaiban még nem értelmezte

nemzeti sorstragédiaként a történelmi Magyarország szétesését, a forradalmi eufória elmúltával, 1920-ban már traumaként élte meg a régi országterület kétharmadának „utódállamokhoz" kerülését. A győztes nagyhatalmak által kollektív büntetéssel sújtott magyarság kataklizmája mély fájdalommal töltötte el, e tekintetben nem különbözött magyar önazonosságtudattal rendelkező kortársai többségétől. A trianoni egyezményben jogilag szentesített területi változásokkal és azok társadalmi, kulturális hatásaival közvetlenül összefüggő rossz közérzetének számos emblematikus lírai és esszéisztikus szövegében is hangot adott az 1920-as, 30-as években. E tematikához kapcsolódnak egyfelől a *Csonka Magyarország,* az *Áldás a magyarra,* az *Ezerkilencszáznegyven,* az *Erdély* című költeményei, másfelől *Az írástudók árulása,* a *Nemzet és Európa,* a *Gondolatok az ólomgömb alatt,* a *Curriculum vitae* című esszéinek egyes részletei. (Itt kell megemlíteni, hogy a Kosztolányi Dezső által szerkesztett és Horthy Miklós előszavával, 1920 őszén megjelent *Vérző Magyarország* című reprezentatív, Trianon-ellenes antológiában nem verse vagy esszéje, hanem novellája jelent meg, *A repülő falu* címmel. Ez az anekdotikus és mágikus-fantasztikus elemekben egyaránt bővelkedő mű, amely még a békeszerződés aláírása előtt, 1919-ben született, az erdélyi menekültkérdés első irodalmi feldolgozásai közé tartozik.[6])

Az említett két vonatkozásban bizonyosan nem a kívülálló, a populáris koráramlatokra határozott nemet mondó, antipolitikus művészértelmiségi, hanem a közösség éppen napirenden lévő céljaival azonosulni is tudó gondolkodó szólama vált meghatározóvá. Azé a Babitsé, aki 1934-ben, a *Magyarország* című lap egy körkérdésére adott válaszában – ha nem is megszorítás nélkül – elismerte az író társadalmi feladatvállalásának létjogosultságát: „Álljon-e ki az író politikai meggyőződései mellett? vívjon-e harcokat az írás harcain kívül? iparkodjon-e hatni az aktuális kérdések megoldására? próbálja-e latba vetni e mai nehéz időkben tehetségét, elfogulatlanságát, okosságát, hogy a káoszból kivezető utat megtalálni segítsen? Ezekre a kérdésekre csak egyetlen felelet lehetséges: *igen!* Veszedelem idején mindenkinek kötelessége segíteni, aki tud, rámutatni a menekvésre, amelyet megpillant."[7] Nehéz volna kétségbe vonni Babits sztoikus ihletésű önvallomásának hitelességét. Az esszéista szükség esetén, „rendkívüli alkalmakkor" – jellemzően kritikus pillanatokban – valóban hajlandó volt feladni ellenérzéseit nem csupán a direkt közéletiséggel, hanem az aktuális politikai tendenciákhoz szorosan kapcsolódó, befolyásos tömegérzelmekkel szemben is. Trianonhoz való viszonyát ebben az értelmezési keretben érdemes vizsgálni.

Már utaltunk rá, hogy különböző műfajú írásaiban nyíltan kifejezésre juttatta finomra hangolt elkomorulásán túl erőteljes felháborodását is az I. világháborút követő békerendezés súlyos anomáliái miatt. Így tudtán és akaratán kívül jelentősen megkönnyítette azoknak a szektás-dogmatikus felfogású ideológusoknak a dolgát, akik 1948 után, a magyar kulturális élet szovjetizálásának időszakában a „reakciós", az „életidegen" vagy a „dekadens burzsoá" mellett az „irredenta" jelzővel is előszeretettel bélyegezték meg őt és vele együtt a XX. századi magyar polgári kultúra több más meghatározó alakját. (Rajta kívül Kosztolányi vagy Márai Sándor is e csoportba sorolható.)

Holott az elfogulatlanságra törekvő értelmező aligha vádolhatja Babitsot azzal, hogy bármely korszakában is érdemi engedményeket tett volna az idegengyűlölettel, jelen esetben a szomszéd népek megvetésével társuló szélsőséges nacionalizmusnak. (Érdekességként viszont megemlíthető, hogy több mint egy évtizeddel Trianon előtt a fiatal, huszonöt éves Babits a román többségű Fogarason – ahol akkoriban középiskolai tanárként dolgozott – kínos affférba keveredett. 1909 januárjában gyanútlanul megjelentette (másodközlésben) a *Fogaras és Vidéke* hetilap hasábjain *Vásár* című versét, amely korántsem festett idealizáló képet a Dél-Erdély peremvidékéhez tartozó kisváros archaikus viszonyairól. E költeménynek egy nem túl szerencsésen megfogalmazott, az egyszerű, „civilizálatlan" román néppel szembeni előítéleteket közvetítő sora – „római szó kopik a szennyes ajkon" – azután hangos botrányt váltott ki a helyi román intelligencia körében. Az erősen felnagyított ügy „hosszú árnyéka" (egyes feltételezések szerint) még évekkel, évtizedekkel utóbb is negatívan befolyásolta a román közvélemény Babitsról alkotott képét. Elképzelhető az is, hogy 1935-ben – részben – emiatt tagadták meg tőle a Romániába való beutazási engedélyt a bukaresti hatóságok.[8] Ugyanakkor érdemes arra is utalni, hogy a huszonnyolc évvel korábbi fogarasi affférra 1937-ben visszaemlékező író egyszerű félreértésnek minősíti a történteket, illetve rámutat a nekiszegezett vád képtelenségére: „Engem tekintettek ellenségüknek s véres sovinisztának, holott nem volt nálam naivabbul Európa-hivő [sic!] s nagyobb megvetője minden sovinizmusnak és vadmagyarságnak."[9]

Az esszéista gondolkodói attitűdjétől távol áll a nemzeti szempontot túlhangsúlyozó partikularizmus,

ahogyan annak ellentéte: a nemzeti közömbösség is. Az egyetemes iránti elkötelezettsége olyan, konzervatív színezetű univerzalizmusként értelmezhető, amely fokozottan figyelembe veszi az emberi nem kulturális tagoltságát, s így nem azonosítható a doktriner szupranacionalizmussal. Pontosabban: ezek az állítások inkább csak az esszéíró 1919–1920 utáni világlátására érvényesek maradéktalanul. Babits következetessége e téren joggal kérdőjelezhető meg. Forradalmi republikánus korszakában ugyanis – átmenetileg – a fenti eszmei keretekbe nehezen illeszthető gondolati konstrukciók iránt is fogékonynak mutatkozik. Az 1919 elején keletkezett, *Az igazi haza* című írásának egyes szöveghelyein nem retten vissza attól, hogy az I. világháború súlyos tapasztalataira hivatkozva az emberiséget és a nemzetet már-már aszimmetrikus ellenfogalmakként láttassa, s hogy az előbbinek az utóbbihoz viszonyított magasabbrendűségét túldimenzionálva komoly engedményeket tegyen a nemzeti érzékenységet kevéssé tisztelő kozmopolitizmusnak. (Lásd a következő részleteket: „… ha okulnak az emberek a szenvedéseken, és belátják, hogy testvérekké kell lenniök, ha ledöntik a falakat nemzet és nemzet közt, ha megvalósul végre a »népek hazája«: akkor nem hiába ontották a szívek vérüket, még ha a nemzetük belepusztul is, még ha minden nemzet belepusztul is. Mert az Emberiség előbbre való, mint a nemzet! És talán jó is, hogy pusztuljanak a nemzetek, amelyeknek nevében halomra ölték a szent Emberiséget […]. Nem a hazafiságra tanít bennünket az Idő, Emberiségre tanít!”[10]) Aligha véletlen, hogy Babitsnak ez a rapszodikus hangnemű és zavaró önellentmondásoktól sem mentes esszé-meditációja – amely Vörösmarty *Szózat*ának, az abban szereplő nemzethalál-látomásnak aktualizáló és némiképp „eretnek” olvasatát adja – már közvetlenül megjelenése után, a polgári demokratikus kormányzat végnapjaiban elemi erejű felháborodást vált ki a hazai radikális jobboldal egyik vezető publicistájából (Lendvai Istvánból).[11] Csakhogy látni kell: Babits még ebben a rendkívül merész, provokatív állításokat sorjáztató szövegében sem valamilyen külső, semleges nézőpontból végzi el a hagyományos nemzeti narratíva (illetve azon belül a territoriális alapú nemzetfogalom) dekonstrukcióját. Itt is folyamatosan tetten érhető az a személyes érintettség, amely Babitsnak a magyar nemzeti eszméhez való viszonyát általában jellemzi, és amely majd letisztult és bensőséges formában is megmutatkozik a szerző olyan kései, szépprózai igényű autobiografikus esszéiben, mint a *Fogaras,* a *Gondolatok az ólomgömb alatt* vagy a *Curriculum vitae.*

Az 1919–1920 után a konzervatív univerzalizmus irányában tájékozódó gondolkodó sajátos nemzetfelfogásának, ezen belül Trianonról alkotott nézeteinek megértéséhez Babits világképösszegző igénnyel készült 1928-as esszéje, *Az írástudók árulása* adhat kulcsot. Ebben a Julien Benda azonos című értekezésének palimpszesztusaként értelmezhető, sokat vitatott írásában Babits metafizikai nézőpontból közelít Trianon problémájához. Úgy látja: nem pusztán magyar perspektívából szemlélve igazságtalan a trianoni „békemű”, hanem egyetemes horizontból tekintve is. A magyarságot ért csapás egyúttal az emberi nem vesztesége, sérelme is. Így lehetséges jövőbeli orvoslása során sem egyszerűen a sajátos „magyar igazság”, hanem az általános emberi igazság fog érvényre jutni.

Az esszéista tudatában van annak, hogy a két fogalom alapesetben nem mosható össze, illetve nem cserélhető fel egymással. *Az írástudók árulása* gondolati vezérmotívuma éppen az, hogy létezik egy univerzális Igazság (a szó az eredeti szövegben is nagy kezdőbetűs!), amely a szellem embere számára mindig elsőbbséget kell hogy élvezzen a különböző partikuláris „igazságokkal” szemben.[12] Ez az egyetlen univerzális Igazság korok és kultúrák felett áll, a partikuláris „igazságokat” viszont konkrét idő- és térbeli viszonyok, illetve az azokba belevetett, azokban benne álló közírók, ideológusok alakítják ki. A partikuláris „igazságok” közé tartozik az az „igazság” is, amelyet a modern értelemben vett nemzet – jelen esetben a magyarság – közvélemény-formálói konstruálnak, kizárólag e kollektívum számára. Az esszéista éles szavakkal bírálja a „nemzeti öncélúság” korszínű eszméjének hirdetőit: azokat az „áruló írástudókat”, akik hajlamosak a külön nemzeti – ezúttal a magyar – „igazságot” az univerzális Igazság helyébe állítani. Ahogyan Babits írja: „A gyönyörű szó: *magyar igazság,* mely valamikor Magyarország igazát jelentette (igényét a mindenütt érvényes Igazságra): hovatovább más jelentést vesz fel. *Magyar igazság* úgy hangzik e kortárs ajkakon, mintha a magyaroknak egészen külön igazságuk volna, különböző a külföldön úgynevezett *igazság*-tól, mintha az igazság nemzetenként változna, s nem volna fölöttes és pártatlan bíró, hanem csak az érdekek helyi szolgája.”[13] Trianon esete azonban – Babits szerint – a ritka ellenpéldák közé tartozik. A „magyar igazság” és az egyetemes Igazság, e két, egymással általában aszinkrónban lévő fogalom jelentéstartalma ebben az összefüggésben átfedést mutat. Az esszéista egészen egyedi módon intellektualizálja és univerzalizálja a kor azóta is sokat emlegetett, népszerű jelmondatát

– „Igazságot Magyarországnak! (Justice for Hungary!)" –, amikor így érvel az aktuális magyar külpolitika stratégiai céljainak jogossága mellett: „Az Igazság mindenütt mellékes ma, és sok helyt ellenség: egyedül Magyarország liheg, eped, kiált Igazságért; ő az a nemzetek közt, melynek legmerészebb álma sem haladja túl a legminimálisabb Igazságot. Ha valahol otthont remélhet még a földön az Igazság régi elve: itt van az. E szerencsétlen és megalázott nemzet – a harci erő védtelen áldozata – szellemi tekintetben szerencsésebb, mint a büszke hatalmasok: szabadon nézhet szembe a Gondolattal, melytől az Erő fél, s egyszerre szeretheti hazáját és az Igazságot."[14]

Az idézett mondatok egyértelműen demonstrálják: az eredendően „antipolitikus", majd rövid ideig a baloldali ideológiák felé tájékozódó Babits a trianoni sokk hatására a spiritualizált antiimperializmus mellett a szintén szellemi alapokra helyezett védekező nacionalizmus eszméinek szószólójává válik. A nacionalizmus szó használata nem önkényes ebben a kontextusban, hiszen a korábban a „hazafiatlanság" ódiumát is magára vállaló Babits *Az írástudók árulás*ában még azt a provokatív – elsősorban éppen önmagát provokáló – felszólító értelmű, többes szám első személyű mondatot is képes leírni, hogy: „Pacifisták voltunk, és ma – hadd legyünk csak nacionalisták!"[15] Majd nem riad vissza attól, hogy nyomatékosításként hozzátegye mindehhez (immár egyes szám első személyben és kijelentő módban): „Magam is az vagyok."[16]

A korszak – eleve kusza és mozgalmas – magyar eszmetörténetének egyik, ha nem a legmeghökkentőbb fejleményeként tarthatjuk számon ezt a kihívó dactól sem mentes konfessziót. A nemzeti eszméhez ambivalensen viszonyuló, univerzalista és „Európa-hívő" Babits szinte a tudathasadással határos módon nacionalistának vallja magát – ráadásul egy olyan művében, amely kifejezetten a partikularizmus-ellenesség jegyében íródott.

E – feszítő erejű – (ál)ellentmondás nem valamilyen léha elmejáték eredménye. Babits a legkevésbé sem leli örömét abban, hogy felelőtlenül egymásba csúsztathat olyan eszméket, amelyek eredeti életösszefüggésükben korántsem képlékenyek, szubsztancia nélküliek, ám e keretektől radikálisan elszakítva szinte törvényszerűen formálódnak át bizonytalan körvonalú, esetleges nyelvi konstrukciókká. Ha a problémát világnézet-lélektani kontextusba helyezzük, látnunk kell: a Babits által megalkotott paradoxon hátterében nem holmi álintellektuális kísérletezőkedv áll (amely többnyire túlzó exhibicionizmussal párosul). Az esszéista szigorú etikai megfontolások alapján sorolja be magát a „nacionalisták" közé. Úgy véli: az 1918, illetve 1920 után kialakult politikai helyzetben ő személy szerint csakis akkor lehet morális lény, ha osztozik a magyar nemzet fájdalmában. Lelkiismeretére megnyugtatóan hat az a – romantikusnak is minősíthető – felismerés, hogy a nagyhatalmi önkény vétlen áldozatává válás morális fölényt biztosít a magyarságnak. Ami, tekintve, hogy az intellektualista Babitsnál a moralitás és a racionalitás szorosan összetartozó fogalom, azt is jelenti, hogy a magyarság, ez a kis nép „jelen állapotában" intellektuális vonatkozásban is kétségbevonhatatlan előnyt élvez a nyers „Erőt" képviselő nagy nemzetekkel, pontosabban: azok nem túl széles látókörű politikai irányítóival szemben. A magyarság céljaival való azonosulás ezúttal tehát nem követel meg olyasfajta, elvfeladással egyenértékű önkorlátozást vagy önmegtagadást az egyetemes Igazság iránt elkötelezett hazafi részéről, ami igazolhatatlan s így teljesíthetetlen volna számára. Ellenkezőleg: éppen ez az identifikáció emeli őt önmaga eredendő korlátozottsága, zárt egyedisége fölé.

S ha már az etikánál tartunk: az esszéista fent idézett szavai – „E szerencsétlen és megalázott nemzet […] egyszerre szeretheti hazáját és az Igazságot" – mintha kifejezetten a kategorikus imperatívuszra, Kant híres etikai formulájára játszanának rá. Trianon következtében az a kivételes eset áll fenn, hogy a „részleges", a „különös" – ezúttal nem a szó elsődleges értelmében vett személyiség, hanem az egyesen túl, az egyetemesen innen elhelyezkedő kollektív szubjektum: a nemzet – akaratának maximája egyszersmind általános törvényhozás elvéül szolgál. A pozitív előjelűvé tett „nacionalizmus" így növi ki magát univerzalizmussá, humanizmussá – az írástudók árulásáról értekező szerző sugalmazása szerint.

Babits nem elégszik meg azzal, hogy konstatálja: a trianoni döntés az emberi igazság (vagy igazságosság) ellenében hatott. Ha beérné ennyivel, a világtörténelem kényszereire hivatkozva – némi tiltakozás, illetve a szükséges mértékű gyászmunka elvégzése után – akár bele is nyugodhatna abba, ami megtörtént, és ami megkerülhetetlen, meghaladhatatlan tényként is felfogható. Ám – ismerve Babitsnak a nyers tényekhez fűződő, disszonanciától korántsem mentes viszonyát – nehezen képzelhető el, hogy egy ilyenfajta problémamegoldás reális alternatíva lehetne számára. Ahogyan arról 1936-os Kosztolányi-nekrológjában általánosságban maga is vall: „… sohasem voltam hajlandó megbékélni

egy ténnyel (vagy éppen még értéknek is látni), csupán azért, mert tény."[17]

Evidenciának minősíthető, hogy az esszéista a normák embere, így mi sem idegenebb tőle, mint a tények öncélú tisztelete. De itt többről vagy másról is szó van: nemcsak a ténykultuszt, hanem a tények pragmatikus megfontolásból való elfogadását sem tarthatja járható útnak (a maga számára), ha szembesül azzal, hogy nem lehetséges az adott tényhez vagy tényekhez pozitív értékképzeteket társítani. Pontosabban: ha belátja, hogy ő biztosan nem képes erre. (Mindemellett az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a reflektált nem-tudás – voltaképpen nem-akarás – az intellektualista Babitsnál nem valamilyen ösztönös késztetésből fakad, hanem egy racionális mérlegelési folyamat eredményeként áll elő.) Az esszéista éppen az idealitás képviseletében vallja, hogy az immanens világ igazságtalanságon alapuló viszonyainak felszámolására akkor is kínálkozhat esély, ha e viszonyok – minden jel szerint – a rögzített tényszerűség státuszával rendelkeznek. Ami a konkrét politikai-történeti konstellációra alkalmazva azt jelenti, hogy a nagyhatalmak mélységesen elhibázott békerendezését felül lehet és kell is vizsgálni, a határok kérdését előbb vagy utóbb újra kell tárgyalni. Ez az igény teljes mértékben jogosnak tűnik nemcsak a nemzeti gondolat harsányabb hívei, hanem *Az írástudók árulása* univerzalista hitvallású szerzője számára is.

A korábban a territoriális nemzetfogalmat avíttá nyilvánító írótól tehát – újabb periódusában – már nem áll távol a revizionizmus programja sem. Ám Babits azt láthatóan nem tekinti feladatának, hogy a területi viták megoldásának mikéntjét akár csak a felvázolás szintjén is meghatározza. Ugyanakkor aligha vonhatjuk kétségbe Töttős Gábor megállapítását: „… egyetlen sora, egyetlen mondata vagy gondolata sem kalandozott oda, hogy hátha mégis lehetne, jó lenne erőszakkal visszaszerezni valamit."[18] Éppen az erőszak következetes elutasítása a legfőbb előfeltétele annak az erkölcsi fölényérzetnek, amellyel az esszéista a magyarságot – és benne önmagát – magától értetődő természetességgel ruházza fel, és amelyet, ha szükséges, még az általa kongeniális szellemnek tartott Bendával szemben is ellentmondást nem tűrően érvényesít.

Nemzet és Európa című, 1934-es írásában Babits Mihály Julien Benda *Beszédek az európai nemzethez* című kötetét mutatja be a hazai olvasóközönségnek. A francia kultúrfilozófus világszemléletét tekintve viszonylag közel áll Babitshoz.[19] Az erkölcsi és intellektualista alapú univerzalizmus eszméit a *Beszédek…* szerzője éppolyan fanatikusan hirdeti, mint magyar recenzense. Ugyanakkor Benda – az 1919 utáni Babitscsal szöges ellentétben – a markáns baloldaliság, illetve a doktriner színezetű kozmopolitizmus iránt (is) fokozódó nyitottságot tanúsít. Az ismertetés szövegéből világosan kiderül, hogy a magyar író – akinek egyik, ha nem a legfontosabb 1920-as évekbeli olvasmányélménye éppen Benda *Az írástudók árulása* című könyve volt – nem kíván a francia gondolkodó kritikátlan apologétájává válni. Amikor idősebb kortársa – feltételezhetően a Franciaországban a XX. század első évtizedeiben virulens magyarellenes sajtópropaganda hatása alatt – negatív elfogultsággal teli, vádnak is minősíthető, éles bírálatot fogalmaz meg általában a magyarsággal szemben, Babits a legnagyobb határozottsággal saját nemzetének védelmére kel. A filozófus szerint a magyarok Trianon után „»fővárosuk díszterére állították 'igazságtalanul elragadott tartományaik' szobrát, holott ezeket a tartományokat olyan háborúban vesztették el, melynek kitörését teljes szívükkel üdvözölték, s melynek döntésére örömmel rábízták magukat.«"[20] Benda különös érve mögött egy elvont, a mindennapi tapasztalatnak merőben ellentmondó etikai színezetű háttérnarratíva húzódik meg, amely a következő, axiómaszerű tételben összegezhető: „aki akarja a bűnt, egyszersmind akarja annak várható következményeit – akár a bűnhődést, a büntetést is". A francia szerző úgy véli: a magyarok 1914-ben a háború elszánt hívei voltak, ami azt jelenti, hogy az erőszak elvének érvényesülésén túl eleve elfogadták mindazt, amit a rendkívüli méreteket öltő fegyveres konfliktus hosszabb távon magával hozhatott – így a háború eredményeként utóbb létrejövő területi változásokat is. Benda tehát igazságosnak tartja a trianoni békerendezést, mi több, azt tartaná észszerűnek és természetesnek, ha maguk a magyarok is pozitívan értékelnék a nagyhatalmak 1920-as döntését.

Babits visszautasítja, illetve jelentősen árnyalja Benda általánosító ítéletét: „Amennyiben szavai igazak, nem a *magyarokra* vonatkoznak: nem a *magyarokra,* hanem a *»nacionalistákra«,* ami mégse mindegy. Éppenséggel nem mindegy a magyar írástudókra nézve. A háborút nem minden magyar üdvözölte *»teljes szívvel«*. De merem mondani: egyetlenegy valamit érő magyar írástudó sem üdvözölte rokonszenvvel a háborút; egyetlenegy jó magyar költő vagy író sem írt *egyetlenegy sort sem* a háború egész folyamán, mely a vérontást igazolta, vagy a fegyveres döntés jogát elismerte volna. Ellenkezőleg: minden igazi magyar író vagy költő, a nemzet legnagyobb élő költőjétől (Ady Endrétől) kezdve, a

legelső pillanattól, a háborús cenzúra bilincsei közt is, s ezer üldözéssel és veszéllyel szemben, egy pillanatra meg nem tántorodva, kitartott a Béke és a Kultúra hitvallása mellett. (Ez több, mint amit tudtommal Európa akármelyik nemzete elmondhatna.) Elismerem: aki a háborús döntést jogosnak vallja, s »örömmel üdvözli«, annak nincs joga e döntés eredményei miatt zúgolódni. De a magyar írástudóknak, akik mindig az Eszme és Igazság jogait hangoztatták a fegyverek ellen: joguk és kötelességük kitartani az Igazság mellett most is, mikor a fegyverek az Igazság ellen döntöttek."[21]

A magyarság, illetve a magyar írástudók védőügyvédjéül szegődő Babits állításai természetesen nem mentesek némi egyoldalúságtól. A magyar íróknak a háborúhoz való viszonya – néhány jól ismert kivételtől eltekintve (ide sorolható a fent említett Ady, Szabó Dezső vagy maga Babits) – korántsem volt olyan egyszerű, könnyen meghatározható, mint amilyennek az esszéista beállítja. Ha például 1914 nyarára és kora őszére, a hadüzenetek és a kezdeti hadműveletek időszakára gondolunk, be kell látnunk: a véres kataklizmával szembeni kategorikus elutasítás álláspontját nemcsak általában az európai, hanem a magyar írástudók közül is viszonylag kevesen osztották. Sőt, akadtak olyan magyar írók is, akik a háború lelkes apologétáiként nyilvánultak meg – akkor is, amikor már mindenki számára egyértelművé vált, hogy az új háború hosszabb ideig el fog húzódni, és rettenetesebb lesz minden korábbi fegyveres konfliktusnál. Rákosi Jenő egy 1914. novemberi, 1915-ben nyomtatott formában is megjelent előadásában a lövészárkok világának elementáris erejű szépségéről értekezett; olyan jelenségként írta le a háborút, mint amely valódi művészi élményt nyújt(hat) a kifinomult esztétikai érzékkel rendelkező befogadó számára.[22] Vele szemben Malonyay Dezső, aki 1915-ben vádirattal felérő beszámolót készített a keleti fronton harcoló katonák szenvedéseiről, láthatóan elborzadt a fékevesztett erőszaktól, ám dekadenciaellenes beállítódásának megfelelően mégis úgy értelmezte a háborút, mint kegyetlen, de szükséges és roppant időszerű – mert egy hanyatló korban az „erkölcsnemesítés" magasrendű céljait szolgáló –, férfias próbatételt.[23] Természetesen azon lehetne vitatkozni, hogy a konzervatív irodalmi törekvéseket reprezentáló Rákosi és Malonyay a „valamit érő írástudók" táborába tartozik-e. Említést tehetünk azonban egy náluk jóval nagyobb formátumú szellemről, a *Nyugat*ban rendszeresen publikáló, a folyóirat belső köréhez lazán kapcsolódó Balázs Béláról is, aki 1914-ben úgy látta: az aktív háborús részvétel az izolált művészértelmiségi pozíciójából való kitörés lehetőségét biztosítja számára. Ugyanő 1916-ban megjelent, *Lélek a háborúban* című művében – elvont gondolkodásáról és túlfejlett öntudatáról egyaránt tanúságot téve – a sokmilliós frontharcos közösség iránti szolidaritásvállalás gesztusaként, ily módon különleges erkölcsi értéket hordozó tettként interpretálta önként vállalt I. világháborús katonai szolgálatát.[24]

Ha viszont a „magyar írástudókra" általánosságban nem vagy nem feltétlenül érvényes megállapításokat magára Babitsra vonatkoztatjuk, kétségtelenül nehezen cáfolhatóvá válik az esszéista érvelése. Babits joggal hivatkozhat arra, hogy nem lehet egyenlőségjelet tenni a korábbi háborús uszítók irredentizmusa és az ő Trianon-ellenessége között.[25] A militaristák – egy absztrakt nézőpontból tekintve – valóban azt tették, amit Benda kiemel: rábízták magukat a fegyveres küzdelem végső stádiumában megszülető „döntésre", míg Babits mindig is elutasította a vitás kérdések erőszak általi „megoldását". Így velük szemben hitelesen ítélheti el a hatalmi agresszió minden formáját: a háború után immár annak következményét, az erőszakos békerendezést is. (Itt érdemes utalni arra, hogy e hitvallás egyes szám első személyben, tömörebb formában és patetikusabb hangon már 1923-ban megfogalmazódott. A *Nemzet és Európa* Benda-kritikájának legfőbb szövegelőzménye a *Csonka Magyarország* című Babits-prózavers, amelynek most csak a zárlatát idézzük: „Én sohse mondtam: »Dönt majd az erőszak!« – most mondhatom: »Nem! Nem!«")

A *Nemzet és Európa* fent kiemelt mondatai nemcsak Benda kijelentéseinek, hanem *Az igazi haza* című 1919-es Babits-esszé egyes megállapításainak is élesen ellentmondanak. Mintha az esszéista 1934-ben szükségét érezné annak, hogy kiigazítsa azt a másfél évtizeddel korábbi, nemzeti relativistának is nevezhető gondolatkísérletét, amelynek esszenciális elemei az alábbi szövegrész alapján viszonylag könnyen rekonstruálhatók: „– Nem, az nem lehet – szeretnők a költővel [ti. Vörösmartyval – M. G.] mondani. – Nem szabad a vak sors zsákmányává lennünk! Isteni és emberi igazság ellen van! *(Az nem lehet, hogy annyi szív / Hiába onta vért…)* De az ész szava hidegen mondja rá, hogy lehet. És hogy nem egy nemzet szempontjából kell ezt nézni, mert hiszen minden nemzet áldozott, és bizonyára kell bukó félnek lenni, ha egyszer háború volt. És hogy semmi ez, és nem is olyan rossz, mert mit jelent egy nemzet? Semmit! Mikor a világ sorsáról van szó."[26] Babits idézett monodialógusába – feltételezzük: a tusakodásai során

önmagát is megsebző esszéíró eredeti szándékai ellenére – olyan megfogalmazások is belekerülnek, amelyeket könnyen lehetne az empátiahiányos cinizmus vagy akár a defetizmus megnyilvánulásaiként is számon tartani (lásd a következő fordulatokat: „bizonyára kell bukó félnek lenni, ha egyszer háború volt"; „semmi ez, és nem is olyan rossz"; „mit jelent egy nemzet? Semmit.") Még a mai befogadó számára sem tűnnek igazán meggyőzőnek azok a külsődlegesen racionális érvek, amelyekkel *Az igazi haza* szerzője – megbotránkoztatva a korabeli olvasók jó részét – szimbolikusan kisebbíteni, sőt: jelentékteleníteni igyekszik a magyarságot, illetve a magyar identitású embereket érő rendkívüli veszteséget. S bármilyen riasztóak is a Babitsot 1919 márciusában éppen e cikke miatt durván megtámadó Lendvai István idomtalan indulatai, el kell ismerni: a szélsőségekre hajló publicista nem ok nélkül figyelmezteti a nála jóval műveltebb és mértéktartóbb írástudót arra, hogy lázas értelmi kiútkeresése aránytévesztő, mert nem a körülményekhez illő retorikai teljesítményben összegződött: „Ön most az ész hideg szavával hűti poklos sebeinket…"[27]

Az igazi haza szerzője valóban túlhajtott logikai megközelítéssel tárgyalja a nemzeti közösség érzékeny problémáit. Vagy érdesebben, egyúttal konkrétabban és részletezőbben úgy is fogalmazhatnánk: az intellektualista ihletésű absztrakt forradalmi republikanizmus szuggesztiója alatt nemcsak ridegnek és kegyetlennek tűnő, de inadekvátnak is bizonyuló helyzetértékelést ad a Trianonhoz vezető útnak, ha nem is a végső, de az azt közvetlenül megelőző stációjáról. Egyelőre nem tudja felmérni, hogy a háborús vereség és az azt követő territoriális átrendeződés vészterhes következményei hosszabb távon is kínzók, szorongatók lehetnek (lesznek) a magyarság számára, s hogy e tragikus fejlemények nemcsak az elvont értelemben vett nemzet, hanem konkrét személyek és családok tömegeinek a sorsát is tartósan befolyásolják majd – döntően nem pozitív vonatkozásban.

Ugyanakkor a Trianont a közeli utóidejűség perspektívájából értelmező Babits, mint említettük, képes arra, hogy meghaladja korábbi, torzítóan egyoldalú nézeteit. 1934-es szövegében – anélkül, hogy explicit módon bármit is visszavonna abból, amit 1919-ben leírt – már nem artikulálja újra a teoretikus ész hideg szavait. Mondandóját a kommunikatív ész megértőbb közegében kívánja megformálni. Nem ismétli meg végletesen illúzióromboló (jóllehet logikai szempontból nehezen támadható) tételét: „bizonyára kell bukó félnek lenni, ha egyszer háború volt". Épp ellenkezőleg: a közösség önmagába vetett hitét is próbálja erősíteni, amikor azt hangsúlyozza, hogy 1918–20-ban „a fegyverek az Igazság ellen döntöttek". Kiáll az egyetemes érvényű igazságtalanság aktuális áldozata, a magyarság mellett, miközben odafigyel arra is, hogy ne lehessen megkérdőjelezni ítéleteinek univerzalitás-igényét. Nem a magyar nemzeteszme erősen elfogult, pártatlanságra nem vagy csak kevéssé törekvő híveire, hanem a nemzetek feletti európai egység létrehozásáért küzdő Bendára hivatkozva szögezi le: „Az igazságot megtagadni saját nemzetünk kárára éppoly igazságtalanság, mint annak javára."[28]

Így végső soron kijelenthető, hogy a 20-as, 30-as években, Trianon kérdéskörét illetően az egyedi és differenciált gondolkodású Babits nem helyezkedik szembe a magyar közvéleménnyel. Ha csak ez irányú következtetéseit vesszük számításba, akár azt is megkockáztathatjuk: tartalmi vonatkozásban ezúttal nem alakít ki a többségi állásponttól markánsan eltérő véleményt. Ugyanakkor sajátos színt visz a Trianon-diskurzusba azáltal, hogy a történelmi Magyarország széthullását (felbomlasztását, feldarabolását), a magyarságnak ezt a rendkívüli horderejű XX. századi sorskérdését egyetemes emberi problémaként tárgyalja.

JEGYZETEK

1 BABITS Mihály: *Curriculum vitae* = Uő: *Esszék, tanulmányok I–II.* Szerk. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1978, II., 682.

2 BABITS Mihály: *A tömeg és a nemzet* = Uő: *i. m.* (1978), II., 568.

3 BABITS Mihály: *Baloldal és nyugatosság* = Uő: *i. m.* (1978), II., 284.

4 Babits forradalmi republikanizmusáról lásd még MELCZER Tibor: *A nemzeti kérdés Babits pályájának tükrében. Történeti áttekintés* = *Tiszatáj,* 1985, 11. sz., 67.

5 SIPOS Lajos: *Babits Mihály és a forradalmak kora*. Bp., Akadémiai, 1976, 28.

6 A novella kontextualizáló értelmezését legutóbb Szénási Zoltán végezte el. SZÉNÁSI Zoltán: *Veszteség, nagyság, egység – A textuális tér elfoglalása a* Vérző Magyarország *című antológiában* = *Literatura,* 2019, 4. sz., 386.

7 *A magyar írók helye a nemzetépítő politikában* = *Magyarország*, 1934. április 1., 15. Idézi SÁNDOR László: *Minden fontos szó: harc. Babits háborúellenessége és antifasizmusa* = *Napjaink,* 1983, 10. sz., 13. (Kiemelés az eredetiben – M. G.)

8 A Rákosi- és a Kádár-rendszer időszakában Magyarországon is „soviniszta", „irredenta" hangvételűnek minősített, a költő gyűjteményes köteteiből előbb kihagyott, majd cenzúrázva közölt *Vásár* sajátos hatástörténetéről lásd még a következő irodalomtörténészi értékeléseket: POMOGÁTS Béla: *Babits és Erdély = Babits Mihály világa*. Szerk. LACZKÓ András, Kaposvár, Kaposvári Városi Tanács, Somogy megyei Múzeumok Igazgatósága, 1983, 63.; KELEVÉZ Ágnes: *„Római szó kopik a szennyes ajkon". Egy Babits-vers román–magyar viszontagságai = Irodalomtörténeti Közlemények,* 2003, 4–5. sz., 472–482. Kelevéz vitatja, hogy a Babitsot sújtó 1935-ös romániai intézkedés előzménye a *Vásár* ügye lett volna.

9 BABITS Mihály: *Fogaras* = Uő: *i. m.* (1978), II., 560.

10 BABITS Mihály: *Az igazi haza* = Uő: *i. m.* (1978), I., 549.

11 LENDVAI István: *Haza és emberiség. Nyílt levél Babits Mihályhoz = A vádlott: Babits Mihály*. Szerk. TÉGLÁS János, Bp., Tótfalusi Tannyomda, 1996, 60–71. A cikk eredeti megjelenési helye: *Új Nemzedék,* 1919. március 8., 5–8. Lendvai vitacikkéről lásd még: SIPOS Lajos: *i. m.* (1976), 56.; SZÉNÁSI Zoltán: *A nemzeti irodalom fogalmának változatai Babits esszéiben – 1919-es pályafordulatainak tükrében = Élménközpont. Fűzfa Balázs 60 éves*. Szerk. LÁNG Gusztáv, PUSZTAY János, SIPOS Lajos, VÖRÖS Ferenc, Szombathely, Balogh és Társa, 2018, 296.

12 Babits metafizikai ihletésű „Igazság"-fogalmáról lásd még Kenyeres Zoltán lényegre törő megállapításait: *Babits és a metafizikus hagyomány* = Uő: *Etika és esztétizmus. Tanulmányok a Nyugat koráról*. Bp., Anonymus, 2001, 78–79.

13 BABITS Mihály: *Az írástudók árulása* = Uő: *i. m.* (1978), II., 223. (Kiemelések az eredeti szövegben – M. G.)

14 Uo., 207–208.

15 Uo., 222.

16 Uo.

17 BABITS Mihály: *Kosztolányi Dezső* = Uő: *i. m.* (1978), II., 519.

18 TÖTTŐS Gábor: *Irredenta volt-e Babits Mihály? = Magyarok,* 1990, 6. sz., 84.

19 Benda világképéről és politikai filozófiájáról lásd a következő elemzéseket: FINKIELKRAUT, Alain: *A gondolkodás veresége*. Ford. VIDOR Pálné, Bp., Osiris, 1996, 11–12., 63–64.; MÜLLER, Jan-Werner: *A szenvedélyes és szenvedélymentes Európa. Julien Benda időszerűsége*. Ford. NAGY Mónika Zsuzsanna = *2000,* 2006, 5. sz., 3–9.

20 Benda szavait maga Babits idézi. BABITS Mihály: *Nemzet és Európa* = Uő: *i. m.* (1978), II., 433.

21 Uo., 433–434. (Kiemelések az eredetiben – M. G.)

22 RÁKOSI Jenő: *A háború és az esztétika (Hadi beszédek, 7. füzet)*. Bp., Pallas, 1915, 11.

23 MALONYAI Dezső: *Magyar művészek a csatatéren. Mednyánszky László br. = Művészet,* 1915, 25.

24 BALÁZS Béla: *Lélek a háborúban*. Gyoma, Kner Izidor, 1916, 38.

25 Lásd még ezzel kapcsolatban Mencze Tibor alapvető eszmetörténeti összefüggéseket feltáró elemzését. Uő: *i. m.* (1985), 69.

26 BABITS Mihály: *Az igazi haza* = Uő: *i. m.* (1978), I., 549.

27 LENDVAI István: *i. m.* (1919), 63.

28 BABITS Mihály: *Nemzet és Európa* = Uő: *i. m.* (1978), II., 433.

Ábrahám Barna

A magyarság a Szepességben az újkor századaiban[1]

■ Az alábbi írás a Szepességnek a magyar tudományban és művészetben játszott szerepét kívánja vázolni, mintegy esettanulmányként érzékeltetve, hogy a régi Magyarország színes világában egy régió tömeges magyar népesség nélkül is országos súlyra tehetett szert az össznemzeti történelmi emlékezet és identitás formálásában. Szögezzük le: a Szepesség a magyarság számára etnikailag mindig is periféria volt. Igaz, a középkorban Csetnek felől jelentősebb északra vándorlás indult a Hernád völgyébe (amely a Balog, a Hanva, a Zách, az Ákos nemzetség telepítéseiből rajzott ki), s feltehetőleg ezek a gömörőrök voltak a lándzsás nemesek ősei, ám ezt a harminc falut, akárcsak az egyéb nem nemes településeket, a tatárjárás megtizedelte, és a népességet német és szláv betelepülés pótolta.[2] A Kisvármegye falvaiban a XVIII–XIX. századra eltűnt a magyar nyelv, legfeljebb az egyébként két-három nyelvű előkelő nemesi családok (a Berzeviczyek, a Csákyak, a Görgeyek, a Máriássyak) körében maradt fenn, míg a polgárok, ahogy tehették, elzárkóztak tőle, mint arról a XVII. század lőcsei krónikása tanúskodik. A királyi biztos felszólítására, hogy a magisztrátus magyarul beszéljen vele, a testület azt válaszolta, hogy ők, mint németek, más nyelven nem tudnak. Ugyancsak sérelmezték, hogy a rájuk erőszakolt magyar tanácsosok miatt el kellett törölni a német ruha és cipő használatát. Szintén a város német – és szlovák – lakosságát emelte ki útirajzában a zenész Daniel Speer, Hain Gáspárhoz hasonlóan hangsúlyozva a tanácsosok német viseletét mint az identitás meghatározó jegyét.[3]

A cipszer hungarus tudat évszázadai

Magyar hatás azonban nyelv nélkül is kimutatható, mindenekelőtt a reformációnak köszönhetően. Mint a XX. századi kutató rámutatott, a vallásváltás „a magyarságtól való szellemi különváláshoz" vezethetett volna, ám ez nem volt reális veszély. Pukánszky Béla emlékeztetett arra, hogy az itt uralkodó latinos humanista szellem következtében a lutheri irányzat sehol sem ütközött olyan komoly akadályokba, mint éppen a Szepességben. Másrészt a lutheranizmus mellett a XVI. század végéig erős volt a tábora a Melanchtontól érkező s Kálvin felé mutató „kryptokálvinizmusnak", szoros kapcsolatot teremtve a reformátussá lett magyarsággal. A szepességi protestáns vallásos irodalomból éppen a német lutheranizmus lényegi eleme, a misztikum hiányzik, inkább jellemzi az érzelmi elemek szinte teljes hiánya: „A józanságával, megfontoltságával ma is feltűnő cipszer áll mögötte: nem szereti a homályt, a tisztázatlan gondolatot, a szenvedély kilengéseit, a képzelet szeszélyes játékait, s még a lírában is konkrétumokhoz, tájhoz, mondához, anekdotához fűzi mondanivalóját. A szepesi német vallásos irodalomból olyan embertípust ismerünk meg, amely lelkialkatában legalább olyan közel áll a tiszántúli kálvinista magyarhoz, mint német fajtestvéréhez." A végső tanulság tehát, hogy „a reformáció a Szepességen nem lazította a magyarság és a németség együttélését, és inkább elősegítette, mint akadályozta egy sajátos *magyar-német* szellem kialakulását"[4].

A naiv eredetkutatás keretében, a Frölich Dávid késmárki matematikaprofesszor által alkotott *Deutschungar* fogalom (1641) is a hungarus tudatot erősítette,[5] mint ahogy a Wittenbergben tanult szepességi német és szlovák diákok (így a lőcsei lelkésszé lett Lazari Ágoston is) fontos szerepet játszottak az ekkor még egyértelműen pozitív töltetű, ismert szállóige – „Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita" – hazai terjesztésében. A nála szereplő *Pannonia* – ugyanott németül már *Ungarn* – a török előtti erős és boldog ország emléke.[6]

Hungarus tudat és hitvédelem különösen összefonódott a kuruc korban. A szászok a vallásszabadság védoszlopát látták a késmárki születésű, evangélikus Thököly Imrében, tömegesen támogatták, akárcsak nevelt fiát, II. Rákóczi Ferencet, akinek diplomáciai kapcsolatépítésben és külföldi pénzügyi műveletekben a késmárki Kray Jakab városbíró volt a legfőbb bizalmasa,

akit ezért 1709-ben a várost elfoglaló császári generális két másik polgárral együtt lefejeztetett. A késmárki vértanúk fontos elemei lesznek a XIX. század felföldi magyar panteonjának. A hagyományosan királyhű Lőcse (lásd Hain Gáspár dinasztikus szellemiségét) viszont kapitulált, útnak indítva a „fehér asszony", Korponay Jánosné Géczy Julianna árulásának nagy jövőjű motívumát. (Valójában csak közvetített Löffelholz altábornagy és a magisztrátus között, ennek ellenére Rákóczi lapja, a *Mercurius Veridicus* „egyetlen ledér nőszemély" számlájára írta a város elestét.) Meg kell említenünk még a merényi polgárfiút, Czelder Orbánt, aki ezredesként, majd brigadérosként szolgálta Rákóczit[7], majd a szatmári béke után újabb függetlenségi harcot indított, amihez a Szepességből és a környező vidékről mintegy 1200-an csatlakoztak. Megtorlásként Czeldert 1717-ben kivégezték.

A Szepességnek az újkori oktatásban és tudományban játszott szerepe közismert, elsősorban persze az itteni német értelmiségiek érdemeként, viszont a magyarság kultúráját is gazdagítva. A régiónak köszönhető az első magyar Európa-útirajz: Szepsi Csombor Márton késmárki diákként hallott a régi peregrinációs kapcsolatról, a danckai (Gdańsk) gimnáziumról.[8] Oda indult 1616-ban a magyar ifjú, hogy azután bejárja Nyugat-Európa nagy részét, s útjáról az *Europica Varietas* (Kassa, 1620) lapjain beszámoljon. A lőcsei Brewer-nyomda viszont az egész ország ismereteit, felfogását formálta a hírneves *Lőcsei Kalendárium* kiadásával. A naptári részen kívül rövid krónikát, apróbb történeteket és jövendöléseket is közölt, amelyek közül egyik-másik közmondássá, szállóigévé vált: „ez is a lőcsei kalendáriumból való". Magyar nyelvű kiadása 1626-ban indult meg, és 1741-ig majdnem minden évben megjelent, sőt más városokban is utánozni kezdték.

A Szepesség a magyar zenében is fontos szerepet játszott, bizonyára nem a *Lőcsei virginálkönyv* (tabulatúráskönyv, 1660–1670 körül keletkezett, 1924-ig a lőcsei egyházmegyei könyvtárban őrizték) volt az egyetlen gyűjtemény, amely a kor divatos nemzetközi darabjai mellett betekintést ad a Felföld főúri tánczenéjébe (német, magyar, szlovák és lengyel darabok), s díszítéseivel már a száz évvel későbbi verbunkos zenét előlegezi.

A magyar nemzeti ideológia megjelenése a felvilágosodás korában és a reformkorban

A felvilágosodás korában az elit hungarus tudata erősödött, az erdélyi szászokkal ellentétben végképp megszűnt az elhatárolódó német identitás, a modern nemzettudat kialakításának lehetősége, helyette a hazafiságtudat s ezen belül a magyarsággal való sorsközösség gondolata erősödött, ami maga után vonta a magyar nyelv országos szerepének felismerését. A XVIII. század – II. József uralkodásáig igen csak erőszakos – katolizációs törekvései a cipszereket mint protestánsokat, Mária Terézia Magyarország számára hátrányos gazdaságpolitikája pedig mint iparűzőket és kereskedőket fokozatosan az udvar ellen hangolta, és a század végén meginduló nemesi reformtörekvések, az egyre inkább magyarnak tekintett hazai politika híveivé tették. A modern értelemben vett német tudat hiányát, a hungarus patriotizmus elsőségét jelzi, hogy amikor II. József az egész Birodalomban a németet tette hivatalos nyelvvé, az autonómiájuk elvételével amúgy is megsértett szászok latinul kezdték vezetni jegyzőkönyveiket (1845-ig, amikor is az államnyelvi rangra emelkedett magyarra váltottak).[9] A magyar nyelv iránti fokozódó érdeklődést emelte ki az az úttörő jellegű országismertető munka, melynek szerzője, Vályi András maga is évekig Lőcsén tanított: „… dicséretes német lakosaikban, hogy a magyar nyelvet is megtanulgatják."[10]

Már itt meg kell említenünk azt a régi intézményt, amely nagyban segítette alföldi magyarok és felföldi németek, szlovákok kölcsönös nyelvtanulását és a másik kultúrájának megismerését. A cseregyermek (Wechselkind) szokására gondolunk, amely különösen jellemző volt a Szepesség és a déli területek között. „A cipszer városokban híres, öreg iskolák működtek. Régóta nagyszerű mesterségek virágoztak a falaik között, ügyes kereskedők voltak. Hamar rájöttek arra, hogy szaktudásuk, kereskedelmi tájékozottságuk német nyelvűségükkel párosulva különleges értékkel bír, amit például a cseregyerek intézmény klasszikus, azaz kétoldalú formájában is, de egyoldalúban is (azaz úgy, hogy inasokat segődtettek, kiscselédeket fogadtak stb.) támogattak."[11] A reformátusok különösen kedvelték Késmárk evangélikus gimnáziumát (1700 óta vannak erre adataink), ami gyakran két-háromszáz kilométeres, többnapos utat jelentett, holott a Bánság, sőt Dél-Erdély, a Szászföld is közelebb lett volna. A késmárki gimnázium német és szlovák diákjai viszont elsősorban Miskolcon, az evangélikus gimnáziumban tanulták a magyar nyelvet.[12]

A századforduló évtizedeiben a hazai német, így a szepességi értelmiség is háromféle szerepet látott maga előtt. A magyar nyelv és irodalom tökéletes megismerését hirdették olyanok, mint a neve ellenére német tudatú Asbóth János lőcsei, majd késmárki tanár (1768–1823), mégpedig azért, hogy a küldetéssel felruházott német literátusok magyarul honosíthassák meg a külföldi, mindenekelőtt a német művelődés kincseit. „A tudományos műveltségben Magyarországon aligha veheti fel bárki is

a versenyt a protestáns német értelmiséggel; ha ez az értelmiség még a magyar nyelvet is tökéletesen elsajátítja, úgy rendszeres munkával igazán a hazai művelődés vezető rétegévé emelkedhetik." A poprádi születésű, de majd Bécsben és Pozsonyban működő Jakob Glatz (1776–1831) is úgy vélte, hogy szinte minden igazi kulturális értéket németek honosítottak meg, ezért a német művelődés megismerését, átvételét várta el honfitársaitól.[13] Nemesi körben is találunk példát a német nyelvű összbirodalom jozefinista elfogadására, a nemzeti nyelvek figyelmen kívül hagyására. Berzeviczy Gergely a magyar nyelvújítás, a megindult kulturális törekvések közepette is úgy vélte, a nemzet felemelése csak gazdasági modernizációval lehetséges, nyelvtanok írása tehát feleslegesen von el energiát. A nemzetépítés két koncepciója, mondhatjuk, a francia államnemzeti és a német kultúrnemzeti felfogás csapott össze a Kazinczy Ferenccel folytatott vitában.[14] Berzeviczy számára mindenek felett álló érték volt a Szepesség háromnyelvűsége, egy késmárki vizsgán például azt kérte a különféle diákoktól, fordítsák le az adott Horatius-ódát anyanyelvükre.[15]

Ugyancsak egész életében öntudatos cipszer maradt a magyarországi kereskedelempolitika egyik irányítója, Fest Imre (Szepesváralja, 1817 – Budapest, 1883) alispán, képviselő, államtitkár, majd az Osztrák–Magyar Bank alelnöke, aki gondos munkával elsajátított magyartudása mellett is mindig földijeivel vette körül magát, német költő maradt. Bár azonosult a magyar állameszmével, a magyarságot, mint a szabadságharc alatti kritikus szavai sejtetik, fenntartásokkal szemlélte: „Sok hepciáskodó hadinépet láttunk, és ez a magyar nemzeti karakterre jellemző szangvinikus viselkedés fájdalmas érzéssel töltött el bennünket, akik a Szepességben már átestünk a kijózanodáson."[16] Hasonlóan a hagyományos hungarus tudatot, dunántúli és nemesi gyökerei ellenére is a toleráns cipszer polgári felfogást képviselte az iglói születésű, Késmárkon, Iglón, Lőcsén tanító (végül Rudnay hercegprímás hívására Esztergomba kerülő) Rumy Károly György, aki egész életét a hazai etnikumok kölcsönös megismerésének, illetve a külföld felé irányuló kultúraközvetítésnek szentelte. Tervezett német nyelven egy almanachot (az első kötet jelent meg) és egy folyóiratot.[17]

Ez a stratégia a 30-as évektől egyre kevésbé volt tartható, Rumyt több költő, előbb Vahot Sándor, majd Vörösmarty támadta: „Mit tótul gondolsz, elmondasz konyhadiákúl, / Rosz [sic!] német nyelvén végre lenyomtatod azt. / Tartson meg tova is bölcs szándékodban Apollon, / Tőled egy új Bábelt várhat az emberi nem."[18] A magyar közélet szereplői persze világosan látták a Szepesség nem-magyar jellegét, személyes tapasztalataikon túl megtudhatták többek között Christian Genersich munkájából: „A magyar csak a nemesek társalgási nyelve: a Szepességben egyetlen olyan helységet sem ismerek, ahol az a nép nyelve volna. Még a Tíz lándzsások széke székhelyén sem, noha nemesek lakják. Lakói a cseh-szláv nyelvet beszélik."[19] A magyarellenességgel aligha vádolható késmárki helytörténész mellett később ugyanezt szögezte le Fényes Elek: „Magyar helység egy sincs, de a nemesek és polgárok többnyire magyarul is beszélnek."A terület országos súlyát tekintve legalább ennyire lényeges: a németek „a tudományokat és szép mesterségeket nagyon kedvelik, s valóban kevés vagy talán egy vármegye sem adott Hazánknak annyi jeles férfiakat, mint Szepes."[20]

A kor azonban már a magyarosodást veti fel, politikában, társadalmi életben egyaránt, bár láttuk, hogy számos vezető szepességi és máshonnan származó személyiség nem kívánt és nem is volt hajlandó dönteni a nyelvek között, őrizte anyanyelvét és többkultúrájúságát. A reformmozgalom vezetői, így Kossuth, a német polgárság teljes integrálásával a hiányzó középosztályt akarták pótolni: „Honunk kifejtése csak egy tisztességes középrend minél hamarábbi keletkezésével lehetséges. E középrendet csak a sz. kir. városok lakóiból nyerhetjük. De ezek németek, pedig e középrendnek magyarnak kell lenni, másnak lennie nem szabad." Sőt a kor félelmétől hajtva a szerinte orosz és német elnyeléssel fenyegetett egész magyarságot szeretné erősíteni többek között a szepesi városokkal, mert így „nemzetiségünk ősi várát egy dönthetetlen bástyával erősítettük. Ide csatlakozik nyomban a szepességi XVI város elrendezése. Ezen városok állapotja merő anomalia, pedig fontosságukat azonnal érezni fogjuk, ha eszünkbe jut, hogy éjszak felől honunk egyik őrszemét képezhetnék."[21] A kor türelmetlen elvárását mondja ki Petőfi 1845-ös útirajza: „… a nap hátralevő részét a vén Lőcsében kelle töltenünk, amelyben igen sok fiatal szép leányzó szívecskéje dobog… de nem a magyar nyelvért, ezért bármi szépek, nem méltók, hogy róluk többet szóljak."[22]

A megszólított cipszerek között van, aki német nyelvét nem kívánja feladni, csak hagyományos patriotizmusának ad hangot, mint Johann Wittchen leibici lelkész 1839-ben, Lőcsén megjelent verseskötetében: „Ha olyan országot keresel, ahol békében megtelepedhetsz, maradj Magyarországon, és boldog leszel és vidám." Itt még inkább a kívülállás, a magyaroktól való távolságtartás dominál, sőt volt olyan szepességi, akit a magyarosítás parancsával összekapcsolt reformtörekvések („republikanizmus") visszahúzódásra kényszerítettek; ha viszont ennek hangot adtak,

az támadást vont maga után. A nem azonosítható T. G. konzervatív szellemű költeményét (a *Pesther Tageblatt* egy 1841-es számában) ostorozó E. H. válaszversében általában gúnyolja a szepesiek maradiságát: „… mert a Szepességben születettek kilenc napig fekszenek vakságban, (utalás az ismert közmondásra) / És csak a tizediken nyílik ki szemük a fényre: / Ezért remélem, hogy később te is, ha majd kilenc nyár elsuhant, / Látni fogod, ami egyszer, kilenc nyár előtt, látnod adatott."[23] Az iglói születésű Karl Thern (1817–1886) magyarul alig tud, de a reformkori Pesten a nemzeti zene (dalok, népszínművek) alakítója, a Nemzeti Színház karnagya, a szabadságharc után az országos súlyú pesti zeneiskola tanára.[24] A tekintélyes iglói Liedemann kereskedőcsalád német nyelvét tartva is megrótta a Pesten működő Frigyest, amiért „hazafiatlan módon" német lányt vesz feleségül, mire a fiú azzal védekezett, hogy e gesztussal egy német lányt magyar asszonnyá tesz.[25]

Egyre többen kerülnek ugyanakkor a magyar politika s vele együtt a nyelv sodrásába. A poprádi születésű Jakob Melzer evangélikus lelkész (1782–1836) szűk cipszer lokálpatriotizmusától az ország történelmének átélésén keresztül már évtizedekkel korábban eljutott a magyar nyelvű publikálás és identitás választásáig. A Pesten tanító Ludwig Tavasi-Teichgräber egy 1848-as összejövetelen szenvedélyesen hirdette, hogy Magyarország polgárai között nincs német; vannak német ajkúak, ám ezek is mind magyarok.[26]

A reformkori integráció jellegzetes példája Brósz Jonathán életútja. Felkai (ma Poprád része) építőmester fiaként született 1823-ban, tudását a késmárki líceum alapozta meg, ám magyartudását és magyarosodó identitását az eperjesi kollégium, mindenekelőtt Vandrák András professzor előadásai formálták. Telítődött a magyarosodással összefonódó liberalizmussal, s innen egyenes út vezetett a forradalom és szabadságharc alatt vállalt szereplésig: a felkai nemzeti gárda egyik irányítójaként részt vett a decemberi (vesztes) kassai ütközetben, 1849 májusában pedig Felka főterén ő olvasta fel a Függetlenségi Nyilatkozatot, magyarul, polgártársai ujjongása közepette. A börtönt és megnehezített ügyvédi működését (a hatóságok német nyelvi szakvizsgára kötelezték, tehát már magyarként könyvelték el) tekintélyes pozíció váltotta fel a kiegyezés után. Jó nevű ügyvédként Kassa főutcáján vásárolt meg egy egykori grófi házat, a családi szellemet jellemezte lánya levele („Hogy tetszik Tátra Füred Editkének? Tán ő is tudja már: extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita?"), ő maga pedig tökéletes magyarsággal írta a jó fogalmazást érintő tanácsait. Munkanyelvként, olvasási célra megmaradt persze a német is a családban, s nem utolsósorban a cipszer munkaszeretet és puritán mentalitás.[27] Ekkor formálódik két vezető tudós magyarságtudata is: Hunfalvy Pál (eredeti családnevük *Hunsdorfer;* Nagyszalók, 1810 – Budapest, 1891) a 40-es években a késmárki líceum országszerte ismert tanára, a szabadságharc alatt a debreceni nemzetgyűlés jegyzője, az 50-es évektől pedig Pest-Budán akadémiai könyvtáros, a dualizmus korának vezető nyelvésze, történésze, néprajzkutatója; tekintélyével ő vívta ki a magyar nyelv finnugor eredetének általános elismerését (a török vagy éppen sumér, szkíta származás hívei máig idegen szívűként, a nemzet ellenségeként ostorozzák, egyébként valóban kevéssé becsülte a magyarok nyelvészeti képességeit).[28] Hunfalvy János, (Nagyszalók, 1820 – Budapest, 1888) bátyja mellett szintén késmárki tanár, a szabadságharc résztvevője, a kiegyezés után pedig egyetemi tanszékvezetőként, akadémikusként, a Magyar Földrajzi Társaság elnökeként a hazai földrajztudomány megalapozója. Kései utódként ugyancsak anyanyelvét és táji kötődését megőrizve lett a hazai oktatás, honismereti irodalom, irodalomtörténet, nyelvjáráskutatás elismert alakja Lám Frigyes (Késmárk, 1881 – Budapest, 1955). Cipszer nyelvjárásban is verselt, kéziratban maradt, a századfordulón játszódó regényének szereplői pedig anyanyelvük és cipszer tudatuk megőrzésével akarnak jó magyar hazafiakká válni.[29]

Ezek az életutak, ha nem is tekintették őket tömegesnek, mindazonáltal megnyugtatták a magyar közvéleményt a német cipszerek asszimilálódását illetően. Aggodalommal töltötték viszont el e véleményformáló köröket a lőcsei líceum szlovák diákjainak irodalmi törekvései, Michal Hlaváček professzor szervezőmunkája, az 1832-ben alapított *Cseh-szláv Társaság (Společnost Česko-slovanská)* működése. 1840-ben ingerült hírlapi támadás indult az akkor megjelent *Jitrenka (Hajnalcsillag)* almanach ellen. Egy szlovák gyökerű, de magyar érzelmű szerző a benne közölt „utópiai álmodozásokat", „ismeretlen szláv-honhoz való vakbuzgó ragaszkodást" látva csak azért bocsátja meg a diákoknak, mert „nem tudják, hogy hazánkban egyedül a magyar nyelv védpajzsa alatt virulhat számunkra nemzeti élet, törvényes szabadság s társas élet boldogsága; ők nem tudják, hogy sikertelenül fáradoznak, hogy egy fölébredt nemzet józan hatalma s a törvény van felettök s ellenök; ők elfelejték, hogy szlávtörzsökű magyar hőseik, kikre oly büszkék, nem *szláv,* de *magyar* honért víttak, véreztek és haltak". Hamarosan újabb cikk ítélte el a lőcsei törekvéseket, közölve gróf Zay Károlynak a líceumhoz intézett levelét, ahol az evangélikus országos főfelügyelő leszögezte:

„... a szláv nyelv többé nem a szabadság, nem a protestantizmus nyelve (hanem úgymond az orosz önkényuralom által gerjesztett pánszlávizmusé), s így háborgató elem gyanánt csak fejlődésüket veszélyeztetheti." A haladás, a polgári szabadság nyelve kizárólag a magyar lehet.[30]

A Szepesség az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatt

A megye német polgársága kezdetben tartózkodón fogadta a pesti események hírét, ám hamarosan több lelkes szervező is színre lépett. Az európai hírű orvos, Friedrich Fleischer (Mateóc, 1813 – Lőcse, 1890) szabadcsapatot szervezett, Szeredy József halálfejes légiójába is sokan léptek be e városok lakói közül, s láttuk, hogy a felkai Brósz Jonathán is ekkor forrott össze a magyarsággal. A XX. századi történetíró szavai apologetikus voltuk ellenére is valósak: „Szinte csodálatos, hogy az eddig lassan beolvadó, megfontolt, minden szenvedélyes kilengéstől idegenkedő cipszerek milyen tömegekben sietnek a honvédség soraiba."[31] A Szepesség azonban elsősorban nem nekik, hanem a branyiszkói ütközetnek (1849. február 5.) köszönhetően írta be nevét a szabadságharc történetébe: Guyon Richárd honvédezredes csapatai (akiket Erdősi Imre piarista szlovákul buzdított előretörésre) itt erőszakolták ki a Görgey Artúr (egyébként toporci születésű, a család főnemesi ágának tagja, a toleránsabb cipszer mentalitás hordozója) vezette feldunai hadtest áttörését a Tiszánál gyülekező főerő felé, lehetővé téve a győzelmes tavaszi hadjárat megindítását. Kiemelt helyen, patetikus előadásban találkozhattak az eseménnyel a későbbi magyar összefoglaló munkák olvasói (mint ahogy a magyar állameszme iránt lojális szlovák szerzőnél is),[32] és a cipszer polgárok is kegyelettel őrizték a csata emlékét, mint azt a későbbi hazai német jogvédő, Edmund Steinacker is kénytelen volt elismerni. Nagybátyja, Alexander Westher tekintélyes polgár, maga is a harcok részese, egy 1850-es nyári kiránduláson teátrális külsőségek között itt, a hágón eskette meg őt, hogy egész életében hű marad a magyar szabadsághoz. Az 50-es években – Nyugat-Európában, ismert teológusként és filológusként – lett magyarrá a felkai születésű takácsivadék, Haberern Jonatán (1818 – Budapest, 1880), akit protestáns liberalizmusa és a szabadságharc elfojtásakor tetőző Habsburg-ellenessége vitt a magyarság táborába. S öreg korában is e szavakkal várta vissza a szabadságharc vezérét egy szomolnoki volt honvéd: „Egy Isten van és egyetlen nagy ember, azt pedig Kossuthnak hívják! Ezt jegyezd meg magadnak, mert bizonyára katonája leszel, ha a nagy férfiú eljön, hogy hazánkat felszabadítsa."[33]

A Szepesség a dualizmus kori modernizálódó magyar államban

A kiegyezés utáni fél évszázad jóval intenzívebb magyar jelenlétet hozott a Szepességbe, miközben a terület még hangsúlyosabb helyet kapott a hazai tudományban, a születő turizmusban és az irodalomban. Nem éppen a gazdasági pezsgésnek köszönhetően. Igaz, a fellendülő vasbányászat és -kohászat (Korompa, Dobsina, Sztracena), az elszórt színesfém-kitermelés (Szomolnok, Dobsina, Igló)[34] vonzotta a magyarokat is, Korompán 1910-ben már 677 magyar munkást írtak össze.[35] Ám a dualizmus korára a kedvezőtlen adottságú mezőgazdaság válsága (burgonyavész), a hagyományos iparok visszaszorulása és a kereskedelmi útvonalak jelentőségének csökkenése jellemző (a vasút mint a szekerezés konkurenciája, a Kassa–Oderberg vonal káros hatása a helyi termelőkre, iparosokra, a filoxéra miatt a borkereskedelem visszaesése stb.). A németség hanyatlására figyelmeztető korabeli munka ezeket a bajokat nevezi meg: kivándorlás, alkoholizmus, az élénk közszellem és a birtokos középosztály hiánya. „Nem lehetetlen, hogy valóra válik az a szomorú jövendölés, hogy 100 év múlva a nagy múltú és nagyra hivatott czipszer nép elenyészik a szlávság tengerében."[36] 1869-ben a szászok aránya még 35 százalék, 1910-ben viszont a német és magyar ajkúak együtt is csak 26,1 százalékot tettek ki, a lakosság 60,5 százaléka szlováknak vallotta magát (a fennmaradó 13,4 százalékot a rutén, gorál – lengyel – és cigány anyanyelvűek alkották). A kilenc rendezett tanácsú városból csak Késmárk és Gölnicbánya volt abszolút német többségű, Iglón, Leibicen, Lőcsén, Poprádon és Szepesbélán pedig a magyarok és a németek együtt voltak többségben.[37]

Sokan kereseték Budapesten boldogulásukat, a jól képzett szepesiek bármely pozícióra számíthattak. Mint a XX. századi visszatekintés leszögezi, „a maguk értékének biztos tudatában cipszereink nem is szorultak rá holmi erőteljes könyöklésre. Minden ajtó megnyílt a szepesi ember előtt. Mert az a szó, hogy »szepesi«, megbízható tudást és becsületességet, hazafiságot és európaiságot jelentett."[38] A szegény sorsú tanulók támogatására 1876-ban megalakult a Szepesi Egyesület Budapesten, amely egyben társas összejöveteleket, előadásokat is tartott. A világháborúra a taglétszám négyszáz fő fölé emelkedett, a pesti közélet tekintélyes személyiségei emelték presztízsét.[39]

Ugyanakkor megindult a magyarok gyarapodása. A statisztikailag kimutatott magyarság lélekszáma 1880 és 1910 között több mint ötszörösére emelkedett, 3478-ról 18 566 főre (ami a megye lakosságának 2, illetve 11 százaléka), a három évtized során Iglón 569-ről 3494-re,

az említett Korompán 29-ről 2560 főre, Lőcsén 627-ről 2410-re, Késmárkon 347-ről 1314 főre. A 18 566 főből azonban föltehetően jelentős részt tettek ki az asszimilánsok, akik 1921-ben már nem magyarnak vallották magukat (az akkori lényegesen alacsonyabb létszámot – 5337 fő – egyedül a repatriálással, sőt a számottevő „egyéb" kategóriával sem magyarázhatjuk).[40] A gyarapodás persze sem a számok, sem a kortársak megítélése szerint nem volt tömeges. A helytörténész Sváby Frigyes „örvendetes, de nem kielégítő magyarosodásról" beszél, legfeljebb Lőcsével elégedett, ahol szerinte a fiatalabb nemzedék számára már természetes a magyar nyelv: Lőcsén, úgymond, a jobb ruházatú sétáló közönség szinte kizárólag magyarul beszél[41] (a magyarok 1910-ben már valóban többen vannak, hiszen a németek 1377 főre fogytak, ám a relatív többség változatlanul szlovák: 3094 fő). Az említett figyelmeztető munka is inkább a szlovákosodást tartja aggasztónak, megjegyezve, hogy a helyi németek bár inkább magyarosodnának, „ez vigaszunkra, sőt örömünkre szolgálna", elismerve azért a magyarság bizonyos gyarapodását.[42] A későbbi összefoglaló munka is leszögezi, hogy lassan haladt a beolvadás folyamata, mert az erős hagyományőrző értelmiség fenntartotta a cipszer lokálpatrióta közösségi érzést.[43] A háromnyelvűség, többkultúrájúság továbbra is meghatározó volt, mint azt Csáky Imre k. u. k. diplomata, majd magyar külügyminiszter emlékiratai utólag rögzítik: „Magyarul többnyire kifejezetten szláv kiejtéssel beszéltek, […] németül helyi nyelvjárásukon fejezték ki magukat, […] szlovákjuk azonban egyike volt a klasszikus szlovák nyelvnek, amiként Nyugat-Szlovákiában és Morvaországban beszélnek, erősen eltérő nyelvjárás, amely még a latinból és a franciából kölcsönzött szavakat is tartalmazott. A használatban levő nyelveknek ez a sokfélesége azt is eredményezte, hogy az igazi cipszer többnyire egyszerre használta mindhárom nyelvet."[44]

A szepesi németek asszimilációját a reformkorhoz hasonlóan kiemelt helyre tette a korabeli magyarosító irodalom. Beksics Gusztáv szerint „Szepesben a nagy tömegű német elem a tótság közepett a magyarság úttörője".[45]

A magyar jelenlétet erősítették az állami iskolák és a magyar fiúk itteni tanulmányai. A szepesi iskolaévek emléke még a két háború között is igen élénken élt a közgondolkodásban, mint azt a reprezentatív antológia szavai is jelzik: „Igló, Késmárk, Lőcse. Ti áldott diákvárosok, boldog diákéletünk verőfényes tanyái. […] Beszéljetek apró zipser gyermekek nehézkes magyar gagyogásáról, odasereglő fekete sujtásos, napégette, barna alföldi fiúknak a német nyelvvel való viaskodásáról." Ugyanitt olvashatjuk, milyen életre szóló élményt jelentettek ezek az évek: „A nagy poros alföldi városokból, ahol laposság és egyforma akácos utak honolnak, a diákok egyszerre egy-egy kecses kis városban találták magukat, amelyik tele van tradícióval, tornyán még német őr sétálgat körül »à la Rotenburg«, és énekli a »Gott mit uns«-ot, – megkapván feleletül rája az ősidőktől dívó tréfát egy-egy mulató csoporttól, azt, hogy »Komm herunter, trink mit uns!«… A lányok szőkék és ibolyaszeműek, és emeletes rácsozott ablakokból kandikálnak le a Sommergasséra, a diákság tradíciójára, amit őrizni kell, a dalaik megannyi hagyomány, a Gaudeamus meg a Ballag már a vén diák, a bástyafalak fölött Thököly szelleme kering, egyik-másik kedves tótocska ősapja talán Rákóczi seregében küzdött, és csak egy magyar szót tudott, azt, hogy: »Rajta!« […] Az esték hosszabbá váltakor a diákok álarcokat öltöttek, ezt úgy hívták, hogy maszkázás, és hosszú botokkal, lámpásokkal beállítanak egy-egy kedves lányos házhoz – van tréfa, sikongatás, nóta, tánc!"[46]

A leghíresebb alföldi diák Krúdy Gyula, a születő modern magyar próza egyik legnagyobb mestere, aki a podolini piaristáknál végzett három osztályt (1888–1891). Visszatekintve (1924) így foglalta össze a Szepesség jelentőségét a magyarság számára: „Amíg lehetett, tódult a magyar ifjúság ezekbe az ősi főiskolákba, líceumokba, gimnáziumokba. Lőcsén, a királyi gimnáziumban magyar történelmet tanulni könnyű volt, hiszen ott állottak a piactéren még azok a házak, amelyekről a történelem megemlékezik. Késmárkon a diákkamrákban öt-hat fiú lakott, tanult együtt, elég volt, ha csak egyik hajolt közülük a szorgalmas tanulás felé, az vitte magával a többit is. Iglón tudtak legjobban labdázni, Podolinban pedig már a lengyel zálogolás idejében kezdték építeni azt a hatalmas kolostort, amelyben aztán a nagyszerű piarista atyák vették át az ifjúság nevelését. Híres iskolák voltak ezek, sok derék magyar embert neveltek itt a németes környezetben. Sehol olyan büszkék nem voltak a magyarok az államra, a címerre, a nemzeti történelemre, mint ezeken a helyeken."[47] Krúdy több elbeszélésében *(Ábrándozás, Rocambole ifjúsága, A podolini takácsné, Ének a végekről)* megjelennek a Szepességben tanuló magyar fiúk, köztük ő maga is.

A Szepesség már természeti kincseivel is országos érdeklődést keltett, a Magyarországi Kárpát-egyesület (Ungarischer Karpatenverein / Uhorský karpatský spolok) 1873-as megalapításával itt született a magyarországi szervezett turizmus. A Kassa–Oderberg-vasút megnyitásával a Tátra az ország minden részéből könnyen elérhetővé vált, épülni kezdtek a szállodák, az Egyesület menedékházakat épített, megjelölte a turistaösvényeket,

kiadta a Magas-Tátra első turistatérképét (1887), megindította a hegyivezető-képzést, tudományos kutatásokat végzett (Dezső Dénes, Roth Sámuel stb.), ismeretterjesztő tevékenységet folytatott, kiadta az első szakfolyóiratot *(Turisták Lapja)*, évkönyveit párhuzamosan magyarul és németül, Poprádon pedig megalapította a Kárpát Múzeumot. A kiépült fürdőhelyeken messziről érkezett betegek ezrei nyerték vissza egészségüket, s az orvostudomány is sokat köszönhet az itt folyó munkának (Guhr Mihály Basedow-kórral kapcsolatos kutatásai).[48]

A terület gazdag helyi múltja és az ország történelmében játszott kiemelkedő szerepe következtében a dualizmus alatt folytatódott, sőt intenzívebbé vált a történetírói munka. Az alábbiakban hadd időzzünk hosszabban annak megvilágításánál, hogy a legfontosabb kérdések kapcsán milyen általános képet festett a középkori-kora újkori Szepességről a korabeli történetírás. A megszólaltatott szerzők vagy ott éltek és közéleti szerepet vállaltak a megyében, vagy onnan kerültek Budapestre, tehát egyrészt ismerték a viszonyokat, kiemelték a németek történelmi szerepét, ugyanakkor a századforduló millenniumi szellemiségét, a hivatalos magyar állameszmét képviselték.

A Szepesség német jellege. A vizsgált szerzők többsége elsőrendűen német vidéknek látta a Szepességet, hozzájuk köti szellemét, virágzását. Elsőként Sváby Frigyes vármegyei levéltáros szavait idézem, aki arról kívánt beszélni, „hogyan éltek idegenből ide szakadt elődeink, mint küzdöttek régente, mennyit szenvedtek ezen a földön, melyet számunkra lakhatóvá véres verejtékkel csak ők tettek, és melyet így művelve, drága kincsül ők hagytak reánk, hálás örökösökre".[49] Forberger Béla úgy vélte, a Szepességben a legerősebb társadalmi osztály a legutóbbi időkig nem a nemesség, hanem a városok német ajkú polgársága volt, és „könnyű belátni, hogy egykoron Szepes vármegye területén, ahol csak némi kultúra derengett, mindenütt német elem volt megtelepedve".[50] A kor legismertebb Szepesség-szakértőjének, Bruckner Győzőnek a szászokról írott monográfiája[51] az őserdő kiirtását, a fejlettebb mezőgazdasági technika elterjesztését, a városiasodást s végül a protestantizmus meghonosodását egyaránt a németeknek tulajdonította. Későbbi művében egyenesen így fogalmazott: „Amióta a szepesi németek, az ún. cipszerek csak megjelentek a Szepességen, lankadatlan kultúrmunkásai voltak ennek a területnek. A cipszer soltészek kiirtották a Szepességen elterülő őserdőt, és keresztény műveltséget honosítottak meg."[52]

Ez ellen a leszűkítő szemlélet ellen lépett föl immár a két világháború között Fekete Nagy Antal, aki az addig született Szepesség-irodalmat nemcsak dilettánsnak minősítette, hanem hibájául rótta föl azt is, hogy kizárólag a német városok múltjával foglalkozott, ráadásul „megtévesztő beállításokat" alkalmazott: a szászok II. Géza alatti, semmivel sem bizonyított bevándorlása, a huszonnégy város közösségének és a királyi plébánosok fraternitásának visszavetítése a XIII. századba stb.[53] Leszögezte, hogy az első oklevelek keletkezésének idején már a három etnikum (magyar, szláv, német) lakta a területet.[54]

A magyar etnikum kérdése. Akármennyire hangsúlyozzák is a szerzők a németek szerepét, az itteni magyarság múltját, jelentőségét a millenniumi idők légkörében és az előrehaladó magyarosodás körülményei között nem volt tanácsos lebecsülni. Demkó Kálmán lőcsei tanár, levéltáros, a Szepesmegyei Történelmi Társulat titkára patetikus hangon áttekintve az ország történelmét „magyar őseinkről" beszélt, a határőrség betelepüléséről, s mindenhol a magyarság érdemeit hangsúlyozta.[55] Sváby Frigyes sem hallgatta el, hogy a szászok találtak itt magyarokat, amit a sok hegy-, víz- és növénynév bizonyít. Utalt rá, hogy a lándzsások 1243-as kiváltságlevele régi nemesekről szól, ezért szerinte Jordán, a huszonnégy város első ismert grófja is magyar lehetett.[56]

A Kisvármegye történetét külön monográfiában íratta meg a Szepesmegyei Történelmi Társulat. A szerző, Hradszky József Szepes egyházmegyei kanonok, hájszentlőrinci címzetes prépost hangsúlyozta a lándzsások jelentőségét a határvédelemben, és kiemelte magyar etnikumukat: „Határozottan mondhatni, hogy a Kisvármegye régi lakossága, a valószínűen tótajkú cselédséget leszámítva, tősgyökeres magyar volt. Hogy az időjártán tizennégy kis helységre (közöttük néhány pusztára) leolvadt Kisvármegyében ma már nem találni magyarokat, az egészen természetes. A Széknek legutóbbi területe szláv és német lakossággal volt, és van ma is körülvéve. A szomszédokkal összeházasodás, kivándorlás, idegenek beköltözése, s más kedvezőtlen körülmények miatt a nemességnek, s egyúttal magyarságnak egyébként is kicsiny száma a XVI. században már 90-80 családra olvadt le."[57] Az 1802-es, Nagyvármegyével történt egyesülést követően azután „véget ért a X Lándsások Felső Székének politikai eseményekben ugyan szegény, de az önálló szabadságért küzdésben annál gazdagabb élete. Ma már szinte kisszerűnek, és azért humorosnak látszik az a harc, amelyet Bors vezér maroknyi magyarsága hazánknak ezen az igazi végvidékén kiváltságos függetlenségéért annyi ellenféllel, a Nagyvármegye beolvasztó nemességével, a városok német polgárságával, a falvak tót köznépével, a környező lengyel uralommal, s kivált a sanyarú természeti körülményekkel hatodfél századon át vívott: mégis

hálával kell megemlékeznünk fáradozásairól, mert azokkal a legsúlyosabb időkben, s kedvezőtlen viszonyok közepette is, mindig a magyar nemzeti eszmét szolgálta."[58]

A szászok hazafiassága, azonosulásuk Magyarhon ügyével: a cipszerek örök patriotizmusa általánosan elfogadott tétel a korban, amit a századvég reprezentatív lexikona is kiemelt. „Szepességnek nem magyar ajkú lakosságánál magyarabb érzelmű nincs széles hazánkban, mint azt az 1848–49-iki szabadságharcban való lelkes részvétele által is fényesen igazolta."[59] Monográfiájában Bruckner Győző a középkori Szent László-freskók kapcsán leszögezte: „Újabb bizonysága ez annak a ténynek, hogy a szepesi szászság, ha nyelvéhez és szokásaihoz konzervatív módon ragaszkodott is a legújabb időkig, a magyar haza történelmének minden mozzanata iránt érdeklődött." A Rákóczi-szabadságharc kapcsán kiemelte Kray Jakab érdemeit (diplomáciai közvetítés, beszerzések, szállítások), majd az ő és két polgártársa mártíriumát. Később, amikor a magyar ügyviteli nyelv bevezetéséről (1845) szólt, megjegyezte: „A szepesi szász nép, mérlegelvén azokat a fontos kiváltságokat és jótéteményeket, melyekben őt a magyar királyok állandóan részesítették, ha nem is nyelvre, de érzésre nézve magyarrá lett. A magyar nemzetnek a szászok hasznos, derék, megbízható és hazafiasan gondolkozó tagjaivá váltak s a magyar nemzeti állam eszméjének lelkes apostolaivá." A szerző a kuruc kor ábrázolásához hasonlóan méltatta a szászok 1848–49-es, a honvédseregben szerzett katonai érdemeit. Végül a közjogi különállás, a Provincia 1876-os megszüntetése kapcsán leszögezte, hogy arra „tényleg már semmi szükség sem volt, amióta e nép a magyar jogra helyezkedve, a magyar hazának becsületes, derék, *édes gyermekévé* lett". Svábi Frigyes is abban látta a szászság jövőjét, hogy a különállás megszűntével „eggyé legyünk magyar hazánk minden tagjával".[60]

Ez a kép nemcsak öröklődött, hanem érthető módon erősödött is az államfordulat, a Szepesség – magyar szempont szerint – elvesztése után. Haberern J. Pál, a Budapesten működött Szepesi Egyesület elnöke azt üzente a Csehszlovákiához került otthoniaknak, hogy „800 évig ide volt kapcsolva népünk, hogy az utolsó száz év folyamán innen táplálkozott kultúrájuk, innen áradt ki irodalmuk fénye. Sok tanult főt adott kis népünk a magyar hazának, és sok földinknek adott kenyeret a magyar róna."[61] Ugyanitt Oszvald György miniszteri tanácsos rámutatott, hogy a középkori jogkönyvben *(Zipser Willkür)* található magyar hatások azt bizonyítják, hogy „a szepességi németek már kezdettől fogva nem állottak a magyarsággal szemben a szellemi elzárkózásnak azon a merev álláspontján, amely például az erdélyi szászokra annyira jellemző". Majd Fényes Elek említett tételét idézte az innen indult számos kiváló személyiségről. Tanulmánya végén a szerző tételesen is megragadta a terület művelődésének, kulturális örökségének lényegét: „A Szepesség ezért [ti. a jó iskoláknak és a cseregyermek-rendszernek köszönhetően] tudott kettős feladatának: a magyar kultúra táplálásának és a külfölddel megismertetésének oly fényesen eleget tenni, mert nem volt idegen előtte azoknak a gondolat- és lelkivilága, akiknek szellemi kincseit gazdagította, hogy azután sajátos szepesi kultúrértékeinek gyarapítására maga is merítsen belőlük."[62]

A Szepesség páratlan épített öröksége, megmaradt műkincsei természetesen a művészettörténészek figyelmét is felkeltették, sőt a szakma születése elsősorban e területhez köthető. A tudományág első nagy mestere, Henszlmann Imre egyik fontos munkája Lőcsét mutatja be, mint ahogy a város s általában a Szepesség meghatározó terepe lett Divald Kornél munkásságának is, aki a századfordulón felkutatta, mentette a Felföld s ezen belül a Szepesség értékeit, a Szepesmegyei Történelmi Társulat felkérésére igényes publikációkban népszerűsítve ez utóbbiakat.[63]

A XIX. századi Szepesség azonban a szépirodalmon keresztül épült be leginkább a magyarországi köztudatba, vált a magyarság szellemi kincsévé. Ennek magyarázatát paradox módon abban leljük, hogy az írók, a nyelv munkásai érezték át leginkább azt a feszültséget, amely a terület gazdag múltja és német nyelve között feszült (a többségi szlovákság itt másodlagos, ők nem a Szepességen keresztül vonultak be a magyar irodalomba), sőt a polgári hagyományok, az ősi urbanizáció és urbanitás is élesen elütött a század folyamán kánonná tett paraszti s főként alföldi vonásokat hordozó magyar nemzeti önképtől.

A XVIII–XIX. század fordulójától születtek versek, útirajzok itt tanító vagy ide látogató magyarok (Dayka Gábor, Kazinczy Ferenc, Fáy András, Nagy Ignác s mint láttuk, Petőfi) tollából, ám az egyetemes magyar kultúra számára meghatározó témává, ihletforrássá a terület a dualizmus évtizedeiben vált. Ismét paradoxonként éppen azért, mert e kisvárosok fejlődése megrekedt, jórészt kimaradtak a kapitalizmus sok szempontból romboló növekedéséből, szervetlen urbanizációs folyamataiból. A felduzzadt, és így számos vidékies vonást magába olvasztó Budapesthez képest e néhány ezres, de nagy múltú települések urbánusabbnak, polgáribbnak tűntek a kortársak számára.[64] Persze a hőseiket ide kalauzoló írók történeteit nosztalgia, az eltűnőben levő múlt lengi körül, éppen ezáltal képviselnek sajátos színt a magyar

irodalom történetében, sőt járulhattak hozzá a magyar próza fejlődéséhez, a paraszti vagy nemesi tematika és anekdotikus elbeszélőtechnika meghaladásához.

Három klasszikusunk több műve játszódik a Szepességen. Jókai *A lőcsei fehér asszony* (1885) című regénye a korábban említett Korponayné Géczy Julianna alakját örökíti meg, tévesen, de letörölhetetlenül ráolvasva a város elárulásának ódiumát, ugyanakkor az olvasó érzékletes képet kap az akkori városi mindennapokról és a környék természeti kincseiről (a sztracenai sziklaszoros vagy a dobsinai jégbarlang leírása). A szepességi németek tökéletes integrációját talán Jókai fogalmazta meg a leghatásosabban, éppen itt, az 1710-es szilveszteri vásár kapcsán: „S ez a sok mindenféle tarkabarka nép, ami külső viseletére nézve Árpád és Tuhutum ivadékaihoz hasonlít, csupa merő német. Még az első magyar keresztyén királyok alatt telepedtek ide. A nyelvüket megtartották, minden más egyébben magyarokká lettek. [...] Annyi viszontagságos századok során át ezek a német magyarok mindig a legtántoríthatatlanabb hívei voltak a nemzeti szabadság ügyének. Nem hajlongtak soha se a török császár, se a német császár előtt." A szabadságharcot vezető Rákóczi meg is becsüli a várost, egész kuruc dandár őrzi, de a katonák sem magyarul beszélnek. „Ezek itt Czelder Orbán hajdúi, szepességi fiúk, mecenzéfi huszárok [...], német kurucok, Rákóczy Ferenc legjobb katonái."[65] *Az apja fia* c. könyvének tárgya a vértanú Kray Jakab fiának bosszúja a német katonatiszten, aki szándékosan késlekedett a kegyelmi leirattal.[66]

Mikszáth *A fekete város* (1911) lapjain a költött Görgey Pál alispán és Lőcse háborúskodását énekelte meg, plasztikusan ábrázolva a vármegye és a területen kívüli város, tehát a nemesi és a polgári világszemlélet, értékrend ellentétét, miközben varázslatos leírásokat kapunk a szepesi hegyvidékről, a múltat idéző várakról, a hírneves lőcsei borsóról s persze magáról a városról.[67] Egyébként Mikszáth korábban is kalandozott már a Szepességre: a *Kísértet Lublón* (1892) a közismert mondát, Kaszperek Mihály borkereskedő vélt föltámadását, megjelenéseit dolgozza föl, persze nem azért, hogy tovább éltesse a hiedelmet, hanem hogy görbe tükröt tartson a XVIII. század eleji és a korabeli társadalom elé: rendületlenül hiszik, ami nem létezik, ugyanakkor nem veszik tudomásul a szemük előtt zajló pénzhamisítást, a varsói Csernyiczky Mihály borkereskedő üzelmeit. A kora újkori városi élet s a gazdasági kapcsolatok, a híres szepesi borút működése mind-mind nyomon követhető, és a lengyel zálog jeleként a sztaroszta, sőt maga II. Ágost lengyel király is a mű szereplője.

Krúdy Gyula életművében, említett podolini diákéveinek köszönhetően, meghatározó a Szepesség. Ő az, aki a ködbe veszett múltat, a valóság és álom határán levő világot kereste e kisvárosok falai között, legyen szó a késmárki Hartwig-kísértetről, a podolini fiatal szerzetes és apáca tragikus szerelméről, a Zsigmond-kori Lőcse féltett tulipánjairól meg a városbíró szép feleségéről vagy a dorbézoló, de a polgárok iránt elnéző Lubomirski hercegről, Szaniszló király helytartójáról. Krúdy halhatatlan alakja, Szindbád is gyakran veszi útját e mesebeli vidék ódon városkái felé, mindjárt első útja a szerző huszonöt év előtti eszmélésének helyére vezet: „… mozdulatlanul állott a Krakkói kalaphoz címzett régi fogadó ablakánál, és elmerengett azokon az emlékeken, amelyeket a régi kis hegyi városka látása ébresztett fel benne. Igen, itt volt boldog ifjú, itt volt gyermek… A kerekes kúton, a piac közepén bizonyosan ott van valahol a neve felírva: Itt járt Szindbád, a hajós."[68] Az elbeszélések mellett több Krúdy-regény játszódik a Szepességben, így a zálog idejét idéző *Tizenhat város tizenhat leánya* vagy a máig népszerű *A podolini kísértet* (1900), amelynek bevezető sorai mintegy összegzik az író általános Szepesség-képét: „Közel a határszélhez, a Kárpátok alatt, mély völgyben feküdt a városka, és vasútnak híre-hamva se volt messzi vidéken. Ám a városka mégis útjába esett annak a nagy országútnak, amely keresztülvezet a határon, és így nem volt teljesen elzárva a külvilágtól. A furmányos-szekerek nagy csörömpöléssel döcögtek a városka kövezetén, amely még a középkorból maradt itten. Messzi földről jött vásárosok megpihentek az egyetlen vendégfogadóban, a Rókában, ahol az ivó sötét falain százesztendős feliratok hirdetik, hogy itt valamikor lengyel hercegek mulatoztak." Határvidék, a középkor emlékei, nyelvek, kultúrák együttélése. És a lengyel uralom századai alatt is hagyományozódó hungarus patriotizmus: „Az ódon városházán az egymás után következő polgármesterek féltő gonddal őrizték a város régi, magyarvilágbéli pecsétjét, törvénykönyveit, Nagy-Magyarországot sohasem felejtették el teljesen. […] A gazdagabb patríciusok Magyarországba küldték a fiaikat iskolába."[69] A lebilincselő, Podolinban, Toporcon, Heidelbergben és Nizsdér várában játszódó bizarr történet során azután az író föllebbenti a fátylat a titokzatos lényről: az egykori némethoni polgárlányból lett várúrnő rémítgeti a rossz szívű gazdagokat, karolja föl a szegényeket. Az itteniek hazafisága Krúdy más írásaiban is megjelenik: „Hej, a szepességieket hiába fenyegette az ellenség, hogy lerombolja városaikat, és megöldösi az otthon maradottakat, a szepességiek fegyvert fogtak, és elmentek Rákóczival harcolni. Pedig ennek a népnek még ma

se magyar a nyelve, de a szíve és a lelke az magyar, tiszta magyar. 1848-ban is kitettek magukért a szepességiek."[70]

A Lőcsén is tanító majdani vezető író, Szabó Dezső is írt szepesi témájú elbeszéléseket (*Legenda Lőcsén, Scholtz Mihályné ítélete* stb.), habár az életkörülményeket és a lakosokat inkább kritikusan ábrázolta, a városban inkább a provincializmust látta. Ne feledkezzünk meg a szintén egykori cserediák Farkas Imréről (1879–1976), akinek *Iglói diákok* című regénye operett- és filmváltozatban is hallatlan népszerű lett a két világháború között, s végül Divald Kornélról, a szépíróról se, aki Tarczai György álnéven elbeszélései (*Felvidéki históriák,* 1914) mellett regényben örökítette meg a stószi születésű híres középkori szobrász, Veit Stoss alakját (*Vitus mester álma,* 1918).

A Szepesség vezető köreinek küzdelme a cseh expanzió ellen

A történelem azonban nem állt meg a Szepesség ódon városai felett, a nagy háború megnyitotta a Felföld hovatartozásának kérdését. Jóval az összeomlás előtt, hiszen a Cseh Szövetség a Birodalmi Tanácsban már 1917. május 30-án bejelentette: „népünk élén követelni fogjuk a csehszlovák nemzet minden ágának egyesítését egy demokratikus cseh államban, bevonva a nemzet szlovák ágát is, a történelmi cseh haza összefüggő egységében élve".[71]

Az akkor csak tizenhárom északi vármegyére vonatkozó igény a háború végnapjaiban érzékelhető veszéllyé vált, s erre reagálva Késmárk képviselő-testülete közgyűlést hívott össze. Leszögezte, hogy a város „lakosságának egy jelentékeny része német és tót polgárságból áll, mely azonban a magyar haza iránti hűségében s ahhoz való töretlen ragaszkodásában mindenkor azonosnak érezte magát a szín magyar polgársággal. Miután nem tudhatjuk, hogy nem vették-e tervbe a csehek Szepes vármegye elszakítását is, már most állást kell foglalni és ünnepélyesen tiltakozni minden ilyen törekvés ellen." A határozat szerint „a csehszlovák aspirációknak tettel is gátat kell vetni, a miért is az igényelt területek bitorlási kísérlete ellen az aktív és a passzív ellenállással meg kell szervezni és sürgősen megalakítani az összes érdekelt felvidéki megyékben a nemzeti védelem ligáját".[72] Az október 28-án, Prágában kikiáltott cseh-szlovák állam nyomtatványokat küldött a Felföld városaiba, értesítve azokat, hogy „ezentúl egyedül, azaz érvényes törvény és rendelet, ami Prágai cseh-tót nemzeti kormánytól származik".[73] Az általános felháborodást fejezte ki Poprád és Igló határozata, akárcsak a lőcseieké. Itt a polgármester leszögezte: a vármegyében nem üldöztek senkit anyanyelvének használata miatt, és Prágát senki nem tekintette „Mekkájának, aki csak gondolatban is arra tévedt volna, hogy neki Csehországgal akár nyelvi, akár nemzetiségi vonatkozásban összefüggése volna". Ez a magyar lakosságú város magyar kíván maradni, és e hazától elszakadni nem akar. A határozat szerint „a Szepességnek faji és nyelvi különbségre való tekintet nélkül egymással a legszebb harmóniában együtt elő lakossága ellen intézett galád merényletként a legerélyesebben visszautasítja […], ezen szláv aspirációk, mint hiú álmok széjjel foszlanak".[74] A vármegyei és városi hivatalnoki kar értekezlete elrendelte a fegyveres ellenállás előkészítését. Mindehhez persze biztosítani kellett a többségi lakosság támogatását: „megbízható tót paraszt emberek járják be a falvakat, és világosítsák fel a népet"![75]

A vármegye november 16-án foglalt állást. Forberger Béla előzetesen utalt arra, hogy „Szepességben az egész élet alapját a magyar és zipszer ősök kultúrmunkája teremtette meg". A közgyűlési határozat jelezte, hogy a városok elutasították az elszakítást, és a tapasztalat szerint a többségi etnikum is lojális: „Örömmel veszi a vármegye közönsége tudomásul a nagy- és kisközségeknek nagyobbrészt tótajkú lakosainak saját kezdeményezéséből önként tett hasonló kijelentéseit is […]. Törvényhatósági bizottság egyúttal kijelenti azt, hogy hazánkban lakó tót testvéreink nemzeti szabadságát minden fenntartás nélkül elismeri, és azt biztosítani kész. Ezért minden kísérlet, amely vármegyénket az anyaországtól elszakítani akarná, csakis jogtalan erőszaknak minősíthető."[76]

Az elszakítás legalább ideiglenes jogi alapot kapott a Bartha–Hodža-féle demarkációs vonal elfogadásával (december 6.), ami ellen nemcsak a városok és a vármegye, hanem a németség frissen alakult szervezete, a Felsőmagyarországi Nemzeti Néptanács és a szlovákság hasonló testülete, a Magyarországhoz ragaszkodó Szepesi Szlovák Tanács is tiltakozott; haragjukból immár a kormánynak, személy szerint „az országot kiárusító" Jászi Oszkárnak is kijutott. Annál is inkább, mert a Budapestről küldött kormánybiztos hamar konfliktusba került a megye vezetőivel (akik ellenezték etnikai alapú nemzeti tanácsok szervezését, ami a szlovák vidék kezébe adta volna a döntést a megye sorsáról, és veszélyesnek tartották a „megbízhatatlan" szlovák tanácsok felfegyverzését).[77] A központban csalódott körök szemében nem maradt más megoldás, mint egy önálló állam kikiáltása.

Ennek gondolatát hamar megfogalmazta Késmárk országgyűlési képviselője: a Szepesség „a Kárpátok Svájca" lehetne, pezsgő idegenforgalma maga után húzná az ipart, a kereskedelmet, a bányászatot és a mezőgazdaságot, visszavonzaná az elvándoroltakat.[78] Jászi szlovák autonómiaterve (tót impérium) és az említett (egyébként

Prága által mindjárt érvénytelenített) demarkációs vonal meghúzása után nem volt mire várni: a Késmárkon székelő Német Nemzeti Tanács december 9-én deklarálta az Önálló Szepesi Köztársaságot *(Selbständige Zipser Republik)*. A kisállamiságot általában elvető és az önjelölt helyi vezérekkel szemben bizalmatlan Jászi jobb híján támogatta az alapítást, kérve, hogy működjenek együtt az Eperjesen székelő, ugyancsak államalapításra készülő Keleti Tót Tanáccsal. A történelem nem adott esélyt az életképesség bizonyítására, a papíron létező Köztársaság a cseh bevonulással, december 17-én megszűnt.[79]

Epilógus. A Szepesség a két világháború közötti magyarországi közgondolkodásban

A Felföld és ezen belül a Szepesség Csehszlovákiához csatolása feldolgozhatatlan veszteséget jelentett a magyarországi közvélemény számára. Arra egyébként is naponta emlékeztettek a régóta itt működő, valamint a háború után Budapestre érkező menekültek ezrei, köztük ismert közéleti személyiségek, akik valóságos hálózatot alkotva igen erős szellemi potenciált és lobbierőt képviseltek (Gratz Gusztáv külügyminiszter, német kisebbségi politikus, Raffay Sándor evangélikus és Csiszárik János római katolikus püspök, Oszvald György miniszterelnökségi titkár, Flachbart Ernő szerkesztő, Gréb Gyula nyelvész, Bruckner Győző történész, Farkas Imre minisztériumi tanácsos, egyben író, Lám Frigyes és Mohr Győző költő, Loisch János stb.), akik az évtizedek óta létező fővárosi szervezetekben (Szepesi Egyesület Budapesten, Szepesi Iparosok és Kereskedők Egyesülete, Szepesi Társaskör) építették társadalmi életüket, míg az 1920-ban alakult Szepesi Szövetség a nyílt politizálást, a területi revíziót képviselte. A fenti személyiségek tudományos és ismeretterjesztő munkái, továbbá a közösséget regisztráló, mintegy négyezer személy adatait tartalmazó adattár lényegében egy virtuális Szepes vármegyét épített fel Magyarország fővárosában. A közgondolkodásban, a történetírásban az egykori problémákat megkerülve egyre fényesedett a Szepesség emléke, rögzült, ha úgy tetszik, megkövesedett a multikulturális, nyelvileg, vallásilag, társadalmilag toleráns régió ideálképe. Ezt élték a hírlapi visszaemlékezések, útleírások (Farkas Imre, Bevilaqua Béla, Révay József, Sz. Csorba Tibor stb.),[80] az irodalomban Krúdy újabb írásai, a tudományban pedig több reprezentatív antológia. Idéztük Haberern J. Pálnak, a Szepesi Egyesület elnökének és Oszvald György miniszteri tanácsosnak a százados kulturális összefonódást méltató szavait.

Az idő előrehaladtával és a revízióval kapcsolatos csalódással (a Szepesség az első bécsi döntéssel nem került vissza Magyarországhoz) magyarázhatóan még inkább túlfűtöttek a II. világháború alatt megjelent monográfia előszavának sorai: „A Szepesség említésére megdobban a magyar szív. Századokat éltünk át testvéri szeretetben a szepességi németséggel, és századokon keresztül a kölcsönös megértés volt ennek az összetartásnak éltető lelke. Mi kíméltük és tiszteltük szepességi testvéreink nyelvét és sajátos kultúráját, ők pedig lelkük egész melegével ragaszkodtak ahhoz a magyar hazához, a mi közös hazánkhoz, melynek ők éppoly odaadó, hű és áldozatkész polgárai voltak, mint a tőzsgyökeres magyarok. Még csak félreértések sem fordultak elő közöttünk, kölcsönösen kicseréltük szellemi és kulturális javainkat, s veszedelem idején mindenkor együtt tartottunk."[81] Maga a szerző is az örök, erősen kiszínezett toleranciát emelte ki: a szepességi élet „sohase keresi az elválasztó momentumokat. A cipszer sohase kutatta, hogy sorstársának bölcsőjénél német anya, szlovák dajka vagy magyar anya dúdolta-e az altató dalt. A cipszer nem kereste azt se, hogy társa a protestáns egyháznak tagja-e, a lőcsei katolikus öregtemplomban keresztelték-e meg. A cipszer nem kereste azt, hogy milyen házban született valaki. Nem baj, ha a faluvégi utolsó kis házikóból került is ki, azt is megbocsátotta a cipszer a másiknak, ha véletlenül kastélyban született is, csak becsületesen dolgozzék."[82]

Zárszóként külön kell szólnunk a közelebbről érintettek, a Csehszlovákiában élő magyarok Szepesség-képéről. Sajátossága, hogy alapvonásai megegyeznek ugyan a magyarországival, ám gyökeresen eltérő funkcióval s ennek megfelelő hangsúlyokkal. Itt is ezt olvashatjuk: „Szlovenszkó városainak, ugyanúgy, mint a svájciaknak, az adja meg különleges zamatját, hogy sok nemzet keveredéséből születtek, mintha az öreg városfalak különleges vegyületet őriztek volna, érintetlenül megmaradt közöttük a német, a szlovák, a magyar jellegzetesség."[83] Ugyanakkor a szlovenszkói magyar elitnek 1918 után a sikeres jogvédelem és közösségépítés érdekében új, regionális identitást, egyfajta szlovenszkóiságot kellett meghirdetnie, tehát jelenét és jövőjét Prágával, míg múltját, gyökereit és létjogát Budapesttel szemben kellett biztosítania. Bizonyítania, hogy a Felföldön mindig is élt az urbanitás, legfeljebb a dualizmus pesties mája által elfedve, annyira, hogy már lakói sem érzékelték: „A hely, ahonnét származtak, vasútállomásnak számított, ahol átszállni kell és rövid ideig tartózkodni a születés és a Pestre való beérkezés között." Az államfordulat utáni szlovenszkói magyar diskurzusban viszont előtérbe került a nagy múltú városok értékteremtő-értékőrző tevékenysége, s természetesen kiemelt helyet kapott a Szepesség. A vezető publicista,

Szvatkó Pál előbb idézett esszéje szerint városainak lakóit „a gyűjtés, a megtartás, az összetartás, a zárkózottság jellemzi, a keretek elszánt és szívós védelme. Lélekben a szepességi város ma is fallal körülvett középkori erődítmény."[84] Ugyanezen kötetben Szalatnai Rezső Lőcse példáján keresztül tekintette át ezek megnyilvánulásait, egy másik esszéjében pedig az egész területre vonatkoztatva emelte ki: „A Szepesség a nemzetiségi együttműködés, a béke és megbecsülés tartományaként írta be nevét három nemzedék emlékezetébe. Magyar, szlovák és német barátkozás, egybefonódás és patriotizmus sehol ebben az országban nem fejlődött ki oly őszintén, oly elementáris természetességgel, mint itt."[85] A szlovenszkói magyarság írástudói a Szepesség múltját és ezáltal jövőjét érezhetően új alapokra szerették volna helyezni, azaz a három etnikum egyenrangúságára és egyenlő érdemeikre e páratlan táj arculatának kialakításában.

JEGYZETEK

1 A tanulmány a *Contrasting Romanian and Hungarian histories (on the anatomy of the great debats)* című, 128151. sz. nemzetközi OTKA-pályázat keretében készült.

2 SZABÓ István: *A magyarság életrajza*. Bp., Franklin, 1941, 31–32.; PALÁDI-KOVÁCS Attila: *A Felföld mint kulturális régió = Ethnographia,* 1994, 1. sz., 11.

3 *Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. Szerk. HAIN Gáspár, Bp., Magvető, 1988, 383., 392.; *Magyar Simplicissimus*. Szerk. TURÓCZI-TROSTLER József, ford. VARJÚ Elemér, Bp., Művelt Nép, 1956, 112.

4 PUKÁNSZKY Béla: *Magyar-német szellem a Szepességen =Egyetemes Philologiai Közlöny,* 1939, 1–4. sz., 26–29.

5 Uo.

6 TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita… (Egy szállóige történetéhez)*. Bp., Akadémiai, 1969, 47–48.

7 Czelder és Rákóczi méltatására lásd *Krman Dániel beszéde Rákóczi zászlainak 1707. márc. 8-i zsolnai felszentelésekor = A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Válogatás hét évszázad írásaiból*. Szerk. KEMÉNY G. Gábor, Bp., Tankönyvkiadó, 1962, 101–104. Bővebben KÄFER István: *II. Rákóczi Ferenc és szabadságharca a szlovák nemzet kultúrájában* = Uő: *A miénk és az övék. Írások a magyar-szlovák szellemi kölcsönösségről*. Bp., Magvető, 1991, 23–24.

8 Lásd KOVÁCS SÁNDOR Iván bevezető tanulmányát = SZEPSI CSOMBOR Márton: *Europica Varietas*. Bp., Szépirodalmi, 1979, 14.

9 BRUCKNER Győző: *A Szepesség múltja és mai lakói = A Szepesség. Emlékkönyv a „Szepesi Egyesület Budapesten" fennállásának 50. évfordulójára*. Szerk. LOISCH János, Bp., Kókai Lajos, 1926, 21–22.

10 VÁLYI András: *Magyar országnak leírása. III k. Szepes vármegye*. Buda, 1799

11 DANKÓ Imre: *Alföldi tanuló cseregyerekek a Szepességben = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon III*. Bp., Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Scriptum, 1993, 1650.

12 KÓSA László: *Gyermekcsere és nyelvtanulás* = Uő: *Nemesek, polgárok, parasztok*. Bp., Osiris, 2003, 45–53. A kérdéshez lásd még FÜVESSY Anikó: *Debreceni cseregyerekek a szepességi Merényben = Tanulmányok és közlemények*. Szerk. UJVÁRY Zoltán, Debrecen–Szolnok, Ethnica, 1995, 347–361.

13 PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön*. Bp., Franklin, 1940, 24–29.

14 Bővebben MISKOLCZY Ambrus: *Egy historiográfiai hamis alternatíva: jozefinizmus és rendi autonómia, avagy Berzeviczy és Kazinczy vitája = Debreceni Szemle,* 2014, 1. sz., 3–14.

15 FRIED István: *Egy elmúlt világ emlékezete. (Kérdések a Szepesség többnyelvűsége, kulturáltsága körül) = Forrás,* 2009, 4. sz., 85.

16 Önéletírása magyarul is olvasható. FEST Imre: *Emlékirataim*. Bp., Universitas, 1999, az idézet a 61. oldalon található. Életútjáról, identitásáról bővebben GERHARD Péter: *Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban. Fest Imre és Edmund Steinacker esete = Aetas*, 2008, 3. sz., 25–45.

17 FRIED: *i. m.* (2009), 86.

18 VÖRÖSMARTY Mihály: *Rumynak* = VÖRÖSMARTY Mihály *költői művei I–II*. Bp., Szépirodalmi, 1987, I., 257. Bővebben FRIED István: *Rumy Károly György, a kultúrközvetítő (1828–1847) = Filológiai Közlöny,* 1963, 1–2. sz., 215–216.

19 FRIED: *i. m.* (2009), 84.

20 FÉNYES Elek: *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. Pest, Trattner-Károlyi, 1837, III., 296–297.

21 KOSSUTH Lajos: *Igénytelen nézetek = Pesti Hírlap,* 1842, 184. sz.,705–706. Nézeteire lásd még VARGA János: *A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben = Történelmi Szemle,* 1961, 3. sz., 297.; KOSÁRY Domokos: *A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841–1844 = Századok*, 1943, 402., 408.

22 PETŐFI Sándor: *Úti jegyzetek = Tornyok és temetők. Magyar írók utazásai a Felvidéken*. Szerk. FILEP Tamás Gusztáv, TÓTH László, Bp., Ister, 1999, 57.

23 TARNÓI László: *Nemzeti azonosságtudat Magyarország 1848 előtti német nyelvű költészetének tükrében = Limes,* 2002, 1. sz., 89., 93–94.
24 PUKÁNSZKY: *i. m.* (1940), 55.
25 Uo., 59.; KÖVÉR György: *Egy biedermeier cipszer polgárcsalád életstratégiája = Kőfallal, sárpalánkkal. Várostörténeti tanulmányok.* Szerk. NÉMETH Zsófia, SASFI Csaba, Debrecen, Csokonai, 1997, 177.
26 PUKÁNSZKY: *i. m.* (1940), 40–41., 77.
27 SZIKLAY László: *Brósz Jonathán* = Uő: *Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*. Bp., Gondolat, 1987, 140–160.
28 SZEPESI NEMÉNYI Vilmos: *Az ősi Szepesség.* Bp., Singer és Wolfner, 1943, 10.
29 *Lám Frigyes, tanár, költő, irodalomtörténész és műfordító.* Szerk. BAKSA Péter, Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium, 2008.
Újabban BERZEVICZY Klára: *Lám Frigyes (1881–1955) történetei a Szepességről* című konferencia-előadása
https://www.evangelikus.hu/cipszerek-oroksege-beszamol%C3%B3-szepesi-konferenciarol
30 SZATÓCS Károly: *A Panszlavizmus cseh-szláv hősei Lőcsén = Társalkodó,* 1840, 92. sz., 365–366.; MENYPÓRI Elek: *A hazánkbani tótosodás ügyében = Társalkodó,* 1840, 102. sz., 405–406.
31 PUKÁNSZKY: *i. m.* (1840), 82.
32 GRACZA György: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története I–V.* Bp., Lampel Róbert, 1895, IV., 500–503. A magyar szemlélet érvényesítése a szlovák közönség számára PECHÁNY, Adolf: *Dejiny uhorského boja za slobodu r. 1848–49.* Bp., Uhorsko-krajinský vzdelávací spolok slovenský, 1903, 153.
33 Uo., 62–63., 83, 85.
34 ZSÁMBOKI László: *Bányászat és kohászat a Felvidéken a magyarok évezrede alatt = A Felvidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 1998. április 1–3-án megtartott tudományos konferencia előadásai*. Szerk. FRISNYÁK Sándor, Nyíregyháza, az MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, 1998, 295.
35 CZIRFUSZ Márton: *A szepességi szászok a dualizmus korában = Adsumus III. Tanulmányok az V. Eötvös Konferencia előadásaiból.* Szerk. KAPONYA Zoltán, KOVÁCS István. Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2005, 112.
36 FORBERGER Béla: *A szepesi német elem pusztulásáról*. Igló, Ferencz D., 1909, 21., 7–8.
37 SZTANCS Gábor: *„Selbständige Zipser Republik". A szepességi németség parciális mozgalma 1918 őszén = Fórum. Társadalomtudományi Szemle,* 2018, 4. sz., 23.
38 SZEPESI NEMÉNYI: *i. m.* (1943), 20.
39 ULBRICH Gyula – KIRSCHNER János: *A „Szepesi Egyesület Budapesten" 1876–1926 = A Szepesség. Emlékkönyv. i. m.* (1926), 226.
40 Az adatok forrása: *A Felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1880-1941).* Szerk. KEPECS József, Bp., KSH, 1995
41 SVÁBY Frigyes: *A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története*. Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1895, 328.; *A Szepesség lakosságának sociologiai viszonyai a XVIII. és XIX. században*. Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1901, 84–85.
42 FORBERGER: *i. m.* (1909), 10., 32.
43 PUKÁNSZKY: *i. m.* (1940), 157.
44 FRIED: *i. m.* (2009), 81.
45 BEKSICS Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás, különös tekintettel városainkra*. Bp., Athenaeum, 1883, 7.
46 FARKAS Győző: *Zipser lelkünk haza száll… = A Szepesség. Emlékkönyv. i. m.* (1926), 5.; FARKAS Imre: *Szepességi diákélet*. Uo., 175–176.
47 KRÚDY Gyula: *Lőcse, Késmárk, Igló, Podolin = Utazás a Szepességben*. Szerk. STURM László, Miskolc, Felsőmagyarország, 1998, 5.
48 Minderről bővebben BRUCKNER Győző: *A szepesi szász nép*. Budapest, Franklin, 1913, 80–84.; SZEPESI NEMÉNYI: *i. m.* (1943), 198–217.
49 SVÁBY: *i. m.* (1895), 6.
50 FORBERGER: *i. m.* (1909), 7–8.
51 BRUCKNER: *i. m.* (1913)
52 BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I. (1520–1745).* Bp., Szepesi Szövetség, Grill, 1922, VII.
53 FEKETE NAGY Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Bp., Akadémia, Országos Levéltár, Felvidéki Tudományos Társaság, Szepesi Szövetség, 1934, 3., 39–40.
54 Uo., 35.
55 DEMKÓ Kálmán: *Bevezetés és a „Szepesmegyei Történelmi Társulat" 12 évi működésének ismertetése*. Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1895, 7. skk.
56 SVÁBY: *i. m.* (1895), 14.
57 HRADSZKY József: *A szepesi „tíz-lándások széke" vagy a „Kisvármegye" története*. Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1895, 23.
58 Uo., 161.
59 *A Pallas Nagy Lexikona XV. kötet.* Bp., Pallas, 1897, 611.
60 BRUCKNER: *i. m.* (1913), 118., 40–42., 169–170., 33.; SVÁBY: *i. m.* (1895), 332.
61 *Előszó = A Szepesség. Emlékkönyv. i. m.* (1926), 3.
62 OSZVALD György: *A Szepesség kulturális hivatása* = Uo., 169–170, 173.
63 HENSZLMANN Imre: *Lőcsének régiségei.* Bp., MTA,

1878; DIVALD Kornél: *A felső-magyarországi renaissance építészet emlékei*. Bp., Pátria, 1900; *Szepesvármegye művészeti emlékei*. Szerk. VAJDOVSZKY János, Bp., Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1905–1907; DIVALD Kornél: *Magyarország csúcsíveskori szárnyasoltárai I–II.* Bp., Pátria, 1909–1911, stb. Divald munkamódszereire, úti élményeire lásd Uő: *Felvidéki séták*. Bp., Szent István Társulat, 1925

64 BELUSZKY Pál: *A Felvidék városhálózata a 20. század elején = A Felvidék történeti földrajza. i. m.* (1998), 439., 450–454. A Felföld irodalmi ábrázolására általában lásd: BRUCKNER: *i. m.* (1913), itt: *A szepesi szász nép a magyar irodalomban*, 154–161. SZELÉNYI Ödön: *A Szepesség a magyar irodalomban = Emlékkönyv a Szepesi Szövetség tízéves fennállása alkalmából*. Szerk. MOHR Győző, Bp., Szepesi Szövetség, 1930, 180–193.; SCHÖPFLIN Aladár: *A Felvidék a magyar irodalomban = A tölgyerdőre épült város. Felföldi tájak, városok*. Szerk. FILEP Tamás Gusztáv, SZŐKE Edit, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 1996, 132–141.

65 JÓKAI Mór: *A lőcsei fehér asszony*. Bp., Révai testvérek, 1909, 7–9.

66 Felföldi tárgyú műveihez lásd LÁM Frigyes: *Jókai és a Szepesség = Irodalomtörténeti Közlemények,* 1943, 4. sz., 293–305.; FRIED István: *Jókai Mór szlovák tárgyú regényeinek forrásaihoz* (Szomorú napok; Akik kétszer halnak meg) *= Irodalomtörténeti Közlemények,* 1974, 1. sz., 84–87.; MERVA Attila: *Jókai és a Felvidék. Jókai felvidéki témájú regényeinek hátteréhez = Tempevölgy*, 2014, 2. sz., 72–81.

67 A mikszáthi Felföld-kép elemeihez lásd KISS Gy. Csaba: *A Beszterce ostroma interetnikus olvasatban* = Uő: *Nyugaton innen – keleten túl*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2000, 199–216.; *Felső-Magyarország mint irodalmi mítosz (Mikszáth Kálmán: A fekete város)* = Uo., 217–226.; WLACHOVSKÝ, Karol: *Mikszáth Kálmán, Svetozár Hurbán Vajanský és a szlovák–magyar kapcsolatok*. Ford. BERECZKI Mária = *Limes,* 1999, 1. sz., 25–30.; Uő: *Mentális mítoszok Mikszáth szlovákképében.* Ford. G. KOVÁCS László = *Acta Museologica Hungarica I. A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma Értesítője.* Szerk. SIPOS Szilvia, Pozsony, Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma, Hagyományok és Értékek Polgári Társulás, 2007; FÜLÖPOVÁ, Marta: *Mikszáth Kálmán, a tót atyafi = Jelenkor*, 2012, 7–8. sz., 756–767.

68 KRÚDY Gyula: *Szindbád, a hajós első utazása* [1911] = *Szindbád*. Szerk. KOZOCSA Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1985, 30.

69 KRÚDY Gyula: *A podolini kísértet*. Bp., Szépirodalmi, 1966, 5.

70 KRÚDY Gyula: *Utazás a Szepességben = A cirkuszkirály*. Bp., Móra, 1982, 337. Szepességi témájú rövidebb írásainak gyűjteménye: *Utazás a Szepességben. i. m.* (1998). Felföldiségéhez lásd STURM László: *A szepességi kisváros Krúdy Gyula világában = A Duna vallomása. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára.* Szerk. ÁBRAHÁM Barna, PILECKY Marcell, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006, 447–454.; GINTLI Tibor: *A Szindbád ifjúsága és az Ezeregyéjszaka Szindbád-történetei = Irodalomismeret,* 2013, 3. sz., 46–55.

71 BENCSIK Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Bp., Napvilág, 2016, 47–48.

72 Szepes vármegye közgyűlésének rendkívüli ülése. Štátny archív v Prešove – Pracovisko Archív Poprad (Eperjesi Állami Levéltár Poprádi Levéltári Részlege), Késmárk, jegyzőkönyv 1918–1919. A Határozat sajtóközlése: *Szepesi Lapok*, 1918. október 26., 1–2. Mindkettőt részleteiben idézi: SZTANCS: *i. m.* (2018), 24–25.

73 Idézi: uo.

74 Uo.

75 Uo., eredeti sajtóközlés: *Végzetes órákat élünk! = Szepesi Hírnök*, 1918. november 2., 3.

76 *Szepesvármegye rendkívüli közgyűlése = Szepesi Hírnök*, 1918. november 20. A közgyűlés ismertetése: SZTANCS: *i. m.* (2018), 27.

77 Uo., 33–37.

78 Uo., 37. Az idézett írás: *Scepusi köztársaság = Szepesi Lapok*, 1918. november 16., 1.

79 SZTANCS: *i. m.* (2018), 38–39.

80 *Szepesiek címtára*. Szerk. FÖRSTER Rezső, Bp., Szepesi Szövetség, 1931. Elemzését és a meghatározó személyek, művek csokorba gyűjtését lásd ABLONCZY Balázs: *„Lesz még kikelet a Szepesség felett" Kormányzati befolyás és a menekült hálózatok társadalma a két világháború közötti Magyarországon* = Uő: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok*. Pozsony, Kalligram, 2011, 131–132., 146. skk.

81 LUKÁCS György: *Előszó* = SZEPESI NEMÉNYI: *i. m.* (1943), 7.

82 SZEPESI NEMÉNYI Vilmos: *Cipszerország* = Uo., 35.

83 SZVATKÓ Pál: *Szlovenszkói városok = Szlovenszkói városképek. Kassa, Érsekújvár, Eperjes, Losonc, Lőcse*. Miskolc, Felsőmagyarország, 1999, 6.

84 Uo., 7., 11.

85 SZALATNAI Rezső: *Utazás a Szepességen = A tölgyerdőre épült város. i. m.* (1996), 41–42.

Balázs Géza

Trianon: nyelvi korszakhatár

Összetartásból széttartás

Trianon bevonult a nyelvtörténetbe. *A magyar nyelv története* című, 1967-es kiadású egyetemi tankönyvben még nem szerepel mint nyelvi korszakhatár. A magyar nyelv történetének úgynevezett újmagyar korszaka töretlenül tart 1772-től „napjainkig". A 2003-ban megjelent *Magyar nyelvtörténet*ben azonban már korszakhatár. Az újmagyar kor 1772-től 1920-ig, „a magyarországi felvilágosodás kezdetétől a trianoni békediktátum megkötéséig tart", a nyelvfejlődésben addig „a nyelvi konvergencia egyre erősödő tendenciaként érvényesül". Ekkor azonban minden megváltozik: „A trianoni békediktátum (1920. június 4.) a magyar nyelvközösség és nyelv eddigi legnagyobb szétszakítottságához vezet. A kisebbségbe került magyarság millióinak nyelvhasználatában elsősorban a kényszerű kétnyelvűségből következő nyelvi különfejlődés jelei mutatkoznak s terjednek." A trianoni döntés következtében az egyes államnyelveknek a magyar nyelvre gyakorolt hatását – leginkább óvatos hozzáállással – már az 1960-as évektől emlegetik: részben az utódállamok (Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia) nyelvművelői, részben magyarországi nyelvészek. A tudományos kutatás, felmérés és cselekvési programok azonban csak a rendszerváltozás után indultak meg; s bár sok jó szándékú tervről, sőt intézkedésről tudunk, a divergens, azaz széttartó folyamatokat megállító programot (stratégiát) nem tapasztalunk.

A nyelvek adottságaikat, kibontakozási lehetőségeiket tekintve egyenlő értékűek, ám fejlettségüket és helyzetüket tekintve egyenlőtlenek. Az élen a globalizáció és a gazdasági expanzió hajtómotorjaiként szolgáló nyelvek, utolsó helyen pedig az államisággal, államnyelvi státusszal nem rendelkező, kevesek által beszélt, veszélyeztetett vagy éppen már a kihalás szélére került nyelvek állnak. A magyarországi magyar nyelv kedvező helyet foglal el a rangsorban, hiszen van egy ország (Magyarország), amelyben államnyelv, van megfelelő számú beszélője, s ehhez mérten kutatása, oktatása, széles körű, az élet minden területére kiterjedő használati lehetősége. A trianoni határon túl azonban már nem ez a helyzet. Az utódállamok magyar nyelvű beszélőinek korszakonként, a sokszor változó politikai helyzettől függően nyelvi korlátokkal kell szembesülniük, és ez többnyire az anyanyelvhasználatuk visszaszorulásához vezet. Egy nyelv kisebbségi nyelvvé válása szinte törvényszerűen magával hozza az adott nyelv használati lehetőségeinek korlátozásait, ezzel együtt a visszaszorulását és nyelvi állományának tönkremenetelét.

Felszabdalt magyar nyelv

A trianoni döntés a magyar nyelvet hagyományos táji tagolódásától függetlenül felszabdalta. Úgy is mondhatjuk, hogy mindenhol kettévágta a szervesen fejlődő tájakat, a magyar nyelvjárásokat, valamint határokkal akadályozta meg a magyar nyelv további konvergens (összetartó), a közös köznyelvet formáló fejlődését. A magyarul beszélőket „átlépő" határok magyar nyelvű közösségeket szakítottak ki az anyaországból és tettek etnikai, nyelvi kisebbséggé. Csakhamar nyilvánvalóvá vált, hogy a legtöbb helyen a magyarnyelvűség hátrányt jelent, elkezdődött a magyar nyelvhasználat háttérbe szorítása, diszkriminálása, ennek következtében pedig visszaszorulása. Értelemszerűen a határokon túl mindenhol megnyilvánult az államnyelv–kisebbségi magyar nyelv kapcsolatában az államnyelvek döntő fölénybe kerülése. A Kárpát-medencére korábban inkább jellemző együttműködő, népi kétnyelvűség helyett országtól és korszaktól függően változatos elnyomó, asszimiláló törekvések bukkantak fel. Az államnyelvek használatának erőltetése ritkán és csak bizonyos rétegeknél vezetett az egyébként indokolt és támogatható kiegyenlített (egyenrangú) kétnyelvűséghez, sokkal inkább vegyes- vagy még inkább félnyelvűségi állapotok kialakulását idézte elő. Mindenhol visszaszorult a magyar nyelv használata, föllazultak

a magyar nyelvtömbök, fölerősödött és a politikai határokig hatolt a szórványosodás, sok helyen megtörtént a beolvadás és a nyelvváltás. Bár a statisztikai adatok ellentmondásosak, mert 1910 óta nem készülhetett egységes, a nyelvhasználatra is vonatkozó népszámlálás, az mégis megállapítható, hogy 1920-tól napjainkig a határon túli magyarság fele – biológiai veszteség, elvándorlás, de főleg beolvadás révén – eltűnt, egyes területeken teljesen megszűnt a magyar nyelv nyilvános használata. A nagyobb városokra vonatkozó statisztikai adatok még nagyobb nyelvvesztést mutatnak. Például a határ közvetlen közelében található, 1920 után a Románia részévé vált Nagyváradon, 1910-ben a lakosság 90 százaléka volt magyar; ez az arány manapság legföljebb 30 százalékra tehető.

A trianoni békediktátum következményeként a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiából létrejött a csaknem nemzetiségek nélküli Magyarország, valamint megalakult Ausztria, a Cseh és Szlovák Köztársaság, Románia, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság. A II. világháború után keleten a Szovjetunió, délen pedig Jugoszlávia lett Magyarország szomszédja. Az 1990-es évektől az egyes országok szétszakadása miatt Szlovákia, Ukrajna, Szerbia, Horvátország, Szlovénia és Ausztria határolja Magyarországot. Köztudott, hogy az elcsatolt területeken élők többsége nem volt magyar nemzetiségű, de az országhatárok meghúzása nem követte az etnikai vagy nyelvi határokat. Több esetben egységes tömbben élő magyar lakosságú területek is a határon túlra kerültek. Mintegy 3,3 millió magyar rekedt kívül Magyarország határain, ahogy szomorú iróniával mondják: „Nem ők lépték át a határokat, hanem a határok lépték át őket", volt, ahol egy nemzedék életében többször is.

Tömbmagyar – szórványmagyar

Nem lehet egységesen szemlélni és megítélni a XX. században a Kárpát-medencében politikai, demográfiai és társadalmi okok miatt kialakult sokféle, vegyes nyelvi helyzetet. Általános tény, hogy a magyar nyelvű közösség részekre szakadt, és korszakonként, irányonként más és más külső hatások érték, amelyeknek a következményeként a mai vegyes helyzet kialakult. A nyelvi helyzet nagy vonalakban ma a következő: a határon kívül vannak tömbmagyar területek (Szlovákiában Csallóköz; Romániában három székely megye: Hargita, Kovászna, Maros megye, utóbbi csak részben tömb), vannak a magyar nyelvvel szoros kapcsolatban lévő területek (végig az északi nyelvhatár, Kárpátalja, a Partium egy része, Vajdaság s egy egészen parányi terület Szlovéniában, Lendva környékén, illetve Ausztriában Burgenland). Vannak a magyar nyelvi tömbtől távolabb lévő, de még mindig nagyobb tömböt alkotó nyelvszigetek. Vannak önmagukban álló, már tömb nélküli szórványok, ahol még mindig számottevő magyarság él. Vannak olyan szórványok, ahol már csak elvétve akadnak magyarok. És létezik számos magyar nyelvű diaszpóra: ide elsősorban a Magyarországról elvándoroltakat soroljuk, ezeknek létrejötte részben szintén összekapcsolódik Trianonnal – hiszen a magyarság nagy mértékű szétvándorlása ugyancsak Trianon és következményei miatt indult el.

1920 óta minden határon túli területen időszakonként rohamosan fogy a magyar nyelven beszélők száma. A magyarság lélekszámát hatásos politikai szimbolikával 1990-ben még 15 millióra becsülhettük. Ebbe beletartoztak a magyarul nem vagy csak alig tudók, de identitásukban magyarságukat számon tartók is (második, harmadik külhoni generációk tagjai). Ma a magyar anyanyelvűek lélekszáma reális becslések szerint 15 millió körül lehet. Ebből 9,5 millió él Magyarországon és körülbelül 2,5 millió a Magyarországgal szomszédos területeken, nagyjából 2 millióan pedig szerteszóródva a világban (egy részük már nem is tud magyarul, csak az identitásában őrzi egykori magyarságát). Az identitásában-nyelvében bizonytalan utolsó 1 millió alkotja a 14 millión felüli magyarságot. Mindezek ellenére a magyarság összlétszámát tekintve ma is a Kárpát-medence legnagyobb népe.

Egyközpontú – többközpontú magyar nyelv

A magyar nyelv állami széttagolódása s ennek következtében különféle politikai helyzetbe kerülése már korábban fölvetette a magyar kulturális egység fölszámolódását. Az irodalomban ez a kérdés úgy vetődött fel, hogy egyetlen vagy több magyar irodalom van-e. Erre adott költői választ Illyés Gyula, aki ötágú sípban jelölte meg a magyar irodalom egységét: egy tüdő fújja a mai Magyarország, a Felvidék, a Délvidék, Kárpátalja és Erdély magyarságának üzenetét. A harmonikus egységet sugalló ötágú síp egy nyelvész rendszerváltás utáni fölvetésében ötszólamú síppá változott: úgy jelent meg, mint a magyar nyelv állami nyelvekre való szakadása, vagyis mintha lenne, tudományosan definiálhatónak kellene lennie a szlovákiai, ukrajnai, romániai, szerbiai (horvátországi, szlovéniai, ausztriai stb.) magyar nyelvnek. Még olyan lábjegyzet is született, hogy a felvidéki magyarságnál jóval kisebb lélekszámú nyelveknek is lehet külön neve… Az elképzelést német mintából adaptálta a nyelvész, és ez lett a többközpontú magyar nyelv gondolata. Csak az

a probléma, hogy a német nyelv(ek) történeti fejlődése teljesen más, mint a magyaré.

Általános nyelvészeti tétel, hogy a nyelvek nyelvváltozatokban élnek. A nyelvváltozatokból kristályosodik ki – már ahol – valamiféle egység, a köznyelv, és a köznyelv is folyamatosan alakul, esetleg újabb nyelvváltozatokra osztódhat. A magyar nyelv történetében a többféle, egymástól egyébként sajátos módon nem nagyon különböző nyelvváltozatból a XVI. századtól kezd összekovácsolódni a ma is ismert köznyelv vagy standard (korábban: irodalmi nyelvnek nevezték). Az egységesülés a XX. századra megtörtént: ezen a köznyelven írtak íróink-költőink, szólalt meg a rádió. Mellette szervesen tovább éltek a nyelvjárások is, illetve azok kicsit változó, keverékes formái, a regionális köznyelvek. Ebbe a természetes fejlődésbe avatkozott bele Trianon. Az elszakított területekkel elkezdett akadozni vagy akár meg is szakadt a kapcsolat (vásár, munkahely, rokonság); a magyar nyelv korlátozása megakasztotta a köznyelv irányába való fejlődést, ezért a magyar nyelv a legtöbb esetben a kisközösségbe, a faluba, a családba, sőt sok helyen a templomba, a szakrális nyelvhasználatba szorult vissza. A magyar nyelv kiszorulása különösen szembetűnő a közélet, a tudomány-technika területén. A határokon túl élők többsége más iskolarendszerben tanult, többnyire nem tudott szakmát, diplomát szerezni magyar nyelven, és az államnyelven megszerzett tudást nem tudta anyanyelvére lefordítani. Gyakori tapasztalatom Nagyváradon, magyarul és románul egyaránt kiválóan beszélő magyar egyetemisták körében, hogy nem ismerik a politikai, történeti, jogi, önkormányzati stb. kifejezéseket magyarul, illetve ezeket jórészt románul vagy egyedi módon magyarra fordított terminusokkal használják; ha viszont én kérem meg őket, hogy bankban, rendőrségen, önkormányzatnál románul legyenek a segítségemre, ugyanúgy bizonytalankodnak.

Határon túli magyar köznyelvek

A Trianon okozta nyelvi különfejlődés kétségtelenül kedvezően hat a határon túli helyi köznyelvek kialakulására. Beszélhetünk erdélyi köznyelvről, amelyet erdélyi értelmiségiek beszédében hallunk, erdélyi írók műveiben fel is ismerünk. Ez lenne az erdélyi vagy transzilván köznyelv. Egyaránt jellemzi a székely nyelvjárás sajátos, archaikus hanglejtése, a szólamokhoz toldott s (és) hangok („sesegés"), a passzív formák használata (tetsződik, látszódik, vétet, el van hitekedve önmagától), a kell menjek-féle szerkezetek és persze a román nyelvi hatások. Az északi nyelvterületen, Szlovákiában beszélt magyar nyelv részben palóc, részben szlovák nyelvi hatásra különösen a zárt „a" hangok kapcsán tűnik föl. Temesi Ferenc így jellemzi egyik szereplőjét: „ázva beszélte a magyart, mint a felvidékiek nagy része" *(A szlovák kalauz)*. Nyelvjárástól függetlenül a teljes szlovákiai magyarságot jellemző szlovák nyelvi hatás a párbeszédben megerősítésként szolgáló „no", amely a szlovák ano (igen) hatására alakult ki. Felvidéki családi kapcsolataim (Pozsony, Galánta, Érsekújvár) azt mutatják, hogy az 1947 előtt a Felvidékről Magyarországra kitelepítettek nyelvhasználatában alig fedezhető fel regionalizmus, szinte kizárólag a mai magyar köznyelvet beszélik, míg az ottmaradottak nyelvhasználatában már az 1960-as években érezhető volt az erős szlovák akcentus. Ez azt mutatja, hogy a Felvidéken 1947 óta jóval erőteljesebb a szlovák nyelv hatása a magyarra. Enyhébb köznyelviesedési tendencia figyelhető meg a Vajdaságban és Kárpátalján. A Lendva környéki, burgenlandi, horvátországi magyaroknál nem alakult ki még regionális köznyelv sem, beszédük gyakorlatilag csak a helyi, archaikus jelleget mutató nyelvjárás. A burgenlandi magyar nyelvjárás szinte teljesen visszaszorult, önmagától, mindenféle kényszerítés nélkül lassan olyan helyzetbe kerül, mint a legtávolabb lévő, legarchaikusabb moldvai csángó nyelvjárásunk. A Partium viszont mintha folyamatosan követte volna a magyarországi nyelvi fejlődést, magyar lakosainak nyelvében alig találni a mai köznyelvtől elütő formákat.

Közös köznyelv?

Trianonnal tehát megszakadt a szerves nyelvi fejlődés: a nyelvjárásokból táplálkozó köznyelv, a köznyelvnek a nyelvjárásokra való természetes visszahatása. A szerves folyamatok szétszakadtak. A magyar nyelvtudomány, amelynek a rendszerváltásig elismert része volt a nyelvművelés, a kor színvonalán többször kifejtette, hogy a nyelvjárás érték, s természetes folyamat a közös (művelt, igényes stb.) köznyelv kialakulása és ennek elsajátítása az iskolában. Ezt az egyszerű, kétségtelenül leegyszerűsített, de legalább érhető képletet zavarta meg a rendszerváltás kori nagy nyelvészeti vita: a köznyelvet ne Budapestről, ne nyelvészek és értelmiségiek határozzák meg, hanem a demokratikus nyilvánosság; azaz ne írja elő senki a határon túliaknak, hogy milyen nyelvváltozatban beszéljenek, ne kelljen föltétlenül alkalmazkodniuk a magyarországi köznyelvhez. A parázs vita lényegében arra is vonatkozott: legyen-e közös köznyelv, avagy mindenki alkossa meg a saját maga nyelvváltozatát, köznyelvét. A nyelvművelők folyamatosan és némi nemzetféltő céllal

törtek lándzsát a köznyelv, akkoriban alakult terminussal, a minden magyart összetartó „közös köznyelv" mellett, féltve a magyar nyelvet és közösséget a széthúzástól. Az úgynevezett társasnyelvészek a helyi nyelvváltozatok autonómiájáért szálltak síkra, és elvetettek minden, számukra előíró, központosító törekvést. Mint a legtöbb vitában, ebben is az igazság valahol középen van: senki nem akarja korlátozni a családok, a kisközösségek hagyományos, sajátos fejlődést mutató helyi nyelvváltozatát, hiszen az az alapvető identitás, érzelmek hordozója. De a szélesebb körű együttműködést mégiscsak a nyelvváltozatokat átfogó köznyelv szolgálja. Ráadásul a magyar nyelv esetében ez nem is tér el annyira a helyi nyelvváltozatoktól, hiszen szinte minden magyar ért minden magyart – akármilyen nyelvváltozatban beszél is. A helyi nyelvváltozatok mellett a közös köznyelv azonban mégis fontos, hiszen ez köti össze, ez egyesíti szimbolikusan és kommunikációs közösségként is a magyarságot, ez teremt egyszerűbb és világosabb megértési lehetőséget Brassó és Nyitra, Munkács és Szentgotthárd között.

A rendszerváltás után megalakult határon túli nyelvi irodák (MTA határon túli nyelvi irodák, Termini magyar nyelvi kutatóhálózat) fő feladatuknak tekintik a határon túli területek magyar nyelvének leírását. Ennek nyomán jelentek meg a határon túli magyar nyelvváltozatok („államnyelvek") leírásai, például *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című könyvsorozat, amelynek egyik kötetcíme csakhamar elavult – Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)* (Budapest-Újvidék, 1999). A kutatások egyik fő törekvése a határon túli, helyi (állami) nyelvváltozatokban felbukkanó és helyben használt idegenszerűségek (államnyelvi eredetű műszavak) emancipációja, sőt a magyar nyelvi közkincs részévé tétele. Ezt úgy kívánták elérni, hogy a romániai, szlovákiai stb. magyar nyelvváltozatokban használt szavakat belevették a magyarországi szótárakba. A törekvés elfogadható akkor, ha ezek a szavak valóban „szótárérettek", különös tekintettel arra, ha helyben alkotott magyar szavak, ám kérdésesek, ha puszta román, szlovák átvételekről (vagyis idegen szavakról) van szó. Még ezeknek is helyük lehet az idegen szavak szótáraiban (be is került nem egy ilyen szó a 2007. évi kiadású szótárba) – de vajon valóban az értelmező kéziszótárba valók-e? A 2003. évi kiadású *Magyar értelmező kéziszótár*t mindenesetre úgy hirdette az Akadémiai Kiadó, hogy: „Tudatosan végeztetett gyűjtés eredményeképpen helyet kaptak az új szótárban a szomszéd országokban élő magyarság nagyobbik részének egyes, csak az ő körükben használt szavai." Néhány, a szótárkészítők által kiemelt példák közül: csinka = súlyzó (szlovákiai magyar), csubuk = borravaló, baksis; mellékkereset (erdélyi magyar), dezert = egy doboz kisméretű, változatos alakú töltött csokoládé (szlovákiai magyar), doszár = irattartó, dosszié (erdélyi magyar), döblec = sütőtök (erdélyi magyar), faradarab = rétes vége, gyürkéje (kárpátaljai magyar), feferon = cseresznyepaprika (szlovákiai magyar), felcser = orvossegéd (kárpátaljai magyar), navétázik = ingázik (erdélyi magyar), népképviselő = képviselő (kárpátaljai magyar), novellizál = törvényt módosít (szlovákiai magyar). Egyes példák államnyelvi átvételek, mások magyar terminusok, amelyek viszont nem illeszkednek a magyarországi köznyelvhez. Az egyre szaporodó ilyesféle szókészlet pedig fölveti a magyar nyelv szétfejlődésének rémképét.

A trianoni határokkal szétválasztott, különfejlődésre ítélt magyar nyelvváltozatok tehát az 1990-es években, a remélt rendszerváltások után még nagyobb bizonytalanság előtt állnak: együtt vagy külön. Együtt a magyarországiakkal, vagy inkább külön, együtt az államnyelviekkel. Ehhez is bőven kapnak tanácsot a társasnyelvészektől, akik leginkább a nyelvművelés „központosító" törekvéseitől féltik a határon túli magyarokat. A megoldást a kétnyelvűségben találták meg. Ebben van is valami. Hiszen a különböző népek együttélése természetes módon vezet kétnyelvűséghez. A természetes, kiegyenlített (mindkét fél részéről kezdeményezett) kétnyelvűség, illetve az úgynevezett hozzáadó, vagyis a jó anyanyelvi tudáshoz többletként járuló kétnyelvűség hasznos, gazdagítja a személyiséget, szolgálja a megértést. Ám ismeretes az egyenlőtlen vagy feladó kétnyelvűség is, az az állapot, amikor a kétnyelvűség az anyanyelv elhagyásához vezet. Sőt, további átmeneti állapotok is vannak: vegyesnyelvűség vagy kevertnyelvűség, amikor az egyén valamiféle „mixet" használ – ez inkább emlékeztet a kreol nyelvekre, mint a történelmi nyelvekre. És akik jól ismerik a bizonytalan nyelvi helyzetben lévőket, emlegetik a félnyelvűséget is, ami pedig a lecsupaszított nyelvhasználatra, az úgynevezett pidzsin nyelvekre emlékeztet. A kreol és a pidzsin nyelvek alapvetően a gyarmatosítás jelenségei, sajnálatos módon az elmúlt száz évben valamennyire van már rá példa a Kárpát-medencei magyar nyelv esetében is.

Nyelvi kódváltás az irodalomban

A heves vita bizonytalanságot szült az értelmiségben, különösen a nyelvet oktató, preferáló pedagógustársadalomban, és talán a szülőkben is: most mire neveljék a gyerekeket, milyen iskolába adják, fontos-e egyáltalán a

magyar nyelv? Hiszen nyelvészektől kaptak tudományos magyarázatot arra, hogy természetes folyamat a kétnyelvűség, a magyar nyelvnek esetleges önálló, helyi államnyelvi változata és persze a végső beolvadás is. A határon túli magyar nyelv–nyelvek-vitával kapcsolatban minden jó szándék feltételezése mellett arra is gondolhatunk, vajon mennyiben bizonytalanította el a nyelvhasználókat és ezáltal erősítette a határokon túl az amúgy is erős nyelvi asszimilációt, vagyis a magyar nyelv feladását.

Merthogy a költők ezt már nagyon is érzékelték. Domonkos István *Kormányeltörésben* című verse így kezdődik: „én lenni / én nem tudni magyar / élni külföld élet / pénz nyelv zászló / himnusz bélyeg…" Nyelvi-nyelvészeti dokumentumnak is felfogható Tőzsér Árpád verse, *A kódváltás pragmatikája*. Alcíme: *Példaszöveg egy szakdolgozatból* – a költő mesélte, hogy egy pozsonyi egyetemi magyar szemináriumi dolgozat ihlette a verset: „Andi én majdnem majdnem röhögtem / tisztára izé počkajte! mondom / itt van a próba... kabinka tudod / ott próbált előttünk a čokeďsme na pláži / csakhogy ez nem pláž őneki mindegy / tisztára psycho volt mindene látszott…" Az összezavart identitást tükrözi Demény Péter megrázó verse *(Haza-szvit)* a rommagyar létről, ami nyilvánvaló gátja a magyar nyelvi és kulturális hagyományok fenntartásának: „Magyar lennék, de rommagyar vagyok, / élet helyett trianonkodom, / székely harisnyában járok, / így érzem igazán magyarnak magam, / a sárgarépát juszt is muroknak nevezem, / a hasábburgonyát szalmakrumplinak, / fintorgok, ha azt hallom, nyamihörpi. // Magyar lennék, de rommagyar vagyok, / hattúli, kisebbségi és ilyenek, / taccs, szöglet, beadás – ezt mind húsz évesen tanultam, / amúgyosan románul tudom őket, / románul nőttem én fel velük együtt, / logikus hát, hogy én román vagyok, s kit érdekel, hogy nem lehetek az?!..."

Mint a szedett fa…

A XX. század végén úgy áll a magyar nyelv a Kárpát-medencében, mint a szedett fa: van egy kiművelt, mindenre alkalmas magyarországi standardja, köznyelve és persze további hazai nyelvváltozatai, vannak a határon túl beszélt nyelvjárások, helyi államnyelvi hatásoknak kitett köznyelv-kezdemények, és ezeket beszélő két-, vegyes- és félnyelvű magyarok; alakulnak a Kárpát-medencében a magyar nyelv szétfejlődése következtében a kreol és pidzsin magyar nyelvek… Száz év folyamatait áttekintve úgy látszik, hogy Trianon nyelvi hatása a határokon túl az első ötven évben még elenyésző volt, az 1938-as és 1940-es visszarendeződésnek sok helyen volt „jótékony, nyelvmegtartó hatása". Az utóbbi fél évszázadban azonban felgyorsultak a kétnyelvűsödési, nyelvváltó tendenciák, és erőteljesen csökken a magyar nyelven beszélők száma. Ha igazak a nyelvstratégák (Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport) népesség-összeírásokon alapuló számításai, akkor negyven-ötven év múlva körös-körül a határon túli magyar nyelv a legtöbb helyen eltűnik (Székelyföld és Csallóköz lehet csak kivétel), és Trianon 150. évfordulóján magyar nyelvi szempontból egy még borúsabb írás születik majd.

IRODALOM

Anyanyelv és nemzeti jövő. A Közép-európai nyelvstratégiai fórum előadásai. Szerk., ford. POMOZI Péter, Bp., Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2017

BALÁZS Géza: *„A magyar nyelv elé mozdításáról…" Vitairat a nyelvművelésért.* Bp., Akadémiai, 2005

BÁRCZI Géza – BENKŐ Loránd – BERRÁR Jolán: *A magyar nyelv története.* Bp., Tankönyvkiadó, 1967

Magyar nyelvtörténet. Szerk. KISS Jenő, PUSZTAI Ferenc, Bp., Osiris, 2003

Szász László

Novellányi Trianon

Bánffy Miklós Valahol *című elbeszéléséről*

A Bánffy Miklós munkásságára figyelő szakirodalom nehezen tud megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy ebben a különlegesen sokoldalú életműben a prózaírót ajánlatos elkülöníteni minden más tevékenységétől. Tudniillik emlékirataiban, akár a legveszélyesebb pillanatokat felidézve is, gyakran tesz ehhez hasonló megjegyzéseket (itt éppen az 1919-es berlini lövöldözések közepette): „Nagyon érdekes volt mindez, valóban forradalmi látomás. De bár szerettem volna kissé tájékozódni, beszédbe bocsátkozni az íróember örök kíváncsiságával, sietnem kellett a föladatom után."[1] A prózaíró sorai mögött mindig felismerhető a hazájáért aggódó államférfi; Bánffy, a politikus személyiségét azonban író mivolta szembeötlően megkülönbözteti a kor „professzionális" politikusaitól.

A műalkotásra kivetítve a jelenséget, azt érdemes megvizsgálni, hogy a politikusi élettapasztalat miként nyilatkozik meg a Bánffy gazdag személyiségét jellemző, különböző szereplehetőségekben. Elsősorban a szerephez igazodó szövegek formai elemeiben érhető tetten az a valami, ami a különbözőséget létrehozza, s amit jobb híján stílusnak, az író hangjának nevezünk. Példaként álljon itt előbb a mindig megbízható, feladata legpontosabb elvégzésére törekvő államférfi tényleíró szövege. *Huszonöt év* című emlékiratának részlete ez, amelynek címlapjára feljegyezte a munka kezdetét jelző 1945-ös évszámot, reménykedve, hogy a forrongó romániai viszonyok lehetővé teszik az elmúlt negyedszázad áttekintését. (Nem tették.) A részletben korábban készült emlékiratának tényeire utal vissza.

„Ahogy már másutt megírtam, én még 1918 novemberében, Károlyi Mihály tudtával, de a Bethlen vezetése alatt álló [...] »Székely Nemzeti Tanács« megbízásából utaztam külföldre, hogy ott egy igazságosabb béke érdekében dolgozzam. […] Visszatértem után már a magyar kormány küldött ki. Akkor már be tudtam jutni, 1920 januárjában Angliába, mialatt a békedelegációval Apponyi és Bethlen Párizsba mentek. […]

Az angol birodalom üzleti középpontjában, a Cityben is kerestem és találtam támogatást azon a réven, hogy a magyar petróleumterületek koncessziója iránt kaptam hazulról megbízatást. Beutazásom Angliába ezen alapult. Ez utóbbi tárgyalások főleg az angol világcég, az Anglo-Persian vezérével és a Snowden et Co. tőzsdei ügynökséggel folytak. Számomra ez rengeteg tanulással járt, […] pláne a petróleum kiaknázása egész fogalomköréről mit sem tudtam. Elsajátítottam azonban annyit ebből, hogy értelmesen tárgyalni tudjak [...]. A fúrási szerződés létre is jött az Anglo–Persiannal [...], 1920 őszén perfektuáltuk. Somogy–Zala sarkában fekvő területre vonatkozott."[2]

Tények közlésére szorítkozik a szerző, s elementáris célja az utókor számára megörökíteni olyan ismereteket, melyek kizárólag az ő birtokában vannak; elvétve, csupán a sikertelenség indoklása végett engedi szabadjára a személyesebb hangvételt: „Hogy mit jelent az, egyedül lenni mint kicsi és háborút vesztett ország nem hivatalos képviselője egy idegen és még ellenségesen beállított világvárosban [...], azt csak az tudja, aki próbálta."[3]

Irodalmárként és egyszerű olvasóként, ennek a tényközlésnek az ismeretében arra vagyok kíváncsi: miként formálódik át a dokumentum metaforikus jelentésekkel villódzó szépirodalommá, jelesül a *Valahol* című elbeszélésben. Ez a történet már címében is arra a küszöbhelyzetre utal, melynek tragikus pillanatait fentebb idézett emlékiratában rögzíti, és a nemzeti sorsfordulathoz kapcsolódó tapasztalatát teremti újra a szépirodalmi szövegben, de ezúttal az esztétikai élményteremtés szándékával. Ilyen összefüggésrendszerbe helyezve számomra ez a novella különleges szemantikai gazdagságban bontakozik ki, ezért találom furcsának, hogy a Bánffy műveit elemző exegéták vagy meg sem említik (számukra tehát nincs üzenete), vagy az arisztokrata író pályáját végigkísérő előítélettel közelítenek hozzá. Arról a felületes ítélkezésről van szó, amelynek – Bánffy első köteteiről szólván – Ady Endre ágyazott meg,[4] a szocializmus magyar

vonatkozásában Illés Endre „kanonizálta”,[5] Romániában pedig (egykor a nyugatosok által pátyolgatott) Emil Isac osztályharcos alapon betetőzte, végképp kiűzve „Horthy volt külügyminiszterét” az irodalmi életből, „akarnok dilettantizmusával”[6]. XXI. századi monográfusa így vélekedik a *Valahol*ról: „Ezen az írásán is érződik, hogy az arisztokrata Bánffy még a kisebbségi létet is másként élte meg, mint a kolozsvári polgárok vagy a falusi parasztok, napszámosok és közszolgálatú értelmiségiek. Ez a torz, illetve egysíkú élményanyag siklatta félre az elbeszélés esztétikumát és művészi-formai eszközeit […]”[7] Mindenkinek joga van szuverén és szubjektív módon megélni az esztétikai tapasztalatot, az viszont tény, hogy a *Valahol* című elbeszélés az általános, minden, Romániához ragadt magyar polgárt egyformán érintő „élményanyagból” született, egészen pontosan abból, amelyet emlékiratából idéztem. Az is tény, hogy – műveinek összességét tekintve – Bánffy egyetlen olyan szépirodalmi szövege ez, amely közvetlenül és félreérthetetlenül a Trianon utáni magyarság sorsához fűz reflexiókat, igaz, panaszkodó szenvedélytől mentes, tapintatosan s olykor fájdalmasan ironikus hangfekvésben.

Ha a stílus annak a személyiségnek a hangja, aki titokzatos módon, megmagyarázhatatlan áttételekkel mindig becsempészi az ábrázolt történetbe a maga egész élettapasztalatát, akkor az is igaz, hogy a *Valahol* írója valóban képes másként érzékeltetni a Trianon utáni nyomort, mint azok, akiknek nem adatott meg belülről ismerni a magyar uralkodó osztály életét. Jelesül az (ön) irónia látható szándékával, minthogy otthonosan mozog a Kelet-Közép-Európát „átrendező” hatalmasságok világában, ismeri gondolkodásmódjukat. De mivel ez az arisztokrata határtalanul szereti nemzetét, hazáját, szülőföldjét, íróként mégsem képes következetesen külsőfelső nézőpontra helyezkedni, a veszteség ugyanazzal a fájdalommal sejlik át az irónián, mint például a Tamási, Reményik, Nyírő, Wass Albert, Márai, Dsida szenvedélyes szövegeiben. Alkotáslélektani tapasztalat, hogy a szenvedés művészi ábrázolásához nem elég a „puszta” tehetség: a tér és idő józanító távolságára van szükség, úgymond, alkotói nyugalomra; a *Valahol* pedig az elviselhetetlenségig feszítő fájdalom helyén (Erdélyben) és pillanataiban (a passzív ellenállást ébredéssé formáló transzilvanizmus vajúdásakor) születhetett.

Az alaphelyzet (amit póriasabban úgy is emlegetünk: az ötlet) a tényirodalmi szövegből kilépve formál maga köré egy sajátos erdélyi történetet, hozzá vendégszereplőket s általuk eredeti szemlélődési pontot az „új világra”. „Két angol szerepel ebben az elbeszélésben. […]

Az egyik angol Mr. Miller, az angol konzul, aki már két éve a városban él. Borzasztó gazdag embernek, a Miller's Pillsnek, a gyomorpirula-királynak a fia. Kedvtelésből szolgál. Talán idealizmusból is. […] Őt úrrá teszi mindenütt a világon a Pound-Sterling […]. Ő ül a háziasszonytól jobbra.

A másik Major Bleuchamps, az Anglo-Persian petróleum-világcégnek a kiküldötte. Ő ül a háziasszonytól balra. […] Az Anglo-Persian igazgatói küldték ide, ebbe a távoli, félreeső európai zugba, hogy megtekintsen valami olajgyanús mezőket. […] Ilyen feladattal járt a háború óta a világ különböző tájain az első fölvételeket megtenni…”[8]

Az elbeszélés formai, de jelentéshordozó sajátossága, hogy az angolokat az író szemével látjuk (aki viszont következetes grammatikai és szupraszegmentális eszköztárral jelzi: a vendéglátók képviseletében mesél); a vendéglátókat a birodalmi angolokéval. Az európaiság és az angolság fogalomköre folyamatosan, mindent átható módon jelen van a szöveg és a történet terében, a történet helyszíne és a szereplők nagy többsége névtelen marad, csupán mint valamely „távoli, félreeső európai zug” jelképe mutatkozik körvonalazatlanul az angolok homályos tudatában, majd valóságos térképén is. Különös jelentőségre tesznek szert itt a térképek, de nem azzal a megkönnyeztető fájdalommal, melyre a trianoni csonkultság lelkületével felkészültünk: az egyetlen megnevezett, kimondhatatlan nevű magyar szereplő, „Professor Nagi” rendelkezik fölöttük, s a birodalmi angolok számára nem egy nép lakhelyét, hanem a kőolaj lehetséges lelőhelyét mutatják. „Rendkívül világosan beszélt ez a »Professor Nagi«. Elsőben az általánosan ismerteket magyarázta nagyjából. […] A saját rendszerét és mindazt, amit ebből a tapasztalás már világszerte igazolt. Sorban bontogatta széjjel az általános, majd a részlet-térképeket, metszetrajzokat, az egyes fúrások képeit.” Az elbeszélés – a vendégek szemlélődésének megfelelően – két szálon bontakozik ki, s látszatra ez, a gazdasági érdeket hordozó a fontosabb. Mögötte azonban előbukkan egy másik, az etikai értéket fokozatosan előtérbe hozó megfigyelés, az emberi méltóság rangja.

Ma már, végre, kezd eljutni a közismeret küszöbéig, hogy Bánffy korának egyik legkiemelkedőbb színházi szakembere volt, és a kulisszák világához kapcsolódó élménye az elbeszélő művekben – gyakorta szimbolikus töltésű – motívumrendszert hoz létre. Az emberi kapcsolatokat súlyosbító és bonyolultabbá formáló szerepjáték fogalma sok esetben változatos módon szervezi maga köré az elbeszélések szemantikai terét. A *Valahol*ban a büszke álcázásnak és a félreértéseknek abban a színpadias terében bontakozik ki a fogalom jelentése, amelyben

az imént megismerkedtünk a két nagyvilági angol úriemberrel, kifejező módon a háziasszony jobb és bal oldalán. Bánffy írói világképében a mimikri, maga az álcázás gesztusa sohasem hordoz önmagában vagy öncélúan bármiféle üzenetet: ugyanazok az attitűdök és viselkedésminták mindig az adott helyzetben, pontosan leírható társadalmi környezetben és összefüggésrendszerben vesznek fel más és más jelentést. A megcsonkult anyaországtól és politikusaitól 1926-ban, *Maskara* című színpadi „bolondságával" búcsúzik az író. Ennek a bohózatnak minden szereplője hamis személyiséget hazudik önmagának és környezetének, a valóságosnál többnek és jobbnak mutatva magát; utalva arra a didaktikus igazságra, hogy egy olyan társadalom, amelynek tagjai nem hajlandók szembenézni a valósággal, észrevétlenül sodródik az önfelszámolás felé. A *Valahol* jószerint névtelen szereplői hasonlóképpen mindannyian a kegyetlen valóságot semmibe vevő identitást hazudnak, elsősorban önmaguknak, pontosabban: kétségbeesésbe hajszolt életük bizonyos pillanataiban ünnepélyes színjátékot rendeznek, amelyben eljátsszák azt az illúziót, mintha nem fordult volna tragédiába az életük.

Bánffy életművében a hasonló motívumokat a holisztikus világkép hozza közel egymáshoz. Fő műve, az *Erdélyi történet* az I. világháborúba vonuló magyar férfiak látványával zárul, a *Valahol* pedig azt az „új világot" rajzolja föl sejtelmesen, amelyben ezek az emberek visszatérésük után találták magukat. (Ha akadna olyan, kockázatot vállaló rendező, aki filmet készítene az *Erdélyi történet* roppant széles horizontot átfogó világából, hatásos zárójelenetet formálhatna a *Valahol* képi mozaikjaiból.) A nagy történelmi színjáték megváltozott dramaturgiáját a monumentális *Trilógia* egyik – mindig idilli hangulatot ébresztő – motívumának, a bazárnak a novellában bekövetkezett helyszíncseréje szemlélteti legjobban. Íme, az egykori idill látványa a regénytriptichon középső részének *(És hijjával találtattál...)* III. fejezetében:

„A Mária Valéria Egylet bazárja Kolozsvárt mindig nagy esemény. A város egész hölgy-társadalma részt vesz benne. Az idősebbek patronák, a fiatalabbak árulnak. Rendszerint ketten, hárman állnak össze egy-egy sátorra; egy mágnásasszony és egy vagy két polgári együtt. […] És nagy dolog valami különlegeset kitalálni, ami nem lehet senkinek, ami aztán szenzáció! […] Ezért a sátor díszítése is fontos. […]

Kolozsvárt a vigadót »Redut«-nak hívták. Régi épület, a XVIII. század végéről. Itt tartották az erdélyi országgyűléseket. Most a duplamagasságú teremben bálokat rendeznek.

A bazárokat is itt. Most a két végéből nyíló tágas szobák egyike a művészeké, mert ott áll az a pódium, hol […], majd később műkedvelő előadás lesz. […] Roppant tarka látvány. Pazar keleti vásár, nem a piacon, hanem a bálteremben."

És így tovább, hosszasan, de egy pillanatra sem unalmasan, mert valami, például az erotika játékossága, folyamatosan az izgalom szintjén tartja a leírást:

„… az árban azt a kacérkodást is meg kell fizetni, amivel a hölgyek megbélelik a vásárt. […] Valamicskét önmagukból is árulnak és ez az öntudatlan érzés villogóbbá teszi a szemüket, bujábbá a kacagásukat. A legtisztességesebb nőben is van egy szemernyi hajlam a prostitúcióra…"

Ez volt tehát az *Erdélyi történet*ben ábrázolt, Trianon előtti Kolozsváron. És íme, miképpen változott a bazár majdnem történeti értékű eseménye a *Valahol* – nulla pontot idéző – téridejében:

„Az egyik vendég, a református esperes magyarázott kissé előrehajolva. Hogy az idén újra rendeznek jótékonysági bazárt, úgy, mint régen, az árvaház javára. Persze, nem lehet ezt a városi vigadóban, ezt a hatóság természetesen nem adja. Arra gondolni sem lehet. De magában az árvaházban lesz. Az iskolapadokat a falak mentén összetolják, hogy legyen hely. »Majd szőnyeget kérünk kölcsön, azzal letakarjuk…« […] Bleuchamps-et mindez nemigen érdekelte, bár helyeslőleg bólintott ő is. […] Kissé az esperes mögött ült […], a szeme a kabát hátára tévedt. Túlságosan bő volt az, mintha jobb időkben jól táplált emberre lett volna szabva…"

És a „mindez nemigen érdekelte, bár…" az elbeszélés szemléleti pontjaként fogható fel. Kétségtelen, Bánffynak és világot járt arisztokratának kell lenni ahhoz, hogy íróként valaki következetesen egy angol konzul, illetve „az Anglo-Persian petróleum világcégnek a küldötte" végtelenül közönyös tekintetével legyen képes láttatni egy pusztulásra szánt nemzeti kisebbség küszködését. A konzul lát valamit, de keveset ért, az üzletember csak néz, de nem is lát, nem is ért semmit – történetesen abból, aminek (vagyis Magyarország feltrancsírozásának) maguk az okozói.

A történet egyik szálán tehát Bleuchamps törekszik tökéletesen gyakorlatias, a haszonelvűségen kívül eső minden más, humanitárius értéktől mentes megbízatásának eleget tenni: megszerezni az olajmezők térképét. Célját azonban csak emberek segítségével érheti el, általuk pedig óhatatlanul legalább érintkeznie kell ennek a furcsa népségnek az emberi értékeivel is. A számára legfontosabb személy, a tanár „meghívta magához a lakására. Ott majd térképeket is mutathat". Ehhez még illik eleget tenni a vendéglátók ajánlatának: „… ha végeztek, jöjjön el

a mi színházunkba […]. Ma Shakespeare-darab van, azt megérti, ugye, akármilyen nyelven?" A színházi élményhez vezető út olyan tapasztalatokon keresztül vezet, amelyek a vendégekben legfeljebb megsejdítenek valamit, a magyar olvasó azonban egy komiko-tragédia látványát ismeri fel a vendéglátás helyszínében is.

„Kissé zsúfolt szoba volt ez. Azt a benyomást tette, mintha mindenből túl sok volna ebben a szalonban.

A falakon arcképek szorongtak különböző időkből: kis és nagy olajfestmények, biedermeier hölgyek vízfestésű lapokon, több ráma is tele miniatűrökkel. Óra volt vagy hét, mind igen szépek […]. Az asztalokon is berakott vagy vert kazetták egymásra állítva […].

Váratlanul hatott az is, hogy a finom szalonbútorokkal ellenkezve, a sarokban széles ágyszerű dívány vonult meg. Bleuchamps-nak ez idegenszerű volt, úgy gondolta, ez itt már keleti befolyás."

Ezek tehát a valóságos életben az emlékek kulisszái, aminek értelmére mi, olvasók már gyanakszunk, a kereskedelmi utazó szemében maga az elmaradottság. A színházi élmény felé az út a főtéren és újabb bizarr tapasztalatokon keresztül vezet, s a látvány száz év múltán, ma is többet mond, mint akárhány szenvedélytől harsogó „Nem, nem, soha!" – amit viszont Bánffy józan diplomataesze és gondoskodó, transzilván nemzetszeretete talált haszontalannak.[9]

„A járdán nagy tömeg ember tolongott napnál tündöklőbb villanyfényben. Finom, puccos társaság. Bazsarózsáknak öltözött nők rikító ruhákban, kényeskedve illegtek-billegtek képtelen magas sarkú cipellőkben […]. Mellettük rózsaarcú tisztek tarka mundérban, aranyos sapkában csörtették kardjukat […].

Furcsa ellentét volt ez a nagyon színes, nagyon tollas tömeg selyemben-bársonyban, amint nagy hangosan lépkedett az ódon, tisztes polgári házak komor homlokzata előtt."

Látjuk tehát mindezt az angol üzletember szemével, s haladunk tovább a szecesszió és a szépség írójának fokozatosan abszurd elemekkel telítődő világában.

„… szembekerültek egy ércszoborral. Ülő szobor, bőráncú köpönyegben. […] a szobor feje aránytalanul kicsi az alakhoz. Más a patinája is, mintha újabb volna, mint a test. […] a bronzfej hátsó részén az öntvény két oldala nem ér össze, a tarkóján széles lyuk tátong feketén, mintha az érc ott teljesen elapadt volna.

[…] már a színházhoz közeledtek… Jó ízlésű. Dór oszlopokkal a homlokzaton. Magas zsinórpadlása piramisnak volt kiképezve.

[…] Az autó nem is állt ott meg, hanem befordult egy mellékutcába.

– Nem ide megyünk? – kérdezte a major.

– Nem, ez az állami színház. Ebben nem játszanak. A magyar színház a város végén, egészen a végén van."

Az angol üzletember, aki mindent, föltehetően a szobor furcsaságait is tisztán gyakorlatias alapon szemléli, rövid, bár nyugat-európai nagyvonalúsággal nehezen értelmezhető magyarázatot is kap: „Ez egyik magyar költőnek volt a szobra, aki itt, ebben a városban született. A város új urai levágták a fejét, és újraöntötték egy politikai nagyságuk képére. A nemzeti bronzöntő azonban az érc jó részét ellopta" – szól a példázat, tanulságul a történelem mindenkori szobordöntögető ideológusainak. De a kelet-európai, kiváltságos módon az erdélyi magyar történelem útvesztőiben kanyargó út továbbhalad, és a színház látványában csúcsosodik, amire a novellai történet üzletemberének egyetlen, tömör megjegyzése van: „Sohasem láttam ilyen színházat." Hiszen a színház egyszerre tárgyi mivoltában és a hozzátapadó fogalmisággal jelentések egész sorát mozgatja meg tudatunkban, mindenekelőtt a nemzeti kultúra szimbólumaként. Ebbéli mivoltában egyszerre közösségi tér és a történelem során felhalmozódott művészi értékeink jelképes tárháza. Lassacskán a vendégek tudatában kezd formát ölteni a sok zűrzavaros, abszurd benyomás.

„Végre nagy, üres telekhez értek […]. Hátul a telken nagy épület állt. Ez volt a színház. Szokatlan épület […]. Nagy duplafedél rajzolódott az égen. […] A háznak négy egyenlő szárnya van, s mindenik bütün borzasztó nagy kapu. A másodiknál álltak meg… Ez volt a közönség bejárata."

Számunkra láthatóvá válik, hogy maga a színház is valaminek a kulisszája: a valóság művészi meghamisításának, stilizálásának a színhelye maga is puszta hamisítvány. „Egy régi csűr, amelyet a református egyház építtetett 1792-ben. […] Itt… csépelték a gabonát. […] Most, hogy az egyház birtokát, amelyhez a csűr tartozott, elvette az állam, magtárra már nincs szükség. Így aztán ide költözött a magyar színtársulat, mert azt meg a városi színházból tették ki." A jelmezek „tarka parasztkartonból szabódtak, a legolcsóbb anyagból", ám mindennél többet mond az, miként állították elő a város (szellemi) arisztokráciája részére a kiváltságosok páholyait: „Ez zászlószövet […], összeszedték a városban a magyar zászlókat, azokkal vonták be. A páholyokat és a padokat vörössel, zöldből lett a színpad függönye."

És mit játszhatnak a valódi mimészisznek ezek a furcsa meghamisítói? Természetesen a *Comedy of Errors*t. A vendégek a *Tévedések vígjáték*ának afféle furcsa, vidékies, kísérleti előadását látják, mi egyre inkább érzékeljük a nagy történelmi tévedések keserű komédiáját.

A történetnek ez a – művészi félreértések motívumaival játszadozó – szála fordul vissza az üzletember gyakorlati céljának irányába. Végül is Bleuchamps egyetlen nyelven ért tökéletesen, a pénz nyelvén. Hogyan is értené meg „Professor Nagi", a magyar tudós helyzetét és „gyanús" viselkedését? Hogy egy tudós, akiről úgy hírlik, „a legelső geológusok egyike a világon", aki itt, vidéken létrehozta Európa egyik legjelentősebb földtani intézetét, nem abban a híres épületben fogadja, hanem saját kopott, kicsi lakásában. Ahol bútor helyett „mindenütt könyvek, könyvek és könyvek, föl a mennyezetig óriási oszlopokba rakva, vaskos iratcsomók és vászonra vont térképek […]." A magyar tudós maga alapította világhírű intézetét elvették, „ezek mindenről azt hiszik, hogy stratégiai titok", tudását és saját kutatásának dokumentumait megőrizte magának. Van ennek valami – győztesnek és vesztesnek egyaránt – ijesztő üzenete: vagyonunkat, épületeinket, még a szobrainkat és az ereklyéinket is elvehetik, ám valamit soha nem lesznek képesek eltulajdonítani, a tudásunkat, hitünket, közösségünk szellemét, mert az még számunkra is megfoghatatlan. A nyugati magas kultúrának és tudománynak is. „A fiatal angol kissé meg volt lepve […]. Hogy így, szó nélkül megad minden adatot, meg hogy minden kérdésre is világosan felel. Az, amit ezen a délutánon neki elmondott, sok-sok milliót, igazi milliót megér. És ezt… csak úgy elmondja neki, az idegen embernek? Ez valahogy nem rendes dolog."

A félreértések színjátékának tehát több, de legalább két meghatározó szintjét láthatjuk. Az egyik a metaforikus történetnek az a rétege, amely konkrétan is a színházzal mint a művészet sokjelentésű beszédmódjával hozható összefüggésbe. A másik a művészet által újrateremtett valóság: az, ami számomra mindennapi realitás, bárki idegen részéről megközelíthetetlen vagy legalábbis félreértésként kezelhető. S mivel ez a felismerés Bánffy Miklós egész életművének egyik kulcskérdése, elbeszéléseinek értelmezője kénytelen a *Valahol* rezonőr-hangjához hasonló elszántsággal minduntalan felhívni a figyelmet: Bánffy írói munkásságában élesen el kell határolni egymástól a dokumentumprózát a kizárólag fikcionális természetű szépirodalmi elbeszélésektől. A dilettantizmus vádján kívül ugyanis a másik beidegződés, amely végigkíséri műveinek értelmezését, hogy csupa kulcsregényt meg kulcsnovellát írt, melyeknek szereplőit, szcenírozó elemeit legintimebb környezetéből „másolta". A *Valahol* című elbeszélés csupán egy példa arra, miként ömlik át sokjelentésű művészi formába a valóságosan megélt tapasztalat.

A novella egyik rezonőr-hangja (borzalom, ismét egy grófnő, arisztokrata, aki beszéli az európaiak nyelvét!), a vendéglátó hölgy próbálja aztán megmagyarázni a gyanakvó üzletembernek, miért adta át neki ez a világhírű tudós ingyen a milliókat érő ismereteit és térképeit.

„– Látja, major Bleuchamps, mi azt akarjuk, hogy az ön nemzete ebben az országban (ezt helyesbítette), ebben az országrészben gazdasági érdeket találjon. Mi azt akarjuk, hogy idejöjjenek, hogy érdekük legyen idejönni. […] Európa e kis darabocskája nem érdekelheti önöket. De a petróleum nagy üzlet. Az a legfontosabb. Azért idejönnek. És ha egyszer idejöttek […], majd meglátják, mi van itt.

– A földben?

A grófné csöndesen mosolygott:

– A földben is, ami van… és a föld fölött is."

Egy másik rezonőr-hang (még ha ez már több is a szükségesnél, és emiatt didaktikus modulációba hajlítja az elbeszélést) végül, afféle felső nézőpontból szemlélődve igyekszik leleplezni az üzletember számára azt a – győztesek Európájából letekintve – szegényes színjátékot, melyet a vendéglátás során tapasztalt (de nem értett).

„Sok minden nem úgy van, mint ahogy azt hinné valaki, aki csak fölületesen látja. […] Tegnap egy lunchön voltunk. A magyar pártszövetség feje volt a háziúr… De ne higgye, hogy a lakás az övé. […] A lakás egy nagyon öreg úriasszonyé. Újabban mind ide hívják meg az idegeneket, mert ez az egyetlen ebédlő van még a régi háztulajdonosok kezén. A többiét már mind elrekvirálták… Azoknak, akik igazán idevalók, fejenként legfennebb egy lakószobájuk van. A többit elvették. Ezért ha lunchöt vagy ebédet akarnak adni, elkérik az egyetlen ebédlős lakást a városban. […] Most úgyszólván semmijök sincs. Az a háziúr, háziasszony, aki az idegen szempontjából legalkalmasabb."

És itt következik egy olyan magyarázat, mely rávilágít: a színlelés kollektív aktusának, mint az élet legtöbb megnyilatkozásának, lehetséges negatív, kritikai jelentése, miként az a *Maskara* című bohózatból kiderül; és lehetséges – bár védekező jellegű, de a túlélést biztosító – pozitív, emberarcú üzenete. Bánffy Miklós soha nem szállt be publicisztikával vagy elméleti írásokkal abba a – transzilvanizmus fogalmával körülírható – vitába, amely a kisebbségi sorsba zuhant erdélyi magyarság túlélési stratégiáit elemezte. Ellenben egész intézményépítő és alkotói munkássága, a *Valahol* című elbeszélés világképe pedig kiváltságos módon, szerves részét képezi a transzilvanizmus ideológiájának. Mr. Miller, aki huzamosabb időt töltött a magyar kisebbség környezetében, kezd már valamit

felfogni ebből a különös létformából, és ezt magyarázni is próbálja: „Nem akarják mutatni azt a sanyargatást, aminek alá vannak itt vetve." Nem mondja, de kezd formát ölteni képzeteiben az a fogalom, melyet csak a vesztesek ismernek: a hazát helyettesítő szülőföld; ő ugyanis már nem csodálkozik az üzletembert kiszolgáló professzor gesztusán. „Ez a tanár, Nagy professzor… Nagy vagyont kereshetne bárhol, ahol munkát vállalna. De nem akar elmenni. Az egyetemről kidobták, a gyűjteményeitől elzárták… Ott lakik a művével szemben, hogy szemmel tartsa… Abból él, hogy munkavezető a téglagyárban."

Ez a viselkedésminta maga a transzilván szellemiség, amit ugyan nem nevez meg, de végül csak felismer az idegen: „Rettentő energia van ezekben… […] Nem szabad az embernek elvesztenie a hitét."

JEGYZETEK

1 A szöveg a *Forradalmi idők* című töredékből való. Az emlékirat hosszabb változata az 1930-as évek legelején jelent meg az *Erdélyi Helikon* lapszámaiban. BÁNFFY Miklós*: Emlékeimből (1932). Huszonöt év (1945).* Szerk. DÁVID Gyula, Kolozsvár, Polis, 2001, 102.

2 BÁNFFY: *Huszonöt év. i. m.* (2001),174.

3 Uo., 175.

4 „Íme, egy előkelő magyar amatőr […]. Kisbán Miklós könyve meglepően sok egy főúri amatőrtől" – írja a *Nyugat* poétája 1906-ban a *Naplegenda* című drámáról. ADY Endre: *Kisbán Miklós könyve* = ADY Endre *publicisztikai írásai I–III*. Szerk. VEZÉR Erzsébet, Bp., Szépirodalmi, 1977, III., 466. Hasonlóan lesújtó véleményt fogalmaz később a novellákról is, bár zsurnaliszta hangvételű soraiból kiderül: a novellákba bele sem olvasott: „Bűn volna azt mondani Kisbánra, hogy dilettáns, […] a legszebb […] úriságú amatőr író." ADY Endre: *Kisbán Miklós könyve (A haldokló oroszlán) = Nyugat*, 1914, 14. sz., 128.

5 Illés Endre 1943-ban még egekig magasztalta Bánffy műveit, 1945 után számos kiadványban megjelentette a „dilettáns arisztokratát" jellemző esszéjét. Kulcsgondolata: „Sok rossz írót ismertem. Dilettánst csak egyet. Bánffy Miklóst. […] nem volt rossz író, ő nagyméretű dilettáns volt […] de inkább csak jelenség, mindenbe belekapott…" ILLÉS Endre: *A dilettante (Arcképvázlat Bánffy Miklósról) = A nagyúr. Bánffy Miklós emlékezete*. Szerk. SAS Péter, Bp., Nap, 2008, 148.

6 Marosi Ildikó idéz a kommunista román hatalomátvétel után magas pártfunkcionáriussá emelkedett román író provokáló nyílt leveléből, amelyet a *Romania Libera* 1946-os évfolyamában tett közzé: „Horthy egykori külügyminisztere, […] aki abban tetszeleg, hogy írónak képzeli magát"; „vidám képpel tolta Horthy szekerét"; „akarnok dilettantizmusával […] terrorizálta az irodalmi és művészvilágot". Gróf BÁNFFY Miklós: *Kései levelek 1944–1949. Kolozsvár–Budapest–Casablanca–Tanger.* Szerk. MAROSI Ildikó, Bp., Szépmíves, 2018, 404.

7 TAKÁCS Péter: *Bánffy Miklós világa.* Bp., Lucidus, 2006, 148.

8 Az elbeszélés szövegét a következő kiadás alapján idézem: BÁNFFY Miklós *Összes novellái*. Kolozsvár, Polis, 2004, 149–165.

9 „Nyilvánvaló volt, hogy Trianon belátható időn belül meg nem másítható. Hogy hosszú évek múlnak el, míg az európai helyzet annyira megváltozik, hogy a revízió egyáltalán szóba jöhessen. Addig pedig a »nem, nem soha« álláspont olyan elszigetelődést jelentett Magyarország számára, melyből csak kár és hátramaradás származhatott. A békeszerződés ugyanis sok kérdést hagyott tisztázatlanul." BÁNFFY: *Huszonöt év. i. m.* (2001), 168.

Cseke Péter

Írók, művészek születtek a nagy tragédiából

Könyvtáram rendezgetése közben egy 1923-as antológiára esik tekintetem. Összeállítói ezt a feltűnően hosszú címet adták a kiadványnak: *Versek, elbeszélések, tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól, erdélyi művészek rajzaival*. Az art decós fedőlapot készítő Kós Károly kiugrasztotta a tizenegyet, és az irodalomtörténet-írás azóta is *Tizenegyek* címmel tartja számon a 3200 példányban megjelent, tizenkét íves kötetet, tizenegy fiatal író és (Kóssal együtt tizenegy) képzőművész vállalkozását, szépirodalom és társművészetek együttes bemutatkozásának ritka szép példázatát.

A *Tizenegyek* egyik novellaszerzője, Szent-Iványi Sándor így adott hangot az I. világháború után eszmélkedő nemzedék életérzésének: „Ezt a nemzedéket lelken ütötte a Sors. Írók születtek a nagy Tragédiából, az el nem sírt bánatokból, a meg nem élt életekből."[1] Móricz Zsigmond – Makkai Sándor *Magyar fa sorsa* (1927) című Ady-értelmezése kapcsán – a *Nyugat* hasábjain tette messze hallatszóvá ezt a tragikus életérzést, amikor a Kárpát-medencei magyar ifjúsághoz szólt metaforikus üzenetében: „A legjellemzőbb magyar fa a diófa. Ezt sosem metszik. Zúzzák és törik. Ha nem terem, meg kell verni hosszú rudakkal, s a fájó sebekből termő ágak hajtanak. Így verik a magyarságot a Sors által rászabadított elemek…"[2]

A Tizenegyek távlatkeresése

Az első erdélyi kisebbségi lét átmeneti bizonytalanságában nagy figyelmet keltett a kötet. A *Tizenegyek* megjelenéséig tartó hőskorban egyébként is gyógyszer és narkotikum volt a betű, a lövészárkokból hazatért művészek pedig igyekeztek száműzni palettájukról az átélt rettenetet. Az antológia szerzői közül is többeket hadra fogtak, a frontra vezényeltek. Nemcsak Tamásit és Dobai Istvánt, hanem Finta Zoltánt és Maksay Albertet is. Murádin Jenő művészettörténész kutatásai szerint[3] hadi szolgálatot teljesített, illetve fogságot is szenvedett Ács Ferenc, Pap Domokos, Tóth István. Akik egyenesen a középiskolák padjaiból kerülhettek főiskolára, azokat is a harmóniakeresés tartotta lázban. Maksay Albert teológiai hallgató minden bizonnyal képzőművész társainak érzésvilágát is tolmácsolta, amikor bemutatkozó soraiban ezt írta: „A költeményt, a dalt, a színek és vonalak harmóniáját nem érteni kell, hanem kiérezni a lelkét."[4]

A neves közíró, Spectator (azaz Krenner Miklós) tejtestvéreknek tekintette a korabeli hírlapirodalmat és a szépirodalmat; megítélése szerint az 1918 után születő irodalomnak a napisajtó volt a „felnevelő dajkája". Ha csak a *Keleti Újság* irodalmi pályázatára vagy az *Ellenzék* irodalmi mellékletére gondolunk,[5] ma is igazat adhatunk neki. Az időbeli távlat azt is láttatja, hogy a *Tizenegyek* óta a társművészeteknek is felbecsülhetetlen szerepük volt irodalmi alkotások „élettörténetében".

Murádin Jenő művészettörténész ezt azzal magyarázza, hogy „az anyanyelvbe ágyazott irodalommal szemben a képzőművészetek és a zene nemzetek felettisége alkalmasabb volt a többség és kisebbség elsődleges kommunikációjára. 1919 tavaszán újra megnyílt a nagybányai festőiskola. S még álltak a frontok, a román hadsereg budapesti bevonulásra készült, amikor az első összerdélyi kiállítást Kolozsváron megszervezték. Már ez az 1919-es pünkösdi tárlat a művészek politika feletti szolidaritását kívánta bizonyítani. Ezt követte az 1921-es év legelején a második közös erdélyi kiállítás, *Collegium Artificum Transsylvanycorum* néven, mely az elsőnél lényegesen hatékonyabban szolgálta az erdélyi három nemzet – magyarok, románok, németek – ideológiák feletti egymásrautaltságát."[6]

Nem véletlen, hogy az a Kós Károly állt a pályakezdő fiatal alkotók mellé, akinek a szavai már 1921-ben cselekvésre serkentettek: „Felébredtünk. Látni akarunk tisztán. Szembe akarunk nézni az Élettel, tisztában akarunk lenni helyzetünkkel. Ösmerni akarjuk magunkat. Számba kell vennünk erőinket, szerveznünk kell a munkát, tudnunk kell a célt, amit el akarunk érni."[7] Az antológia kezdeményezője, Balázs Ferenc 1923. március 2-án ekképp tájékoztatta célkitűzéseikről szellemi mentorát, a kétszázezres

menekültáradattal ugyancsak szembeforduló Benedek Eleket: „S e nagy világtérkép-változásnak is lehetnek jó következményei nem a magyar állam, hanem a magyarság szempontjából, különösen a lecsatolt részeken. A magyarság gyakorlatias életpályákra kényszerül s odanevelődik. S a mellőztetés, rossz sors erőket kovácsol. Hatalmasabbá, erősebbé válhat a magyar nemcsak az irodalomban, hanem a hatalom minden ágában."[8]

Az előzetesen többször megrostált írásokból összeállított kötethez maga Kós Károly készített ex libriseket, a címadásban Benedek Elek legközvetlenebb munkatársa, Szentimrei Jenő volt a fiatal írók segítségére. Ács Ferenc, Dévai Margit, Jeddy Sándor, Lengyel Sándor, Nagy Benő, Pap Domokos, Szakáts Lajos, Szopos Sándor és Tóth István – azonos életérzést kifejező – grafikai lapjai tették emlékezetesebbé a bemutatkozást. Nem csupán „díszítik" a kötetet, hanem „finom megértéssel" simulnak a szövegekhez. Kós Károlynak a belső borítón látható munkája – sírdombról, ágyúcső mellől kinövő virágos ág, egy megbúvó templomtorony és az erdélyi hegyek fölött büszke diadallal a Könyvet felmutató székely legényke – szimbolikus erővel fejezi ki e nemzedéki indulás korszakos meghatározottságát.[9]

„Minden bizonnyal a *Tizenegyek*nek is köszönhető, hogy attól kezdve a szépirodalmi és a művelődési folyóiratok nagyobb teret adtak a művészi alkotások reprodukcióinak. És ezt a kölcsönös egymásra figyelést kamatoztatta nyomban a könyvkiadás. A két világháború közötti negyedszázadban a legtöbb és legigényesebb illusztráció alighanem az Erdélyi Szépmíves Céh kiadványaiban jelent meg, ami azzal is összefügg, hogy szerkesztők és szerzők olykor egy személyben mindkét művészi kifejezési forma művelői voltak, mint Kós Károly és Bánffy Miklós. Ebben az egymásrautaltságban és kölcsönhatásban egyszersmind a szerves intézményépítés egészséges folyamatára is ráismerhetünk. Művelődéstörténeti tény ugyanis, hogy az Erdélyi Szépmíves Céh a *Tizenegyek* terjesztési módszerével alapozta meg működését, amiként az is nyilvánvaló, hogy a Keszthelyi Helikon sugallatára létrejött marosvécsi munkaközösség 1929-es kezdeményezésére alakult meg az erdélyi magyar képzőművészek érdekvédelmi szervezete, a Barabás Miklós Céh – miután a helikoni gondolat folyóirata, az *Erdélyi Helikon* fórumot teremtett a műkritikának."[10]

Akinek a szomorúság volt az első nagy élménye

Arra is akadt példa a kiútkeresés kezdeti időszakában, hogy amikor a középiskolás korában linóleummetszéssel próbálkozó Buday György – Jancsó Béla legközelebbi barátja, Kós Károly felfedezettje – maga is diáklapot indít, eleve azzal a szándékkal teszi, hogy ráirányítsa társai figyelmét a művészetek nélkülözhetetlenségére. *Haladjunk!* címmel megjelent lapjának „programcikke" ma is meglep határozottságával. „Művészet rovatunkban – írta – az erdélyi festők és szobrászok iránt óhajtjuk legalább az ifjúság körében az érdeklődést felkelteni."[11] A felfedezés szenvedélyével tart önképzőköri előadást Kós művészetéről. Írása a református ifjúsági folyóirat, az *Ifjú Erdély* diák munkatársainak rovatában, a *Somvirág*ban jelenik meg. (Itt indult Kováts József, Wass Albert, Gagyi László, Varró Dezső, Képes Géza.) Az írást később sem hagyja abba, a képi kifejezés azonban erőteljesebben vonzza. Rendszeresen rajzol, műtermeket látogat. Bejáratossá válik olyan művészekhez is, akik Münchenben, Párizsban végeztek.

Kolozsvártól önálló kiállítással búcsúzik. Az 1924 nyarán a református kollégium két földszinti termében megrendezett tárlat anyagát (szén-, ceruza- és krétarajzokat, linóleummetszeteket) Murádin Jenő rekonstruálta a korabeli folyóiratokban megjelent reprodukciók, illetve a figyelmet keltő eseménnyel foglalkozó írások alapján. „A rajzok – állapítja meg a művészettörténész –, ahogyan reprodukciókon láthatók *(Vasárnapi Újság, Pásztortűz)* igen változatos, sokféle stílusbeli igazodást mutatnak. A természeti tájak között több képen impresszionisztikus megoldásokra törekedett. Vízre hajló lombok, lenge fák *(Az Olt)*, erdős dombhajlatok, ágak csupasz grafikájából kibontakozó hideg téli világ *(A Sétatér télen)* vetül a néző elé. Egy cím nélküli, csupán *Ceruzarajz* aláírással megjelent kép *(Pásztortűz)* talán szándéktalanul, de mindenképpen Nagy István rajzait juttatja eszünkbe. Ujjgyakorlatként megpróbálkozott a képfelületek tisztán pointilista, aprólékos kimunkáltságával *(Nyírfaerdő, Téli táj – Vasárnapi Újság)*. Érezhetően hatott rá az erdélyi művészetben is korán jelentkező újklasszicizmus. Ilyen munkái a *Vándorcirkusz (Vasárnapi Újság)* és a *Hója* című érzékletes szép rajza (uo.). E képek az erdélyi szász művészek, mindenekelőtt a grafikus Fritz Kimm hatására utalnak. Buday láthatott Kimm munkáiból, annál is inkább, mivel rajzainak egy jelentős része, címük után következtetve, brassói és barcasági kirándulásának emlékképe *(Brassói utca, Brassó, külvárosi részlet, Botfalu)*. Azután épp ellenkező igazodással feltűnnek képein a nyugat-európai avantgardizmusra utaló ráérzések. *Zivatar előtt* című, lendületes szénrajza *(Pásztortűz)* szorongásos hangulatában a német expresszionisták képalkotására mutat. Ugyanez a nyomasztó érzés uralja a konstruktív formákból építkező *Kolozsvári háztetők* című képét *(Pásztortűz)*."[12]

Jancsó Béla írása – korántsem véletlenül – a Kós Károly szerkesztette *Újság*ban jelent meg. Kós ugyanis

mindkettőjük eszményképe volt a Trianon utáni erdélyi magyar társadalom – politikai, irodalmi, művészeti – önszerveződésében. Akárcsak az erdélyi magyar írásművészet európai távlatait tudatosító Kuncz Aladár, aki megjósolta Buday fametszői pályafutását is.

„A fekete keretes képek kék tájaikkal, szomorúan zsúfolt házcsoportjaikkal a szomorúság remegő kezét teszik szívünkre – üti meg az alaphangot a *Tizenegyek* antológiájában a művészet lélektani és társadalmi jelentőségéről, az expresszionizmusról, Edgar Poe-ról, Baudelaire-ről, Romain Rolland-ról értekező Jancsó Béla. – Ne higgyék, nem igaz, hogy wertheri szomorúság ez csak, világfájós mindenki-betegség. Minket szomorúvá predesztinált a kor, és mikor jön, ki ennek a szomorúságnak mélységeit és tragikus termőerőit felmérje? […] Buday Györgynek ez a szomorúság első nagy élménye, mely igazi hangokat csal ki fiatal művészlelkéből. […] *A város szomorúságá*ban tisztán kifejező témát talált, őszinte témát, s meglepő, hogy ez a fiatalember milyen érettséggel kezeli a modern témákat, s hogy biztos rajztudása mennyire nem engedi *technikai* túlzásokba. Expresszionista városi képein érdekes újítással kísérletezik, távlatot hoz be, ami az expresszionizmus előtt merőben ismeretlen. A kubista formatechnikán is kifejezéseket keres, és a szomorúság sírva árad a dűlő falú templomaiból. […] Nagyszerű és szép itt Erdélyben így vele érezni, ilyen fiatalon a kor áramaival, mikor itteni példa alig van. Nagyszerű és megható ennek a fiatal léleknek küzdelme a szomorúságban és lázas keresése a szomorúságból kifelé."[13]

Múltfaggató jövőépítés

A *Tizenegyek* és a *Nyugat* hasábjain indult Jancsó Béla esztétának és irodalomszervezőnek köszönhetem, hogy átélhetővé vált számomra a két világháború között eszmélkedő nemzedékek életmodell-teremtő jövőkeresése az akkori kisebbségi léthelyzetben. A 80-as évek derekán történt ez, amikor egy múltfaggató s jövőépítő Kriterion-kiadvány megalapozása érdekében leletmentő s tényfeltáró munkát végeztem. A Buday György szegedi éveivel is foglalkozó dokumentumkötetet (*Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták*[14]) az utócenzúra ugyan bezúzásra ítélte, de megmaradt a demokratikus kisebbségi életmodellt teremtő Jancsó Béla érvrendszere, amit hasznosítani lehetett, amint a sors a szamizdat *Kiáltó Szó* életre keltésére adta néhányunk kezébe a tollat.[15]

Az I. világháború idején koraérett gyermekként felnövő, tizenöt évesen enkefalitiszen áteső, a trianoni esztendőben a helyi „világfelfordulás" ellenére jelesre érettségiző Jancsó Béla vakmerően nézett a jövendőbe: „történelmi időket élünk"! És minthogy egy ókortörténész, Buday György édesapja volt az idézett szavak címzettje, a „történelmi léptékű" felvilágosítás sem maradhatott el: a sem élni, sem halni nem hagyó idők mögött épp a történelem moccanásirányа nem észlelhető! „A történelmi idők ott kezdődnek majd – tudatta fiatal barátjával 1921. június 21-én Buday Árpád –, amikor megindul a tisztító fuvallat, és lerázza magáról az élősdieket."[16]

Nem ez következett be, Buday Árpádnak és családjának is menekülnie kellett. „Édesapám a kolozsvári múzeum igazgatója volt – olvashatjuk dr. Buday Margit 1993-as visszaemlékezéseiben. – Idegen nyelvű szakmai levelezése miatt valaki a múzeumból feljelentette, hogy kémtevékenységet folytat."[17] „Erdély Romániához csatolása után apját rövid időre letartóztatták – írja Lengyel András –, szakmáját sem folytathatta, így – több évi egzisztenciális küzdelem után – 1924-ben Szegedre költöztek, ahol Buday Árpád egyetemi tanszéket kapott."[18] Hetekig tartó vagonutazás után – egészíthetjük ki a képet Buday Margit vallomásai alapján.[19]

Érettségi után Jancsó Béla, mivel nem tudott még románul, apai biztatásra a pesti egyetemet választja – kényszeredetten. Egy év múltán azonban hazatér: nem tudja elviselni az oktatás konzervatív szellemét. Édesapja román orvosprofesszor barátainak bátorítására 1922 őszétől mégiscsak beiratkozik az I. Ferdinánd királyról elnevezett kolozsvári román egyetemre, de mert kisebbségellenes jobboldali diáktüntetések zavarják az oktatást, már decemberben kimarad az orvosi karról.[20] Az *Ellenzék*nél önkéntes, az *Újság*ba ír cikkeket, közben Balázs Ferenccel előkészíti a *Tizenegyek* fellépését, az antológia megjelenése után pedig Szegeden folytatja tanulmányait, ahová a román állam iránti hűségesküt megtagadó kolozsvári tanárok is menekültek, és ahol már szép számban tanultak erdélyi diákok.[21] Első dolga, hogy újjászervezze számukra az 1902-ben, Kolozsvárott alapított református diákegyesületet, amely a 20-as években Kolozsvári-Szegedi Bethlen Gábor Kör néven működött. 1924 őszétől Buday Árpád is a Ferenc József Tudományegyetem professzora, így egyre inkább „otthon érezheti" magát Szegeden. A családi emlékezet szerint Jancsó Béla ekkortól kezdve rendszeres vendég volt Budayéknál.[22]

Buday György viszont jó ideig jövevénynek érzi magát a katolikus többségű alföldi városban. „A hazacserének első kihatása önbizalmának csökkenése. Szülővárosához mérte magát, s most az idegen város közömbösségén kellett reábrednie, hogy nem Szent Mihály temploma a világ közepe. Művészetében is megtorpan. Kételyeit elárulja rengeteg, ebből az időből származó naturalista tanulmánya.

Fakérgek göcsein tornáztatja ceruzáját, hogy feleletet kapjon a hazavesztés zökkenőjétől felkavart kérdésekre. Valószínűleg ez a törés adta számunkra a mai Budayt – állapította meg 1936-ban Vásárhelyi Z. Emil művészeti író."[23]

Jancsó Béla a nyári és téli vakációkat Kolozsváron töltötte. A Tiszába ömlő Maros partján folytatott beszélgetéseiket levelezéssel pótolták. Jancsó várta a szegedi híreket, Buday szomjazta a kolozsváriakat. Többnyire szűkszavú információcserék ezek, a művelődéstörténet számára mégsem érdektelenek. Buday például 1925. július 11-én arról értesíti Jancsót, hogy az érettségire készülve milyen különbözeti vizsgákat kell letennie Szegeden; megörökíti – rajzban is – az újabb nagy árvizet; beszámol Szabó Dezső készülő köteteiről; várja, hogy 12 oldalas legyen a Kós Károly és Szentimrei Jenő szerkesztésében megjelenő *Újság;* csak vizsgák után tudja elküldeni a lapnak ígért cikkeket, de képeket is mellékel hozzájuk. 1925. szeptember 5.: érettségi után sokat kirándul; megvette Juhász Gyula *Testamentum* című kötetét; érdeklődik az Erdélyi Szépmíves Céh könyvei iránt („ha Kós csinálja, bizonyára szépek"). 1925. szeptember. 18.: kéri az *Újság* új folyamának első számát. 1925. szeptember 24.: a Juhász Gyula-darab bemutatójáról megírta kritikáját az *Újság*nak; nincs pénze, hogy megrendelje az Erdélyi Szépmíves Céh kiadványait; Szabó Dezső-riportot és -arcképet küld az *Újság*nak. 1926. szeptember 3.: egyetemi alapkőletétel lesz október 4-én; Jancsó Béla kérjen számára „cselédigazolványt" Szentimreitől arról, hogy a *Vasárnapi Újság* és az *Újság* szegedi tudósítójaként és rajzolójaként dolgozott/dolgozik; Szentimrei ne felejtse el megemlíteni, hogy karikatúrákat is küldött mindkét lapnak; 1926. szeptember 10.: lebontás előtt lerajzolta Juhász Gyula házát az Iskola utcában; a szomszédos telket is, ahol Petőfi Zoltánnak volt a lakása; Jancsó Béla őrizze meg a rajzokat, mert Juhász Gyula szülőházának ez az egyetlen képmása; küldi a Templom tér rajzát is: hátul a klinikák, elöl a püspöki rezidencia épül a házak helyén. 1927. szeptember 13.: közli az orvosi karon meghirdetett előadások és gyakorlatok óraszámát s az órarendet is. 1928. január 21.: a Bethlen Gábor Kör rendesen kapja a *Pásztortüz*et; az Erdélyi Szépmíves Céhnek írt levelet Jancsó kolozsvári címére küldte; megünneplik a Bethlen Gábor Kör 25. évfordulóját; meghívták Péchy Blankát, Ravasz Lászlót; Jancsó Béla intézze el, hogy Makkai Sándor is mondjon beszédet; Dsidának küld rajzokat a *Pásztortűz*be; Szegeden elkezdődött Juhász Gyula összes műveinek a kiadása; várják Tamási regényét; a *HID*-at – a József Attilát maguk közé fogadó székelyföldi egyetemi hallgatók lapját – átveszi a Bartha Miklós Társaság.

Az áttelepülés utáni években – Jancsó Béla barátsága mellett – a Szeged környéki bolyongások jelentik Buday számára a gyógyírt. Az érettségit követő időszakra úgy tekint vissza 1935-ben, mint addigi életének „legsötétebb esztendeire". Az *Ellenzék* budapesti tudósítójának adott interjújában egyebek mellett ezt olvashatjuk: „Kicsöppentem a kolozsvári szeretetből, s vége volt a könnyű gimnáziumnak, ahol számomra elegendő volt, ha egy félóra alatt átfutottam a leckét, s a fennmaradó szabad időben rajzolhattam, elemezhettem a vonalakat s festhettem. Most először is szigorú különbözetit kellett tenni, azután beiratkozni a jogra. Komolyan kellett venni a tanulmányaimat, komolyan kellett venni mindent, ami távol állt életem egyetlen igazi céljától, a művészettől. Rám erőszakolt kötelességeim évekig nem hagytak időt a rajzolásra, s ez a hűtlenség egész életkedvemet aláásta. A modern lélekbúvárok szerint a balesetek nem véletlenül érik az embert, hanem burkolt megsemmisülési vágyunk jelentkezik ily módon. Hát engem ezekben az években egymás után értek a balesetek. Valóban nem bántam volna a halált, annyira nem volt értelme ennek a »kötelességtudó« életnek. Ebben a korszakban mélységes lelki élményemmé vált a kereszténység. Ez talán szokatlanul tűnik fel a mai világban, ahol az emberek beleszületnek az álkereszténységbe, és majdnem senki sem éli át egyéni életében a megrázó tényt, hogy ő keresztény! Én átéltem, de ez talán még meghosszabbította szenvedésemet, megbénítva, visszatartva kitörni készülő ellenállásomat. Végül nem bírtam tovább, és mégis visszatértem a rajzhoz! Ma is emlékszem erre a feloldó, megbékélő alkonyatra. Kinn ültem a Maros torkolatánál… Szegedtől néhány kilométernyire ömlik a Maros a Tiszába. Gyakran jártam ide… Akkoriban még szentimentális kapcsolatok fűztek Erdélyhez… Itt történt, hogy annyi hiábavaló kötelességteljesítés, a művészet iránti sóvárgás oly tartós lefojtása után újra rajzolni kezdtem. Milyen boldoggá tett a rajzolás…, bár időközben önbizalmam s régi merészségem, hitem annyira elhagyott, hogy most újra alávetettem magam a természet-másolás iskolájának, s alázatos, nagyon lelkiismeretes rajzokat csináltam, mintegy bizonygatva önmagam előtt, hogy tudok rajzolni, a szónak legklasszikusabb értelmében is… Hogy visszatértem a rajzhoz, visszatértem az élethez is, újra kezdtem élni! Élénk diákélet következett, s miután a közösségi életben egy-két embernek kell vállalnia minden munkát, egyszeriben »diákvezér«-ré lettem. Ebben az időben voltam kinn Angliában is. A szegedi diákvezérség aztán odáig fajult, hogy majdnem sohasem lehettem egyedül, pedig a magány létszükségletem. Hogy egyedül lehessek, magános kirándulásokat tettem a környező falvakba. A magányért mentem, s a közösségi munka kellős közepébe értem… Mert a szegedi »agrársettlement« mozgalom ezekből a menekülésszerű kirándulásokból született. Észrevettem a

faluk szokásainak, lehetőségeinek különbözőségét, s mikor barátaim utánam jöttek a falvakban, megkeresve, hogy hol rejtőzöm – nekik is elmeséltem a látszólag egyszerű parasztélet tengernyi megoldatlan kérdését. Tanulmányozni kezdtük a földmívesréteg testi-lelki körülményeit, s egyszerre azon vettük észre magunkat, hogy legyőzhetetlen problémák tömkelegébe kerültünk. Felismertük erőink elégtelenségét is, de épp ez a reménytelenség ösztönzött és ösztönöz egyre keményebb és elkeseredettebb munkára. Pontos szociográfiai felvételeket igyekszünk készíteni, mert minden gyógyítás alapja a hű és alapos diagnózis."[24]

Ha 1928 nyaráig Budayban volt nagyobb a közléskényszer, a következő évtizedben megváltozik a helyzet: immár Jancsó küldi a kolozsvári „helyzetjelentéseket" és sürgeti a szegedieket. 1928. augusztus 21-én például azt adja barátja tudtára, hogy beiratkozott a kolozsvári román egyetemre, különbözeti vizsgákkal felveszik a IV. évre; ez másfél évi időveszteséget jelent számára; de már július óta készül az október elején esedékes vizsgákra; emiatt nem halad a székely irodalomról szóló tanulmánykötet írásával, noha az anyaggyűjtésen már túl van; Tamási *Szűzmáriás királyfi* című regényéről írt az *Ellenzék*ben, a *Brassói Lapok*ban hozzászólt a regény körül kialakult vitához; Szentimrei Jenő az *Ellenzék*hez szerződött. Buday 1929. március 31-én beszámol a székely írók szegedi fellépéséről (idézi a szegedi katolikus püspök kérdését: „nem valami baloldali írók-e ezek a székelyek?"), beszámol angliai útjának tanulságairól (az agrársettlement gondolatát onnan hozta magával), a Bartha Miklós Társaság készülődéseiről, a felvidéki Sarló eredményeiről. Később jóindulatúan arra figyelmezteti barátját: bizony a BMT-nél sem minden „fenékig tejfel"; „bennük is sokszor az aszfalton elképzelt, parasztromantikus himnusz- és ódaköltő beszél, nem a tények. Egészében azonban kétségkívül a legkomolyabb fővárosi mozgalom ez, s mi velük természetesen kapcsolatban is vagyunk" (1929. november 14.).

Ami ezután következik, az már az Erdélyi Fiatalok, a Szegedi Fiatalok, a Bartha Miklós Társaság és a felvidéki Sarló közös története.

Az Erdélyi Fiatalok művészetszemlélete

„Ami az *Erdélyi Fiatalok* külső megjelenési formáját illeti, az volt az elképzelésem – fejtegette 1978 decemberében a 75. életévét töltő Debreczeni László –, hogy a lehető legegyszerűbbnek, céljához és tartalmához híven komolynak, de ugyanakkor anyagában igényesnek és grafikájában kifogástalannak kell lennie. Semleges-szürke borítót választottam, ízléses betűket, famentes, szép papírt. Ez is része volt a nevelői tervünknek. A címlapot magam rajzoltam. Az *Erdélyi Fiatalok* emblémáját – a *Vigyázó tornyot* – szintén. Illusztrációkat, rajzokat nem közölhettünk. Nem volt hozzá sem pénzünk, sem terünk. Tény az, hogy az *Erdélyi Fiatalok*nak volt önálló művészetpolitikája, amelyet céltudatosan követtem. A népi kultúra kérdéseinek szorgalmazását elsőrendű feladatomnak éreztem. Reménykedtem, hogy egyszer csak eljutunk az öntudatnak arra a fokára, amelyen a finnek állottak akkoriban – többször cikkeztem erről az *Erdélyi Fiatalok*ban –, akik összegyűjtötték (mondhatnám társadalmi munkában) népi kultúrájuknak minden számba jöhető értékét. Művészetpolitikánk irányítását is részemről éppen az a tény határozta meg, hogy a népművészet alapján indultam el pályámon, s tudatosan a Kós Károly által vágott csapáson haladtam tovább. Ezt kellett volna egy egész nép számára járható úttá szélesítenünk. Művészetpolitikánk lényege másrészt az volt, hogy azokat propagáljuk, akik vitathatatlan, komoly értékei voltak kultúránknak, akik azon az úton haladtak, amelyik egybevágott Kós Károly eszméivel. Ma is büszke vagyok arra, hogy Márton Ferencről jelentőségéhez illő emlékezést írhattam az *Erdélyi Fiatalok*ban, hogy Gy. Szabó Bélában és Szervátiusz Jenőben már fiatalon megláttam a nagy művészt, hogy én mutattam be érdeme szerint Benczédi Sándort és Bandi Dezsőt…"[25]

Ha korábban Buday fametsző virtuozitását méltatta, 1935-ben örömmel fedezi fel Gy. Szabó Béla „hatalmas ábrázoló erejét", „hibátlan előadás-technikáját". „A nyomorgók, nyomorúságok és nyomorultak könyve ez – írja a *Liber miserorum* megjelenésekor –, de kapjuk benne a szétbonthatatlan végtelenség együtemű nagy eposzát, de kapjuk a végtelenségnek mindenen átszűrődő halk líráját is egy hibátlan művészet ösztönerős szintézisében. […] Egészében véve a *Liber miserorum* megtervezésében is, kiállításában is az utóbbi évek legszebb erdélyi könyve, és Szabó Béla ma már az egész magyarság egyik legsúlyosabb művészegyénisége."[26]

Murádin Jenő kismonográfiájából tudjuk, hogy Gy. Szabó Béla indulásában meghatározó szerepe volt a *Pásztortűz*nek. Rajzai és metszetei jelentek meg az *Erdélyi Helikon*ban és (később) a *Hitel*ben is, de legszívesebben a *Pásztortűz*nél fogadták. „Rengeteg illusztrációt, szövegközti rajzot, záródíszt metszett a lapnak. 1934-től a folyóirat az ő metszett fejlécével és pásztortüzet ábrázoló szimbolikus fametszetével jelenik meg. […] Bár nem volt a *Pásztortűz* alkalmazott munkatársa, a szerkesztőségben számára is adódott egy asztal. Naponta bejárt a Minerva nyomda emeleti traktusán levő irodába, a Brassai utca 5. szám alá. Itt zavartalanul dolgozhatott más munkáin is."[27] Közismerten jó barátság fűzte Dsida Jenőhöz, aki 1930 és 1935 között egyidejűleg három lapnak *(Pásztortűz,*

Keleti Újság, Erdélyi Lapok) dolgozott. A *Liber miserorum* megjelenésekor írta a *Keleti Újság*ban: „A fametszet, mint önálló könyv kizárólagos anyaga, elég ritka. Tudtunkkal Magyarországon eddig csak Molnár C. Pálnak és Buday Györgynek jelentek meg fametszet-kötetei, Erdélyben pedig még senki sem próbálkozott avval, hogy könyvben adja ki fametszeteit. Szabó Béláé tehát az úttörő kísérlet érdeme nálunk…"[28] Kós Károly buzdítására tapasztalta ki a fametszés fortélyait – tudjuk meg Dsidától. És egyszersmind azt is, hogy ő maga is fölényesen használja a művészeti írás értéktudatosító eszközrendszerét: „Vonalai tiszták, világosak és könnyedek. Kompozíciói kemények és megbonthatatlanok, mint a kristály vonalai." Az erdélyi szegényedés napjaiban művészeti írásaival is igyekezett ellensúlyozni „az értékpusztulások keserű tényeit".[29]

Buday művészetének erdélyi „nyomkövetése"

A Magyar Örökség-díjakat odaítélő bírálóbizottság döntése értelmében 2007. szeptember 22-én Erdélyből Buday György grafikai életműve és Dsida Jenő költészete került be a magyarság szellemi panteonjába. Az 1995-ben alapított díj célja, hogy elősegítse kulturális értékeink újrafelfedezését és erősítse halványodó nemzeti öntudatunkat és emlékezetünket.

Az a megtiszteltetés ért, hogy Buday laudációját én tarthattam, amihez a *Buday György és Kolozsvár* című – esszéket, tanulmányokat, leveleket és visszaemlékezéseket tartalmazó – kötet szerkesztése, életre keltése szolgáltatott alapot az előző évben.

Munkásságának erdélyi visszhangját próbáltam hát felerősíteni, amire szegedi éveiben folyamatosan vágyott. Jancsó Bélának írt 1935. május 12-i levelében szóba is hozza, hogy bizony sokszor bosszankodott amiatt, mert kolozsvári barátja nem mindig „reagált" grafikai lapjaira, könyvküldeményeire. „Most a legnagyobb meglepetéssel hallom, hogy egyszerűen meg sem kaptad őket. Mennyi minden veszhetett így el! Pedig sokszor személlyel küldtem, s biztosra vettem, hogy eljutottak Hozzád. […] Debreczeni Lacinak is szoktam küldözgetni egy-egy munkát, ő sem kapja meg őket?"[30]

Buday György 1930-ban fordult az őt világhírűvé tevő fametszés felé, miután kérésére az öccse egyik heidelbergi tanulmányútjáról fametsző dúcokat, véső- és metszőkéseket hozott neki.[31] Ennek köszönhetően már 1931-ben megszületett a szeged-alsóvárosi búcsút 1931-ben „képballadában", képregényben megörökítő *Boldogasszony búcsúja*. Először száz, számozott példányban látott napvilágot, és még abban az évben berobbant a könyvművészetbe. A száz példányból is jutott annyi Kolozsvárra – Jancsó Béla révén például Kósnak, Szentimreinek, Kacsó Sándornak, Dsidának, Debreczeninek –, hogy utóbb, a második kiadás előkészítéséhez Buday egyet visszakérhessen belőlük. Debreczeni „a fehér-fekete virtuózaként" mutatja be Budayt, akinek „monumentalitása szinte rabul ejtő". Ám nemcsak grafikus, hanem költő is. „Mély szociális érzékének" köszönhető, hogy lapjain „a szegények könnyei, özvegyek, árvák jajai keresnek megnyugvást".[32] Nem véletlen, hogy a Magyar Bibliophil Társaság az 1931. év három legszebb magyar könyve közé sorolta a kiadványt, mert miként Péter László az életmű lezárulása után megállapította: „E sorozatával Buday megtalálta művészi tevékenységének legsajátabb tárgyát, a népi kultúrát; egyéni műnemét, a fametszést; jellegzetes stílusát, a fekete és fehér kontrasztjának különleges élességét. Képei a népinek és a modernnek jellegzetes, csak rá jellemző ötvözetét valósítják meg."[33]

Művészi önbizalmának megerősödése után Buday egyre nagyobb vállalkozásokba kezd. Ismeretes, hogy az Arany-balladákhoz készített metszeteit eleve az *Erdélyi Fiatalok*nak szánta, csupán a dologi költségek megtérítését kérte. A lap akkor már súlyos anyagi gondokkal küszködött, Jancsó azonban eléri, hogy az *Arany János balladái* mégiscsak Erdélyben lásson napvilágot. Hogy ez miként történt, azt maga írta meg az *Erdélyi Fiatalok*ban. Buday még a kötetet sem látta, amikor ezeket a sorokat olvashatta: „Rezignációval kevert örömmel vesszük kezünkbe ezt a pompás könyvet. A rezignációra megvan az okunk: ezt a könyvet Buday György eredetileg a mi kiadásunkban akarta megjelentetni, de mi erre sok futkosással sem tudtuk az anyagi lehetőséget megteremteni. De őszinte az örömünk, hogy az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában mégis Erdélyben látott napvilágot ez a könyv, az erdélyi gyökerű művész hódolata Arany János szelleme előtt. Buday György grafikai fejlődését lapunk hasábjain állandóan nyomon követtük. Mégis újra és újra le kell írnunk a már obligátnak tetsző mondatot: minden új grafikájánál új meglepetés nekünk újabb és újabb elmélyülése, anyagán, a fán való egyre teljesebb uralma, magának egyre dúsabb és érettebb kifejezése.

A grafika nagyon erdélyi műfaj, és nagyon erdélyi kifejezési anyag a fa. S nagyon erdélyi műfaj a ballada: a tragédiának preformált őse. A balladateremtő Arany János ebben Erdély lélekrokona, ezt egy kongeniális fiatal erdélyi grafikus most 19 fametszeten át nagyon meg tudta velünk éreztetni."[34] Amikor pedig ez a Buday-kötet is elnyeri a Magyar Bibliophil Társaság kitüntetését, az örömhírt Debreczeni László közli az erdélyi olvasókkal. A művész egyre nagyobb nyugati ismertségére és elismerésére utalva megjósolta: Buday „még sok-sok elismerést fog szerezni". „Magának is, de nekünk is!"[35]

Pár évvel később a „süllyedő népi élet utolsó üzenetéről" értekezett a *Székely népballadák* második kiadása kapcsán. Ez a kiadás – az angol nyelvűt követően – már az 1937-es párizsi világkiállításra készült. „Ebben a művészi keretben: a sejtelmes illusztrációkkal, e sárgás papiroson, régies számokkal hatnak igazán a maguk döbbenetes erejével és valóságával ezek a balladák. Így […] valóban úgy érezzük, mintha régi nótafák szájából hallanók, s érezzük azt az egész sajátos és titkos varázst, amely időtlenségük misztikumaiba visz. Lelkünkben rezonálnak azok a titkos hangok, melyeknek nyitjához az utat idegen műveltség-kutatások és talmi értékek tömkelege zárta el. Vágyunk a feleszmélésre, a süvítő tiszta havasi légre, s a tiszta víz egészségét kívánjuk. Ha zord s olykor ijesztő is a havas. […] Nagy nyereségünk ez a könyv így, ahogy van…"

Még Debreczeni sem sejtette, hogy a világkiállítás könyvművészeti nagydíja lesz a válasz a székely balladáskönyv üzenetére.[36]

Román mesterek – magyar tanítványok

Az *Erdélyi Fiatalok* történetével foglalkozva és Jancsó Béla levelezésének háttérösszefüggéseit kutatva szükségszerűen találkoztam a bukaresti magyarság Koós Ferenc Körével, illetve annak Diákosztályával. Annál is inkább, mivel a Diákosztály a kolozsvári ifjúsági lap ösztönző hatására szervezte meg a maga jogi, történelmi, irodalomtörténeti, művészeti szakosztályait. Ezek látogatása a Diákotthon (Str. Voivozi nr. 50) lakói számára kötelező volt, merthogy ott a diákélet valóságos belső alkotmányát teremtették meg. Külön tanuló- és társalkodótermet rendeztek be, s rendelkezésükre állott az otthon 1200 kötetes könyvtára, ahol megtalálhatók voltak a rendszeresen járatott folyóiratok és napilapok. „A diákság fakultások szerinti csoportosításából láthatjuk – számolt be 1937-ben a kolozsvári Abodi Nagy Béla művészjelölt –, hogy nagy részét gyógyszerész, mérnök, állatorvos-jelölt, szépművészeti akadémia és szakiskolák hallgatói teszik ki, vagyis olyan fakultásokéi, melyek egyáltalán nem találhatók Transzilvánia fővárosában."[37]

A Diákosztály működésére Bakk Elek és Jancsó Béla levelezésében figyeltem fel. A saját rendelőt fenntartó székelyföldi (felsőboldogfalvi) belgyógyász 1935. április 24-én írta Jancsónak: „Van itt egy igen tehetséges szobrászfiúnk, akit én taníttattam (lakás, koszt stb.) éveken át, s eljuttattuk Pestre és Rómába is, ahol feltűnést keltett szakkörökben. A bukaresti nemzeti tárlaton párszor prémiumos kiállítása volt. Kőrösi Csoma Sándor szobrának elkészítését feltétlenül *neki* kellene juttatni. […] Jakab Andrásnak hívják, hétfalusi parasztgyerek, itt végezte a rajztanárit."[38]

Jakab András (1906–1939) a brassói faipari (faragászati) szakiskolában Mattis Teutsch János tanítványa volt, majd elvégezte a bukaresti Képzőművészeti Akadémiát. Itt része volt a diáknyomor minden megpróbáltatásában – jegyezte fel a csángó sors kutatásában maradandó érdemeket szerző Beke György –, de akaratát mindez nem törte meg. Professzorai (köztük Constantin Artachino és Oscar Han) igen szép jövőt jósoltak neki. „Harmad- és negyedéves hallgató korában már olyan műveket alkotott, amelyek méltán keltették fel a szakértők és a bukaresti magyar értelmiségiek érdeklődését. A Román Nemzeti Tárlatra munkáit fogadták el, sőt az *Ádám és Éva* című kompozíciójával elnyerte a rangos Simu-díjat."[39] Feltűnő tehetsége révén már 1933-ban az I. világháború utáni közép-európai szobrászművészet élvonalához tartozó Fekete Józseffel egy szinten emlegették, érdemeihez méltón írtak róla a román lapok.[40] Krisztusi életkorban érte a halál – egy „szörnyűséges félreértés" nyomán. „A fiatal művész influenzában feküdt, amikor egy szökött vasgárdista vezér, akit a rendőrség üldözött, a műtermébe rontott be. Az ágyból megmozdulni se tudó művész áldozatául esett a rendőrség és a vasgárdista vezér tűzpárbajának..."[41]

Jakab András korai végzete felveti a kérdést: azok a növendékek, akik a 30-as évek elejétől egyre nagyobb számban érkeztek a román fővárosba, miként érzékelték a bukaresti életviszonyokat? A székelyföldi Bakk Péter tanárjelölt, a későbbi szociográfus megrázó tudósítása olvasható az *Erdélyi Fiatalok*ban: „Előttünk játszódik le Erdély igazi tragédiája. Százával, ezrével jönnek az anyagi bukás szélén álló magyarok, hogy itt erkölcsileg s anyagilag egyaránt végképp elbukjanak. Szétzüllő, sárkunyhókban nyomorgó testvéreink sorsa sokkal inkább ösztökél feladataink teljesítésére és szoros együvé tartozásra, mint a páholyokból elhangzó ékes szólamok."[42] Még lehangolóbb képet fest a bukaresti állapotokról Andrásy Zoltán nagyszebeni származású művészjelölt, aki a kolozsvári Képzőművészeti Iskolában kezdte tanulmányait, majd a bukaresti Szépművészeti Akadémián folytatta: „Bukarest a magyar tragédiák szomorú színpada, ahol nap-nap után belénk döbben a magyar életek és a magyar értékek elkallódása. Tudjuk, hogy ezt csak úgy lehet megakadályozni, ha a szétszórtan élő magyar tömegeket összeforrasztjuk, és az idegen környezetben elhalványuló öntudatukat felfokozzuk és tápláljuk. Mi vagyunk az összekötő kapocs Erdély és a regáti magyarok között, rajtunk keresztül áramlik új életet adó vér a sorvadó tagokba."[43]

A székelyföldi Debitczky István[44] művészeti főiskolás, a Diákosztály titkára az *Erdélyi Fiatalok* Főiskolás élet rovatában az akadémiai felvételiről tájékoztatta az érdeklődőket (díjak, szállás, könyvtár stb.), ismertette a meghirdetett

szakokat (festészet, szobrászat, dekoratív művészet). Maga a felvételi egyrészt gipszmodell utáni szénrajzból állt, másrészt az ókor művészetének ismeretéből. Az öt tanulmányi év rajztanári és művészi pályára adott képesítést.[45]

Murádin Jenő művészettörténésznek sikerült feltárnia a román fővárosban tanuló magyar művészetis diákok szülőhely szerinti megoszlását. Eszerint az 1939–40-es tanévben az alábbi hallgatókat tartották számon: Abodi Nagy Béla (Kolozsvár), Balaskó Nándor (Érszalacs), Barabás Márton (?), Csányi László (Kolozsvár), Cseh Katalin (Zilah), Kósa Ferenc (Székelyudvarhely), Koszta István (Tasnád), Keller Zsuzsa (Marosvásárhely), László Imre (Sárd), Labud F. József (Gyulafehérvár), Márkos András (Kolozsvár), Mayer Edit (Bukarest), Pál Balázs (Nagyborosnyó), Sárossy Béla (Madéfalva), Székely Péter (Hétfalu), Szőts Vilmos (Brassó), Veress Károly (Székelyudvarhely), Zárug Lukács (Gyergyószentmiklós), Zoltán Sándor (Homoródszentmárton).[46]

Ha a 20-as évek elején csak a vajdahunyadi Fekete József és a hétfalusi Jakab András választotta tanulmányai színhelyéül a bukaresti akadémiát – román nyelvtudásuk nyilván szerepet játszott ebben –, a 30-as években fokozatos létszámnövekedés figyelhető meg. Ez egyrészt a kolozsvári és a temesvári főiskolák működésének ellehetetlenítésével függ össze, másrészt a bukaresti elhelyezkedési lehetőségek csábításával. „Még azok is, akik a gazdasági válság idején érkeztek Bukarestbe, nagyobb reménységgel nézhettek kereseti forrás után, mint otthon – állapította meg Murádin Jenő. – Magáncégek, tervezőirodák, divatházak szívesen foglalkoztatták az ötletesen rajzoló, jó kezű, nem túl igényes fiatalokat."[47]

Amiképpen tehetségük kibontakoztatásában Fekete József és Jakab András is sokat köszönhetett mestereiknek, a később Bukarestbe kerülő erdélyi diákok is felnéztek tanáraikra. „Különösen nagyra becsülték Costin Petrescut (Andrásy Zoltán, Bene József, Tollas Júlia emlékezett rá tisztelettel), aki szabad téma-választáshoz szoktatta hallgatóit, s ugyanakkor önbecsülő alkotói igényességet várt el tőlük. Kiváló művészpedagógiai érzékkel irányította növendékeit a nagy tekintélyű tanár és intézményvezető, Camil Ressu és a szobrász Dimitrie Paciurea. Sokan jártak Constantin Artachino osztályába, aki 1935-ig tanított a főiskolán."[48]

A Diákosztály művészeti csoportjának tagjai kezdeményezték, hogy a művészeti karokon megismertetik a magyar művészetet. Tollas Júlia és András László 1935-ös előadásairól van tudomásunk az *Erdélyi Fiatalok* híranyaga alapján, és arról is, hogy társai előtt Brósz Irma rendszeresen kiértékelte a bukaresti kiállításokat. „A hetenként egyszer megtartott előadások iránt az érdeklődés igen élénk" – tudósította a kolozsvári folyóiratot Debitczky István művészeti hallgató. *A művészet eredetéről* Schreiner László, *Az ókor művészetéről* Tollas Júlia, *A keresztény kor művészetéről* András László, *A régi és az új iskoláról* Szopos Kálmán beszélt.[49]

„Székely szívtől a világ szívéig: ez a mi utunk. Székely szívtől a világ szívéig hordjuk-visszük a székely örömet, munkát, hitet és tragédiát: az Egyetemes Élet székely szavát" – hangoztatta a *Tizenegyek* nevében jövendölő Jancsó Béla 1923-ban. Alighanem az alkotó szellem halhatatlanságának tudható be, hogy 1967-ben, amikor Jancsó Béla elhunyt, Kolozsváron napvilágot látott a *Vitorla-ének,* a 60-as évek derekán induló fiatal költők verseivel, pályakezdő festőművészek grafikai lapjaival.

A *Tizenegyek* távlatnyitására a Kriterion jóvoltából egy hasonmás kiadvány emlékeztetett 2003-ban, párban az antológia elő- és utóéletét bemutató ikerkötettel. A *Vitorla-ének* 1967 és 2017 közötti fél évszázadát – az indulás felelevenítéséhez a szerzők későbbi pályafutását társítva – a Polis Könyvkiadó avatta irodalomtörténeti eseménnyé.

Így válik egyre felismerhetőbbé: csakis szerves építkezésekkel juthatunk egyre közelebb a „világ szívéig".

JEGYZETEK

1 *Versek, elbeszélések, tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól, erdélyi művészek rajzaival. Erdélyi fiatal írók antológiája.* Cluj – Kolozsvár, Minerva, 1923, 124.

2 MÓRICZ Zsigmond: *Magyar fa sorsa* = *Nyugat*, 1927, 14. sz., 77.

3 MURÁDIN Jenő: *Fegyverek és múzsák. Erdély művészete az első világháború idején.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016, 15.

4 A Tizenegyek. *Egy antológia elő- és utóélete.* Közzéteszi CSEKE Péter, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 104.

5 CSEKE Péter: *Spectator kisebbségi sajtóképe* = Uő.: *Metaforától az élet felé. Kisebbségi értelmiség – kisebbségi nyilvánosság. Tanulmányok (1987–1997).* Bukarest, Kolozsvár, Kriterion, 1997, 58–65.

6 MURÁDIN Jenő: *Az erdélyi művészképzés 1919–2000* = Uő.: *Függőhidak. Válogatott művészettörténeti írások.* Sepsiszentgyörgy, ARTprinter, 2013, 244–267.

7 KÓS Károly: *Kiáltó szó. Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros magyarságához.* Kolozsvár, Lapkiadó, 1921. Újraközölve POMOGÁTS Béla: *Magyar irodalom Erdély-*

ben (1918–1944). Irodalmi dokumentumok. Csíkszereda, Pallas–Akadémia, 2008, 427–432.

8 CSEKE Péter: *Mekkánk, Kisbacon.* = *Helikon* (Kolozsvár), 2009, 20. sz.
https://regi.helikon.ro/index.php?m_r=1900

9 REMÉNYIK Sándor: *Tizenegy fiatal erdélyi író antológiája* = *Pásztortűz*, 1923, 27. sz., 850–853. Ua. = *A Tizenegyek. i. m.* (2003), 32–35.

10 *A Tizenegyek. i. m.* (2003), 253–254.

11 Idézi MURÁDIN Jenő: *Buday György a szülőföld emlékezetében* = *Buday György és Kolozsvár. Esszék, tanulmányok, levelek, visszaemlékezések.* Szerk. CSEKE Péter, Kolozsvár, Komp-Press, 2006, 56–65.

12 Uo., 58.

13 JANCSÓ Béla: *Buday György képkiállítása* = *Újság*, 1924. július, 65. Ua. = *Buday György és Kolozsvár. i. m.* (2006), 51.

14 *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930–1940).* Szerk. CSEKE Péter, LÁSZLÓ Ferenc, Bukarest, Kriterion, 1986

15 Lásd BALÁZS Sándor: *Kiáltó Szó. Volt egyszer egy szamizdat*. Kolozsvár, Kriterion, 2005

16 JANCSÓ Béla *levelezése I. 1914–1930.* Szerk. CSEKE Péter, Kolozsvár, Kriterion, 2015, 20–24.

17 FERENCZI Attila: *A fametsző ifjúsága. Látogatóban Buday Margitnál* = *Magyar Napló*, 1993, 18. sz., 31–33.

18 LENGYEL András: *Buday György halálára* = *Forrás*, 1990, 12. sz., 71–76.

19 FERENCZI: *i. m.* (1993)

20 MIKÓ Imre: *Jancsó Béla irodalmi hagyatéka* = JANCSÓ Béla: *Irodalom és közélet. Cikkek, esszék, tanulmányok.* Bukarest, Kriterion, 1973, 5–28.

21 Uo.

22 LENGYEL: *i. m.* (1990)

23 VÁSÁRHELYI Z. Emil: *Buday György* = *Pásztortűz*, 1936, 17. sz., 343–345.

24 WERESS Jolán, Sz.: *A székely népballadák mester-illusztrátora pályafutásáról beszél* = *Ellenzék*, 1935. október 27.

25 CSEKE Péter: *Vigyázó torony. Beszélgetések Debreczeni Lászlóval.* Bukarest, Kriterion, 1995, 17–18.

26 DEBRECZENI László: *Liber miserorum. 50 imagines Sylographi Belae Gy. Szabó. Claudopoli, 1935* = *Erdélyi Fiatalok*, 1935, 2. sz., 65–66.

27 MURÁDIN Jenő: *Gy. Szabó Béla.* Bukarest, Kriterion, 1980, 22–23.

28 DSIDA Jenő: *Örvendetes séta a külvárosban Gy. Szabó Bélával, a fiatal művésszel, aki most adta ki a „*Nyomorultak könyvé*”-t.* = Keleti Újság, 1935. május 27.

29 Lásd CSEKE Péter: *Dsida Jenő, a* Pásztortűz*-szerkesztő* = Uő: *Erdélyi értékhorizontok. Újabb eszmetörténeti tanulmányok.* Bp., Magyar Napló, Írott Szó Alapítvány, 2015, 77–95.

30 JANCSÓ Béla *levelezése III. (1935–1940).* Szerk. CSEKE Péter, Kolozsvár, Kriterion, 2019, 20–29. Levelezésükben fellelhető a Buday-művek egész sorának genezise 1937-ig. Olvashatunk a Berczeli Anzelm Károly-illusztrációkról, Arany *Bor vitézéről*, az *Új élet kapujában* című Karácsony Benő-regényhez készített fametszetekről. A sort folytatja a *Walpurgis éjszakája,* a *Vak vezet világtalant, Az ember tragédiája,* a *Book of Ballads, A mi korunk Khimérái,* a *Nyíri és rétközi parasztmesék,* Mauriac: *Jézus élete,* a *Magyar parasztmesék...*

31 JANCSÓ: *i. m.* (2015), 31–34.

32 DEBRECZENI László: *Boldogasszony búcsúja* = *Erdélyi Fiatalok*, 1932, 3–4. sz., 22.

33 PÉTER László: *Buday György (1907–1990)* = *Néprajzi Hírek*, 1990. 3–4. sz., 59–60.

34 JANCSÓ Béla: *Arany János balladái Buday György képeivel* = *Erdélyi Fiatalok*, 1933, 2. sz., 59.

35 dl [DEBRECZENI László]: *Buday György kitüntetése.* = *Erdélyi Fiatalok*, 1933, 4. sz., 105.

36 DEBRECZENI László: *Székely népballadák* = *Erdélyi Fiatalok*, 1937, 2. sz., 26.

37 A[ABODI] NAGY Béla: *A fővárosi magyar főiskolások* = *Erdélyi Fiatalok*, 1937, 1. sz., 11–12.

38 BAKK Elek *levele Jancsó Bélának*. Bukarest, 1935. április 24. = JANCSÓ: *i. m.* (2019), 17–18.

39 BEKE György: *Bálint András, egy barcasági csángó helytörténész* = *Kortárs*, 1984, 1. sz., 78–83.

40 Lásd NAGY Zoltán, dr. vitéz: *Az erdélyi magyar művészet kisebbségi élete* = *Szépművészet*, 1940, 1. sz., 15–18.

41 BEKE: *i. m.* (1984)

42 BAKK Péter: *A bukaresti magyar diákok* = *Erdélyi Fiatalok*, 1930, 3. sz., 43.

43 ANDRÁSY Zoltán: *A bukaresti diákok munkája* = *Erdélyi Fiatalok*, 1930, 9–10. sz., 166.

44 Debitczky István (1913–1990) később a Barabás Miklós Céh tagja volt, a II. világháború idején Pécsre került, és ott is halt meg.

45 DEBITCZKY István: *Képzőművészeti Akadémia.* = *Erdélyi Fiatalok*, 1936, 2. sz., 71.

46 MURÁDIN Jenő: *Erdélyi művészképzés 1919–2000.* = MURÁDIN: *i. m.* (2013), 244–267.

47 Uo.

48 Uo.

49 DEBITCZKY István: *Bucureşti hírek* = *Erdélyi Fiatalok*, 1935, 1. sz., 40.

Zuh Deodáth

Párhuzamos műcsarnokok

Sikeres és sikertelen műcsarnoképítések Erdélyben 1920 után, illetve ezek tanulságai

Az I. világháborút lezáró szerződések egy új világrend születését szentesítették, a történeti lélektan szemszögéből pedig máig feldolgozatlan traumát jelentettek a többségből kisebbségbe került lakosság egy részének. Mint minden traumával, ezzel is kezdeni kell valamit, és a történelemszemlélet alakítása, finomítása, kiegyensúlyozása segíthet ennek a folyamatnak az elindításában. Különösen azért fontos mindez, mert a trauma sokakat csábíthat arra, hogy ha egy közösségben valami rosszul alakult az I. világháború után, akkor ennek okait döntően a traumát kiváltó eseményekben és azok következményeiben keressék (például az új államok adminisztrációjában és az új kulturális prioritásokban). Ugyanakkor az utódállamok új többségi lakossága és a kisebbségbe került magyarság közötti a kultúrharc ténye tagadhatatlan volt, illetve ennek mindkét oldalról voltak nehéz fázisai. Ezeket itt és most nem tisztem elemezni, sem értékelni. Annál több figyelmet érdemes szentelni viszont azoknak a párhuzamos életrajzoknak, illetve párhuzamos történéseknek, amelyek szereplői egykoron azonos vagy legalábbis közeli szakmai közösségekhez tartoztak, ám az I. világháború vége gyökeres változást hozott e sorsok alakulásában. Ennek az elemzésnek a tétje elsősorban historiográfiai, illetve azt példázza, hogy milyen elméleti elkötelezettségek kellenek ahhoz, hogy egy történeti szituáció kibontható és ezáltal összefüggéseiben is visszaadható legyen. Tézisem szerint ilyen elköteleződésekre mindenképpen szükségünk van. De nagy kérdés, hogy ezek hogyan ültethetők át a gyakorlatba.

E historiográfiai kísérletnek két műcsarnok építése a főszereplője, tehát a művészet történetéhez, illetve a művészeti formák kiállításának, terjesztésének és megőrzésének történetéhez kapcsolódik. Ezek előadásában is szükségünk van elméleti vezérfonálra, különben a történet jó eséllyel darabokra esik. Az 1920 utáni elbeszélések – és itt különös hangsúly kerül a művészeti kérdésekről szólókra – általában egy vezérnarratíva köré épülnek. Ezek szólhatnak az utódállamok felemás, de mégis demokratikus újjászületéséről, a regionalizmus felerősödéséről és ennek produktivitásáról, vagy a régi-új magyar uralkodó osztály felelősségéről, a társadalom minden osztályában fokozódó brutalitásáról és a kultúra radikalizálódásáról. Ezek a narratívák folyamatosan élnek az összehasonlítás eszközével, de sokszor kényszerülnek arra, hogy bizonyos helyzetekben túl szoros védőhálót építsenek az eredeti tézis köré akkor is, amikor az eredmények részben mást igazolnak. Ez legalább olyan nagy problémát jelenthet, mint az intenzív, de releváns elméleti belátások nélkül végzett adatgyűjtés.

Úgy gondolom, hogy egy közösség viszonya a kulturális javakhoz bizonyos helyzetekben sokkal jelentősebb lehet, mint a külső történelmi vagy belső pszichológiai körülmények. Ezt a cseppet sem eredeti gondolatot pedig érdemes nagyon komolyan venni az I. világháború utáni események elemzésekor.

A probléma elemei: magyar építészek karrierje 1920 előtt és után

A magyar építészet összképe evidens módon nagyot változott az I. világháború vége után. A progresszív, premodern irányzatokat reklasszicizáló építészeti és dekoratív stílusok váltották fel. Ezek csak igen későn engedtek teret a nemzetközi modernizmus bizonyos esztétikai elveinek és szociológiai megfontolásainak.[1] Ezzel ellentétben az utódállomokban a modern élet látszólag igen hamar utat tört magának, miközben a történeti fejlődésben lévő hagyományos stílusok sokszor töretlenül fordultak át ebbe az észszerűségbe, vagy maradtak meg ezzel párhuzamosan. A magyar helyzetet súlyosbította, hogy az I. világháború előtt aktív, meghatározó progresszív építészek egy része meghalt 1920-ig (Lajta Béla az egyik eklatáns példa), de a fiatal generáció is megtizedelődött. Zrumeczky Dezső és Mende Valér élete a háborúban vagy annak nyomán szerzett betegség nyomán ért véget. A Löffler fivérek

szétváltak, Sándor Palesztinába vándorolt. Kós Károly Erdélybe költözött. A budapesti építészek egy jelentős része a Tanácsköztársaság alatt vállalt szerepe miatt került rossz helyzetbe: Málnai Béla, Vágó József, Spiegel Frigyes példái tipikusak,[2] de nehezen talált magának munkát 1919 után Kozma Lajos is. Mások viszont, mint például Málnai és Kozma, az országban maradva először a már az I. világháború előtt feléledő, de a Horthy-rendszerben hivatalosan is támogatott reklasszicizáló irányzatok szellemében kezdenek el alkotni és így részben felvenni a kor igényeinek fonalát, átvészelni a számukra nehéz időszakot. Ezzel szemben akadtak, akik Nyugat-Európát választották, mint Vágó, vagy a potenciális megbízatások miatt költöztek keletebbre, például Spiegel. Kós Károly a maga, elsősorban érzelmi és elvi döntése nyomán választotta Erdélyt és vetette bele magát az anyaországon túli magyar kultúra szervezésébe. A nagy háború előtt is aktív, a modern tendenciák iránt elkötelezett tervezők közül csupán néhány nagy név maradt az új rendszerben politikai bélyeg nélkül. Györgyi Dénes, Medgyaszay István és Toroczkai Wigand Ede például ebbe a viszonylag szűk csoportba tartozik.

Ha a modern építészet fejlődésének magyarországi megtorpanását elemezzük, azonban elengedhetetlen, hogy olyan alkotókat válasszunk, akik az 1910-es évek első felében már elkezdték pályájukat, illetve nagyon pontosan meg kell vizsgálnunk, hogy miben is álltak a háború utáni esetleges sikertelenségük okai. Viszont ezeket a történeteket mindig össze kell hasonlítanunk egymással. A Magyarországról politikai szerepvállalásuk miatt vagy önszántukból eltávozott, a korszerű épületek tervezése és a modern társadalom építése iránt elkötelezett építészek ugyanis nagyon ritkán értek el látványos külföldi sikereket (holott a környezet papíron befogadóbb volt a progresszív építészettel szemben).[3] Miért voltak sikertelenek olyan kvalitásokkal, amelyeket az új környezetnek honorálnia kellett volna? Nem biztos, hogy azért, mert eredeti hazájuk részben alkalmatlan volt vagy a háború után teljesen alkalmatlannak bizonyult tehetségük értékelésére.

Egy új diagnózis

Az újabb diagnózisok – és itt is különösen a művészettel kapcsolatosakra összpontosítok – abban különböznek az eddig uralkodóktól, hogy nemcsak sporadikusan, hanem viszonylag konzekvensen építenek egy elméleti megfontolásra: az Osztrák–Magyar Monarchia működése szerint nem volt szükségszerűen arra ítélve, hogy felbomoljon. Ha például áttekintjük a különböző iparművészeti és általában művészet és technika kapcsolatáról szóló múzeumalapításokat, akkor ezek nem egy saját szerkezeti merevségébe belefáradt állam képét nyújtják. Ez a rendszer nem korlátozódott a ma ismert néhány, impozáns történeti múltú intézményre, hanem egy sor olyan múzeumot számlált, amelyek vagy egyszerűen megszűntek 1920 után, vagy pedig egy másik, regionális jelentőségű intézménybe olvadtak be. Az iparművészeti intézmények szinte mindegyike a modernizáció folyamatára való reflexióból és a liberális politikai irányultság különböző felfogásainak keverékéből született.[4] Ugyanakkor a népi építészet és díszítőművészet iránt nyitott építészek nagy része a modern anyagok, alaprajzok és szerkezeti megoldások iránt is elkötelezett volt. A népi építésben használható példaképeket láttak nemcsak az esztétikus, hanem a mérnöki szempontból jól kivitelezhető épületek számára is. Pontosan ez az az eszme, amelynek a kontinuitása megbomlott, és nem volt törvényszerű, hogy a jó irányba mutató tendenciák megforduljanak. Az erről szóló diskurzus csak nagyon későn kapta vissza az I. világháború előtti relevanciáját, amelyben népies és modern ugyanannak az egyetemes, vizuális eszközökkel is épített kultúrának a részét képezte.[5]

A kiegyensúlyozott vizsgálatban segíthetnek a már jelzett összehasonlító elemzések. Itt például olyan művészek jöhetnek szóba, akik egyetemi kollégák voltak, hasonló szellemi körhöz tartoztak, és 1920 után az önmegvalósítás egészen vagy részben más útjait választották. Egy kortárs elemzés szerint[6] Kós és Kozma Lajos karriermodelljeinek összehasonlítása több mint releváns ebben a kontextusban. Mivel budapesti műegyetemi éveik alatt jól ismerték egymást, Kozma Kós szellemi köréhez tartozott, annál relevánsabb tehát, hogy mi történt velük később. Paul Stirton szerint Kósnak a regionalizmusgondolat (transzilvanizmus) érvényesítésébe fektetett energiái miatt külsőségeiben átalakult a nemzetek feletti „modern" népiességgel kapcsolatos elkötelezettsége. Már nem tudott ugyanolyan erőtartalékokat mozgósítani nemzetközi kapcsolatai fenntartására, és így munkájának éppen ez az aspektusa nem tudott kidomborodni. Ezzel szemben Kozma, aki a 20-as évek neobarokk építészete és iparművészete felé fordult, lendületes, expresszív munkáival finom kritikát gyakorolt az uralkodó dekoratív művészeti kurzus felett, és így alkalmasabbá tette magát a nemzetközi kapcsolatok építésére. Summa summarum, hatékonyabban pozicionálta magát magyar építészként egy nemzetek feletti formanyelv kialakításában.

Igen kevés figyelmet kap egy másik tény is. Mivel az építészek nagyrészt regionális elkötelezettségektől mentes technikai tudására – főleg ínséges időkben – az egyes

politikai ideológiák felett is szükség lehet, egyáltalán nem biztos, hogy munkájukat politikai okokból az ő explicit szakmai törekvéseik ellenére is ad acta lehet tenni. A Magyarországról Romániába távozó építészek sem szűnnek meg építeni 1920 után.

Kós például lelkesen bekapcsolódott az erdélyi magyar kultúra szervezésébe, illetve a kisebbségi politikai életbe, de eközben csak a nagy állami (tehát itt: román állami) megbízásoktól esett el. Privát megbízásokat továbbra is szép számban teljesített. Főállású építész már csak azért sem lehetett, mert kultúraszervezői, írói és politikai szerepvállalása miatt ezt maga sem szorgalmazta. Építészi energiáit ráadásul jelentős részben a műemléki rekonstrukciók és kisebb, de releváns iparművészeti munkák tervezésére fordította.[7]

Spiegel Frigyes (1866–1933) egy másik jellegzetes példa. Spiegel a társadalmi reform és a modern szerkezeti megoldások,[8] valamint a klasszikus stílusú díszítések iránt egyaránt elkötelezett, teoretikus hajlamú építőművész. Az I. világháború előtt, Nagyváradon kezdett modern alaprajzú, reklasszicizáló épületeket építeni, amelyeken a Fiatalok körének (Kós és társai) stílusára és a finn népies-modern építészre való utalásokat is elrejtett. Ugyanitt folytatta kegyvesztett budapesti építészként a háború után, illetve szervezte a nagyváradi magyar emigrációt. Több házra kapott megbízást. Sőt, ő volt az építésze a hányatott sorsú nagyváradi műcsarnoknak is. Kóssal való összehasonlíthatósága is ennek kapcsán válik kézzelfoghatóvá.

Párhuzamos műcsarnokok

Kós és Spiegel egyaránt egy-egy román fennhatóság alá került partiumi, illetve erdélyi városban tervezett műcsarnokot 1920 után, ráadásul mindketten kultúraszervezőként is álmodták meg ezeket a terveket. Spiegel az Artibus Rt. alapítójaként, Kós pedig az Erdélyi Szépmíves Céh alapítójaként tervezte a nagyváradi (1922), illetve a kolozsvári (1930) műcsarnokot. (Rögtön élhetünk azzal a felvetéssel, hogy a regionális kultúra szervezésébe fektetett energia nem biztos, hogy produktívan hatott a művészeti-építészeti terveik megvalósulására.)

Kós az erdélyi művészeti és irodalmi élet szervezésében többrétűen is kitűnt. Habitusából származó, nyugodtan mondhatjuk, példaszerű munkabírásáról elsősorban levelezésének dokumentumai révén alkothatunk képet.[9] Gyakran ismételt toposz, hogy középületei nem épülhettek meg az új világrendben. Ennek tipikus példájaként szerepel az általa még 1930-ban tervezett kolozsvári műcsarnok. Az épület terve szerint modern volt, mégis rengeteg tradicionális utalást tartalmazott.[10] Kiválóan illeszkedett Kós háború előtti életművébe, de éppen a regionalizmus körüli ideológiai csatározások miatt nem kaphatott megfelelő figyelmet és támogatást. Az épület a második bécsi döntés után, már az újabb háborús években (1943) épült meg. Ráadásul úgy, hogy egy, a kulturális beruházások iránt elkötelezett, a transzilván eszméhez semmilyen hagyományos kötődéssel nem rendelkező, felvidéki származású polgármester került Kolozsvár élére.[11]

Spiegel műcsarnokterve először sikeresnek látszott, majd szerkezeti problémák miatt rövid úton elbontották (1925), de nagyon hamar felvetődik a kérdés, hogy a projekt sikertelensége mögött nem húzódik-e valamilyen ideológiai csata, kultúrharcos attitűd. Erre célzott az országos terjesztésű romániai magyar sajtó egyik orgánuma is, amikor etnikai konfliktust sejtett[12] az ügy hátterében. Az *Ellenzék* publicistája először román–magyar ellentétre hívja fel a figyelmet, majd pedig konkrétan a Román Nemzeti Bank Bihar megyei fiókjának lobbitevékenységét nevezte meg a majdnem megépült műcsarnok elbontása mögötti fő tényezőként.[13]

Kultúrharc-sejtések ügyében érdemes a korabeli román sajtóhoz fordulni. Kultúrharc ezek szerint volt. George Bota például arra hívta fel a figyelmet, hogy Nagyváradnak a román kultúra fellegvárává kell válnia, különösen akkor, amikor az egykori kereskedőváros most a kisebbségi kultúrélet vezető szerepére tör: „Nagyvárad – miután a román kultúra Kolozsváron már berendezkedett – a legyőzött magyar kultúra összpontosításának szerepét akarja felvállalni. Az elüldözött magyar kultúra – nem a fegyverek üldözték el, hiszen azok tehetetlenek a kultúrával szemben (Graecia capit ferum victorem cepit), hanem a fölötte álló, finom latin színezetű román

A kolozsvári Műcsarnok 2020-ban

kultúra – sorait kívánja rendezni Nagyváradon."[14] Bota diagnózisa, mint látni fogjuk, egyáltalán nem állt szilárd alapokon. Ám nem a magyar és a román kultúra természetére vonatkozó megállapításai miatt, hanem részben sokkal prózaibb, másrészt sokkal komplexebb okokból.

Másként fogalmazva: miért nem épül meg tehát a nagyváradi műcsarnok? A kultúrharc miatt, amely a magyar primátus visszaszorítását hozta az új struktúrában, vagy valami egészen más, összetettebb okból?

Műcsarnok. Fogalom és kulturális háttér

A műcsarnokok kultúrtörténete szintén felvet néhány releváns kérdést. A német Kunsthalle szó tükörfordításával megalkotott „műcsarnok" szó nonprofit művészeti kiállítóhelyet jelöl, amely abban különbözik a művészeti galériáktól, hogy önálló (lehetőleg topográfiailag is különálló), célzatosan ennek a funkciónak az ellátására emelt épület, illetve a múzeumoktól, hogy nem rendelkezik önálló gyűjteménnyel.[15] A műcsarnokok mind koncepciójukat, mind a fizikai valójukat tekintve sok rokonságot mutatnak az efemer, vagyis vásár- és kiállításipavilon-építéssel, amely német nyelvterületen is az angol ősmintát (Joseph Paxtont és a Hyde Parkban felépült Crystal Palace-t)[16] követve terjedt el a fokozódó kiállítási lázzal együtt. Ennek legalább két, a műcsarnok nonprofit működési formájával részben ellentétes ismérve van: a modern, ipari építőanyagok és a kereskedelmi irányultság. A műcsarnokok az ideiglenes kereskedelmi csarnokokból származtathatók, és céljuk a művészet közvetítése a kereskedelem világa számára. Mégis főleg az adott közösség számára fontos művészeti értékeket szeretnék felmutatni, és csak másodsorban vannak közvetlen értékesítési céljaik. Ugyanakkor a német nyelvterületen levő Kunsthallék fontos eleme, hogy bár inspirációjuk az efemer építészet (sátrak, kerti pavilonok, filagóriák, árubódék és de facto kiállítási csarnokok)[17] kísérleti-ideiglenes jellege, nagyon sok esetben mégis állandó építménynek készültek. Sok hasonló csarnok tűnt el az idők során, és a két budapesti különálló, pavilon formájú műcsarnokból is csak egy maradt. De ez nem azért történt, mert egy éves nemzetközi vásár céljait szolgálták volna csupán. Mind a Képzőművészeti Társulatnak a Hősök terén álló Műcsarnoka, mind pedig a Magyar Művészek és Műpártolók Egyesületének az Erzsébet téri kioszkból átalakított Nemzeti Szalon épülete[18] utalt az efemer építészet ipari-kereskedelmi gyökereire, ám nem csak a kor bármikor felülírható igényeinek készült.[19] Ugyanez a helyzet a Joseph Maria Olbrich tervezte bécsi, a Karlsplatz és a Wienzeile találkozásán álló Szecesszió épülettel: szerkezeti utalásait tekintve az efemer pavilonokkal rokon, viszont célja a lehetőleg folyamatos kiállítási tér biztosítása volt.

A német típusú műcsarnokokat ugyanakkor általában képzőművészek társaságai és érdekvédelmi szervezetei emelik a célzott kortárs irányzatok felmutatása és promóciója érdekében. Mivel a művésztársulások főleg a magánszférához kötődnek, könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy ezek az állami befolyás szűkítése, valamiféle függetlenség megteremtése irányába hatnak. Azonban egyrészt a függetlenség értéke is könnyen devalválódhat egy komolyabb állami elismerés reményében, másrészt pedig egyáltalán nem biztos, hogy a függetlenség, a liberális szellemiség és a politikai befolyástól való részleges távolság a művészeti progresszió, az új irányzatok és általában az újítás felé hajtja a művészegyesületeket és azok műcsarnokait. Az egyik mértékadó elemzés szerint[20] a XX. század elején a német vidéki műcsarnokhálózat tagjai, bár az állami nagy múzeumoktól és egymástól is függetlenek voltak, de mégsem váltak döntő faktorrá a német avantgárd művészet, iparművészet és építészet terjesztésében. A vidéki műcsarnokok a helyi fogyasztók ízlésére és – főképpen – pénzügyi támogatására számíthattak. Nem biztos, hogy ezek feltétlenül Max Oppenheimerbe vagy Otto Dix láthatóságába szerettek volna befektetni. Jól példázza mindezt a Bauhaus esete is. Walter Gropius a helyi ízléssel való konfliktusok miatt először kénytelen volt Weimarból Dessauba költöztetni az iskolát és a műhelyeket, majd ott teljesen lemondani a műcsarnok jellegű bemutatókról (ennek egyetlen ellenpéldája volt Weimarban a Haus am Horn nem éppen világraszóló sikere). A Bauhaus ezután saját művész-ipartelepet alapított, illetve a hagyományos kereskedelem és az építés felé fordult. Mégsem lehet nyugodt szívvel azt mondani,[21] hogy a német műcsarnokhálózat mindig is csak a konzervatív ízlés fészke volt, amely a weimari köztársaság végét jelentő gazdasági válsággal és a régi, de alapvetően royalista-birodalmi elit akkut pénzhiányával ért véget. Az elfogadott diagnózis szerint ez a történeti helyzet a liberális-progresszív művészi irányultságnak már egyáltalán nem biztosított helyet, majd egyenesen sodródott a totalitárius hangulat felé. Ez a történet éppen azért eshet könnyen darabokra, mert az 1933 után bekövetkező történeti kataklizmához mér mindent, ami addig esetleg a fejlődés útját jellemezte.

Az I. világháború okozta törés, majd a 20-as évek folyamatos problémái éppen az 1914-ig viszonylag folytonos fejlődést zavarták meg végletesen. Míg a Német Császárságban ez előbbi folyamat a porosz–francia háború

1871-es végével lépett át produktív korszakába, az Osztrák Császárságban ez Ausztria poroszokkal szembeni vereségével és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezéssel gyorsult fel. E rendszer felbomlását ezek a magukat egyébként évezredes állami múltjuk által definiáló országok láthatóan nehezen emésztették meg.

Más volt helyzet Romániával, a fiatal állammal. Ráadásul itt az önálló államiság kezdete is egybeesett az állam legproduktívabb korszakával, ami a Hohenzollern–Siegmaringen-ház érkezésével, a királyi felség cím felvételével, majd pedig 1877-től három, végeredményében győztes háborúval folytatódott. 1918 nem hozott törést, a fejlődés viszonylag folyamatosnak volt mondható. De legalábbis a fő tendenciák a homogén társadalom hiánya ellenére is érvényesültek, egészen 1940-ig.[22]

A román kiállítási hagyományban a Kunsthalle típusú intézmények is hiányozni látszanak. Éppen a képzőművészeti társaságok ilyen irányú tevékenysége maradt el ugyanis, mert nem a meglevő művészeti élet pluralitásának és kritikai hangjainak erősítése volt a cél, hanem egyfajta kezdeti egység megteremtése a művészeti életben és annak helyszínein. Nem épültek műcsarnokok, bár persze a kioszk típusú, efemer építmények már a XIX. század végétől kezdve jelen voltak, főleg a királyság kiemelt városaiban (Bukarestben, Krajován). Bukarest első tudományos-művészeti, specifikusan csak időszaki előadásokra és kiállításokra épített épületét mégis csak 1932-ben adták át,[23] és nem azért, mert nem lett volna rá tőkefedezet. Ráadásul az épület a tudományos előadásokra tervezett auditóriuma miatt sem tölthetett be elsősorban művészeti funkciót. Bár a román szcéna egyesítette a francia szalonhagyományt és a közgyűjteményeket építő múzeumok alapításának kezdeményezéseit, de a művésztársulatok célzatosan létrehozott művészházai és műcsarnokai alapvetően idegen műfajt képviseltek.

Ehhez járul Romániában – mint már utaltunk rá – az államalkotó többség szempontjából a töréseknél kézzelfoghatóbb kontinuitás tapasztalata. Ennek nagyon jó fokmérője a művészet és az építészet egyik alapvető sajátossága, az, hogy a népi-regionális, valamint a modern-internacionális a többségi lakosság és a már stabilnak látszó, de még mindig fiatal elit számára a nyugatosodás folyamata szempontjából teljesen kompatibilis. Többek véleménye szerint a nemzetközi modernizmus alapelvei kiválóan illeszkedhetnek a hagyományos népi építészet eljárásmódjaihoz, mivel nem időhöz kötött módon gravitálnak a takarékosság, az észszerűség és az élhetőség körül. Így a népi is hordozhat egyetemes mondanivalót, miközben amúgy lokális és kultúraspecifikus marad.[24]

A fejlődés igazi motorjai és menete tekintetében igen sokfajta vélemény volt forgalomban. Ám abban viszonylag nagy volt az egyetértés, hogy a művészetnek és az építészetnek milyen elemeket kell integrálnia ahhoz hogy egyszerre legyen hagyományos és modern.[25] A nemzeti felemelkedés (a megőrzött regionalizmusban rejlő egyetemes) és ennek nyugati irányba való pozitív bemutatása fontosabb hívószó volt, mint a német jellegű decentralizáció elmélyítése vagy a művésztársaságok kritikai perspektíváinak érvényesítése. Ez viszont, nyugodtan kijelenthetjük, nagyban köszönhető a viszonylagos kincstári és közigazgatási nyugalomnak. Ahogy Nicolae Iorga fogalmazott éppen Nagyváraddal kapcsolatban: ha a partiumi-erdélyi románok „a népi ösztönnek köszönhetően eddig is ilyen sokat értek el az idegen államiság ellenére, mit meg nem tudna tenni a mai románság úgy, hogy maga az állam is ott van mellette segíteni".[26]

Ez az optimizmus többségi szempontból persze felettébb érthető, de az ezáltal reflektált nyugalom bizonyos urbánus központokban mégsem volt annyira borítékolható. Különösen nem a királyi román államhoz addig soha nem tartozott területeken. A területi gyarapodás megnövekedett adminisztratív felelősséggel is járt. Ráadásul az új, központilag irányított állam megszervezése korántsem volt zökkenőmentes akkor, amikor a területi gyarapodást adó régiók városaiban a polgári lakosság nagy része kezdetben nem beszélte, de még csak nem is ismerte az állam hivatalos nyelvét.

Ebben a kultúrtájban egy, az új fővárostól messzeeső, vidéki műcsarnok, amelyet egy nem túlságosan tőkeerős, a korabeli sajtó enyhe iróniát is hordozó szavaival „altruista" civil egyesület kezdeményezett, eleve nem sok esélyel indult. Az új államnak kétségtelenül volt fontosabb dolga, mint egy furcsa, angol–német eredetű, de legfeljebb még a megfogyatkozott nyugati szomszédnál bevett művészeti intézmény felkarolása. Ebben az értelemben a nagyváradi műcsarnok sikertelen projektjének tényleg van köze ahhoz, hogy milyen földrajzi és közigazgatási körülmények között (nem) jött létre. Ez viszont önmagában nem lett volna elég.

A nagyváradi műcsarnok esete a helyi kultúrafogyasztással

Mivel az építéstörténetet jól végigkövető dosszié[27] egyébként sem hiánytalan aktái nincsenek teljes kronológiai rendbe fűzve, az események pontos lefutása nem világos első pillantásra. Az épületről homlokzati vagy átnézeti terv Nagyváradon nem maradt fenn: ma már csak egy helyszínrajz és egy módosított tetőszerkezeti terv érhető

el. Az építés ügye amúgy is rendkívül zavaros. A zavaron nem segít a 20-as évek elején zajló adminisztratív átalakítások sora sem. Az engedélyezési eljárás az elején váltakozóan magyar, illetve román nyelvű dokumentumokon keresztül zajlik, majd kétnyelvűvé válik, és 1925-re teljesen román nyelven zárul. Ennek ellenére az engedélyezési eljárás egészét ügyét inkább félreértések és szerencsétlen események együttállásának lehet tekinteni, mint etnikai konfliktusnak.

A váradi műcsarnok építése már a háború előtt is felmerült ugyan, de a gazdasági fellendülés idején is gyorsan lekerült a napirendről. A műcsarnok építésére létrehozott Artibus Részvénytársaság 1922. június 7-én nyújtja be kérelmét a Nagyváradi Városi Tanácshoz egy belvárosi telek bérbevételére, amelyen kiállítócsarnokot hoznának létre a város kulturális életének gazdagítása és az együtt élő népek közötti kölcsönös tisztelet előmozdítása érdekében. A papírokat Balkányi Lajos margittai filantróp orvos, Tibor Ernő festőművész és Spiegel Frigyes szignálja.

1922. augusztus 10-én (Fol. 85) kelt, magyar nyelvű formanyomtatványban adnak engedélyt az Artibus Részvénytársaságnak arra, hogy a város tulajdonában levő telken műcsarnokot építsenek. A város vállalta, hogy a körülbelül 40×20 méteres kis telket ingyen átadja az építés céljára, és a telekhez vezető, közkezelésben maradt területet rendezi: azon járdát és a kocsiforgalmat biztosító utat építtet (Fol. 86). Az Artibus vállalta, hogy az épületet a saját költségén felépíti, huszonöt évig működteti, majd pedig minden ingóságával együtt a város örökös tulajdonába engedi át. A problémák már októberben megkezdődtek, amikor Spiegel Frigyest bizonyos dokumentumok pótlására kérték fel (Fol. 91), majd 1922

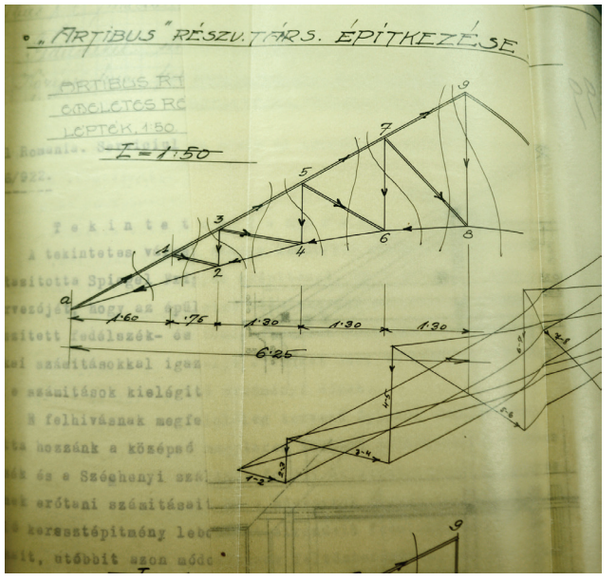

A nagyváradi Műcsarnok módosított fedélszék-terve, 1923

decemberében szerkezeti problémákat állapított meg a helyi építési felügyelet (Kőszeghy főépítész vezetésével, Fol. 98.). Spiegel módosított terveket nyújtott be a tetőszerkezetre (Fol. 100, 102), amelynek kivitelezése feltehetően pénzhiány miatt elakadt.

1923. július 25-én (Fol. 117) még arra adnak haladékot, hogy az épületet folyó év október 31-ig befejezzék,[28] de október 20-án (Fol. 118) már arról szóltak a tárgyalások, hogy a november 30-ig esedékes bontási határozattal (19264/923 – Fol. 142–143) szemben valamilyen közös megoldásra jussanak.[29] 1924 júniusában a bontási határozat jogerőssé vált,[30] bár a Részvénytársaság nevében Spiegel Frigyes még egyszer tiltakozott, és a Bihar Megyei Kereskedelmi és Iparkamara együttműködését kérte, hogy az épületet kereskedelmi célra tudják hasznosítani (Fol. 147), amit a Kereskedelmi Kamara támogatott is, sőt a Román Belügyminisztérium első fokon helyet adott a keresetnek, és a bontást leállíttatta (Fol. 144). Szeptemberben azonban felülírta ebbéli döntését (Fol. 138), mivel a tudomására jutott, hogy az Artibus rendkívüli közgyűlésén a társaság felszámolásáról döntöttek. A felszámolást levezénylő társaság (Societate de Lichidare a S. A. Artibus) ezután alakult meg.

Annak semmi nyoma nincs, hogy a Román Nemzeti Bank (a továbbiakban: RNB) helyi elöljárói kezdeményezték volna az épület bontását. Tény, hogy az RNB területi képviselője benne volt az Artibus Rt. felszámolására létrehozott társaságban, de ő csak egyike volt annak a három banktisztviselőnek, akik pénzügyileg felügyelték az Artibus vagyonát képező épület bontását és az így keletkezett javak értékesítését. 1924. október 3-án pedig be is fejeződött tevékenységük azzal, hogy a helyi Szarvas és Klein céget hirdették ki a bontásért szervezett árverés nyerteseként (Fol. 137). Az RNB területi szerve ugyan mégis az ügy közelében maradt, de egészen más okból, mint amit az *Ellenzék* publicistája közölt.

1925. április 11-én (Fol. 159) a város elfogadja az RNB által felajánlott ötvenezer lejt a terület status quo ante állapotának visszaállítására. A bank 1925 májusában be is fizette a Városi Tanács pénztárába az összeget, ami az adott év végéig esedékes munkák elvégzésének fedezetét nyújtotta volna.

1926. november 6-án az RNB fiókja nevében (Fol. 163) mégis megkeresték a tekintetes tanácsot azzal a panasszal, hogy bár a kérdéses ötvenezer lej támogatást már több mint egy éve befizették, a munkavégzés még mindig nem történt meg: „Épülésünket szolgálná, ha a beltelek, amely a város központjában, a Nemzeti Bank előtt található nem szolgálna tovább szemét- és

építőanyag-lerakodóként, és azt a park visszaállítása érdekében hasznosítanák…" (i. hely/1.).

Az ingatlanspekuláció vádja tehát nagy valószínűséggel kizárható, mivel a terület a város tulajdonában maradt. A Nemzeti Bank esztétikai és egyéb kifogásai pedig különösen elfogadhatók akkor, ha a tekintélyesebb törvényes támogatás ellenére nem fejezték be nemhogy a szemben levő park visszaállítását, de a bontási terület teljes körű szanálását sem.

Sőt, inkább azt az állítást lehet megkockáztatni, hogy Nagyvárad városa eleve nem volt teljesen elkötelezett egy műcsarnok építése mellett. Ebben a kérdésben nem annyira az impériumváltás okozta közigazgatási törés és átrendeződés a döntő. A Magyar Általános Hitelbank Trianon után kezdett el építkezni a városban, és épületei fel is épülnek, ugyancsak Spiegel tervezésében, és ne feledjük, hogy a műcsarnok konkrét terveit is Bihar vármegye kettévágása és a gazdasági problémák ellenére, a kultúra és a nemzetek közötti összefogás jegyében nyújtották be. Az épület tetőszékének a jelentések szerint szerkezeti problémái voltak, és mivel a városban még a háború előtt már bekövetkezett egy tucatnyi ember életét követelő tragédia a rossz minőségű építőanyag miatt (1908-ban a Breider Ármin-féle ház összedőlt, az építész pedig az Egyesült Államokba menekült a felelősségre vonás elől), érthető, hogy az új adminisztrációval szemben a helyiek fokozottan óvatosan voltak és nem keresték a bajt. Még ennél is fontosabb azonban, hogy a dokumentumok olvastán kiviláglik, hogy a műcsarnok alapításának ügye és fontossága szinte senkinél nem talált visszhangra. Szó esett építőanyagokról, pénzről, bérleti díjakról, de a kezdeményezőkön kívül senki nem beszélt sem kultúráról, sem szellemi életről.

A dokumentumokból éppen az derült ki, hogy a mindvégig vegyes etnikumú illetékesek, ha nem is akadályozták szánt szándékkal az építkezést, nem is követtek el mindent annak érdekében, hogy az épület felépüljön. Kőszeghy József, aki már 1908-ban is a város főépítésze (és a bontás végéig a városi tanács építészeti főtanácsadója) volt, először kiadta az engedélyt, majd pedig maga jelezte, hogy a tetőszerkezetet újra kell tervezni. A városi tanács nagyrészt magyar hivatalnokai folyton kritikai megjegyzéseket tettek az épületre: még a Breider-ház 1908-as összeomlásában enyhén érintett Sztarill Ferenc is felszólalt, és jelezte, hogy jó lenne a szűkös telket valamivel gyérebben beépíteni. Az alvállalkozók közül mind a kőműves, mind pedig az ács cég helyi, magyar tulajdonú vállalkozás volt, közülük éppen az ácsok felelőssége nem tisztázott. Az Artibus Rt. ráadásul egy bukaresti céggel kötött szerződést az épületben levő, nem művészeti célokat szolgáló irodahelyiségek bérlésére (Fol. 116). A magyar–román viszonyt beárnyékoló tényezők itt talán indokolatlan túlhangsúlyozásánál azonban sokkal fontosabb egy konceptuális probléma: a műcsarnok, definíciója szerint olyan, nonprofit intézmény, amely a művészeti tevékenység promócióját támogatja, miközben nem rendelkezik permanens művészeti gyűjteménnyel. A műcsarnok építése és fenntartása pénzbe kerül ugyan, de nem igényel külön mecénást egy állandó kollekció összetitrálása, illetve ennek szakszerű tárolása. Ha lett volna teljes körű eszmei támogatás az épület felhúzása mögött, akkor az anyagi támogatás is megszülethetett volna, és nem kell a művészet szentélyének helyiségeit kereskedelmi céllal értékesíteni. A háttérvagyon

A kolozsvári Műcsarnok részlet, 2020

mindig származhat üzleti aktivitásból is, de igen nehéz elképzelni a hamburgi, a budapesti műcsarnokokban vagy a bécsi Szecesszió épületben utazási irodát vagy klimatizált szerverközpontot.

A kultúrváros képének megremegését egyébként a nagyváradi sajtó is egészen rezignáltan fogadta, amikor több részben számolt be a korabeli nagyváradi polgárok könyvvásárlási szokásairól. Az egyik szerint a mintegy háromszor kisebb Marosvásárhelyen nagyságrendekkel nagyobb a magyar könyvfogyasztás, mint a bihari megyeszékhelyen. A dolog legfájóbb aspektusa még csak nem is ez, hanem, hogy a publicista korábbi és későbbi nagyváradi ikonok lejtmenetéről volt kénytelen tudósítani: „A legkisebb Ady-kultusz Nagyváradon tapasztalható. Alig vesznek évente egy-két kötet Adyt Váradon, míg Erdély többi városainak könyvkereskedői állandóan friss Ady-szállítmányokat kérnek. Az Athenaeum most kiadott tíz kötetes Ady-gyűjteményéből Váradon egy se fogyott el. Adyból különösen sokat vesz Bukarest."[31]

A történet vége persze lehetett volna az, mint Kolozsváron, hogy a műcsarnok az 1940-es években vagy a II. világháború után felépül. De nincs nyoma annak, hogy erre bármilyen kísérlet történt volna.

Tanulságok

Nagyvárad városának képtelensége, hogy műcsarnokot emeljen, tehát több forrásból táplálkozott. Semmi nem erősíti meg, hogy ezek között az impériumváltás ténye és ennek következményei voltak a leghangsúlyosabbak. A két világháború közötti román sajtóban a magyar kultúra új fellegváraként fel-feltűnő Nagyváradról éppen a nemzetközi aspirációjú magaskultúra támogatása hiányzott a magyar közösség berkeiben. Inkább tehát arra lehet következtetni, hogy miközben a helyi magyar közösség nem érdeklődött annyira a művészeti élet fellendítése iránt, hogy összefogjon egy műcsarnok felépítése érdekében, a helyi többségi elöljárók nagyrészt nem értették a műcsarnok műfajának relevanciáját. Ha értették is volna, még mindig nem lettek volna túlsúlyban a város többségét kitevő magyar közösséggel szemben. A helyi kultúrharcos publicistának sem volt igaza: Nagyvárad a két világháború között igazából nem akart regionális kultúrközponttá válni: bizonyos intézményeket fenntartott, de a kortárs művészeti központot sem akarta mindenképpen megvalósítani. A műcsarnok kezdeményezői egész más kulturális igényekkel rendelkeztek, mint a helyi szellemi élet képviselői, és főleg ez okozta sikertelenségüket. A kolozsvári műcsarnokkal való összehasonlítás alapja éppen azért lehet releváns, mert miközben Kolozsvár centrum volta miatt ott az ideológiai csatározások is nagyobb súllyal estek latba, az egyes etnikumok kultúrafogyasztási szokásai ebben az esetben is legalább ennyire relevánsak lehettek. Ahogy az sem elhanyagolható, hogy ki hogyan vélekedett a művészet kiállíthatóságának intézményi kereteiről (múzeumokat, szalonokat vagy műcsarnokokat preferált-e). Egy biztos: tőke és akarat hiányában a kolozsvári műcsarnok sem épülhetett volna fel. És ez azt mutatja, hogy Erdély központja és Nagyvárad között éppen a kultúrafogyasztás tekintetében levő különbségek módosították az impériumváltás következményei által csak homályosan közvetített képet.

JEGYZETEK

1 Ahogyan Ferkai András fogalmaz: „Az 1918–19-ben felvetett progresszív gondolatokat elsöpörte az ellenforradalom." Vagyis a kommün művészeti életébe csatornázott nemzetközi gondolat nagymértékben korrumpálódott az utódrendszerben. Ez ráadásul ahhoz a furcsa ellentmondáshoz vezetett, hogy a nagy háború előtti nemzeti forrásokból származó, de mégis időtlen népiességet értékelő építészeti eszmét egy ideig éppen egy nem lokális, sőt inkább internacionális konzervativizmussal (neobarokk) váltották fel. FERKAI András: *Nemzeti építészet a polgári sajtó tükrében I.* = *Építés–Építészettudomány*, 1989, 3–4., 331–363. Főleg 336. skk. Az időtlen, nemzetek feletti népiesség és a kibontakozóban levő nemzetközi stílus közötti hasonlóságokat Magyarországon nem sikerült töretlenül érvényre juttatni. Erről lásd újabban PAPP Gábor György: *Létezhetik-e kimondott nemzeti stílus?* = *Enigma*, 2017, 92. sz., 165–175.

2 Vágó József hosszabb olaszországi próbálkozás után Párizsba távozott. Spiegel Frigyes az általa családi kötődései révén is jól ismert Nagyváradra került – tulajdonképpen „emigrált" – a Tanácsköztársaság bukása után, és az 1926-os általános amnesztiáig ott is marad. Spiegel rossz helyzetét annak köszönhette, hogy részt vett a 1919. május 1-jei budapesti ünnepi dekoráció tervezésében. Ezért a Magyar Mérnök és Építész Egylet Tanácsa el is marasztalta. Lásd [NÉVTELEN]: *Közlemény* = *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye*, 1920, 34–37., 150. Erről bővebben MARKÓJA Csilla: *„Vörös posztó." Városinstalláció 1919. május 1-én a források tükrében* = *Enigma*, 2018. 94. sz., 7–79.

3 Vágó József látványosan szenvedett Olaszországban, és nem volt sikeres Párizsban. Nagy nehezen jutott megbízásokhoz, és bár a genfi Népszövetségi Palota bonyolult utóéletű pályázatán a nyertes négyes tagja volt, az első adandó alkalom-

mal megpróbált hazatérni Magyarországra, ahol még építészeti kamarai tagságát sem sikerült visszaállítania.

4 Vö. RAMPLEY, Matthew: *Introduction = Liberalism, Nationalism and Design Reform in the Habsburg Empire.* Eds. RAMPLEY, Matthew, VESZPRÉMI Nóra, PROKOPOVYCH Markian, London, Routledge, London, 2019, 1–12.

5 STIRTON, Paul: *Hungarian Visual Culture in the First World War = Austrian Studies*, 2013, 21. sz., 182–200.

6 STIRTON, Paul: *Folk Sources after Trianon: Károly Kós and Lajos Kozma in the 1920s.* Előadás a *Multiplying Modernity: Vernacular Modernisms, Nostalgia and the Avant-Garde* című konferencián, 2019. december, Kassa. Kézirat.

7 Lásd ehhez bővebben FABÓ Beáta – GALL, Anthony: *Kós Károly világa. 1907–1914.* Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2014. Kós a két világháború között nemcsak az Erdélyi Református Egyházkerületnek dolgozott, hanem részt vett a román ortodox egyház tervpályázatain és az erdőfeleki görögkeleti templom műemléki rekonstrukcióját is vezette. Ezen túl Fejérden (Kolozs megye) felépített egy görögkatolikus templomot, amelyet Iuliu Hossu, kolozs- és szamosújvári püspök szentel fel. Nem lehet tehát azt állítani, hogy építészként etnikailag marginalizálta volna magát.

8 Lásd ehhez különösen SPIEGEL Frigyes: *A magyar építőművészet és a budapesti bérházak = Művészet*, 1902, 2. sz., 93–104.

9 A legújabb anyag a Papp Auréllal folytatott levelezéséből jelent meg. A levelezésről lásd KÓS Károly – PAPP [POP] Aurél *levelezése.* Szerk. BARDOLY István, MARKÓJA Csilla, SÜMEGI György = *Enigma*, 2017, 92. sz., 19–155.

10 Ezt nagyjából mindenki méltatta, aki a tervet látta. Bierbauer Virgil is így ír *a Tér és Formá*ban. BIERBAUER Virgil: *Erdélyi Képzőművészek Egyesületének műcsarnoka – Kós Károly terve = Tér és Forma*, 1931, 8. sz., 261–262.

11 A folyamatot részletesen elemzi MURÁDIN Katalin – MURÁDIN Jenő: *A kolozsvári műcsarnok = Műemlékvédelem*, 2010, 1. sz., 10–24.

12 Lásd [NÉVTELEN]: *Közlemény = Ellenzék*, 1923. április 28., 8.

13 [NÉVTELEN]: *Közlemény = Ellenzék*, 1925. március 7., 3.: „A felépített és aztán rögtön lebontott nagyváradi Műcsarnok. Azért távolították el, mert nem tetszett a Banca Nationala [sic!] igazgatójának – Erdélyi kultúrtörténelem 1925-ből."

14 George BOTA: *Cetăți de cultură (A kultúra erősségei) = Cele Trei Crișuri*, Oradea, 1923, Martie, 1. Az idézet magyarul: „A legyőzött Görögország legyűrte büszke győzőjét", ami arra utal, hogy az kultúrája révén mégis győzedelmeskedett hódítói fölött.

15 Ezek a kategóriák képlékenyek. Például a hamburgi művészeti múzeum rendelkezik állandó gyűjteménnyel, de utalva a Hanza-város túlnyomórészt kereskedelmi hagyományaira, nevében Kunsthalle.

16 Vö. KOSTOFF, Spiro: *A History of Architecture. Settings and Rituals.* New York, Oxford University Press, 1985, 635–637.

17 Az efemer építészet magyarországi formáihoz lásd *Pavilon építészet a 19–20. században a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből.* Szerk. FEHÉRVÁRI Zoltán, HAJDÚ Virág, PRAKFALVI Endre., Bp., OMVH, Magyar Építészeti Múzeum, Pavilon Alapítvány, 2000. Különösképpen a szerkesztő bevezetőjét, 7–8. A koncepcionálisan efemer, de mégis hosszú távon fenntartható építészet iskolapéldái a velencei művészeti és építészeti biennálék helyszínéül szolgáló Giardini-kampusz nemzeti pavilonjai. Lásd Marco MULAZZANI: *Guide to the Pavilions of the Venice Biennale since 1887.* Milano, Electra, 1988, 2014. A szembeszökően efemer építészeti utalások egyébként explicit módon is megmaradhatnak állandó építményeknél, mint a svéd királyi Hagaparken részlapokból készült, sátor formájú pavilonjainál (Louis Jean Desprez: Koppertälten, Stockholm, 1787).

18 Az épület mögötti, cseppet sem efemer összművészeti törekvések áttekintéséhez lásd TÍMÁR Árpád: *Néhány adat az Erzsébet téri Nemzeti Szalon Építésének történetéhez = Ars Hungarica*, 2007, 2. sz., 391–410.

19 Ahogy a Nemzeti Szalon 1894-es alapítása kapcsán Tímár Árpád kiemeli, az új műcsarnok-kezdeményezés maga is felemás, de legalábbis hibrid vállalkozás volt. Vö. TÍMÁR Árpád: *A Nemzeti Szalon alapítása. Cikkek, híradások a korabeli sajtóban = Ars Hungarica*, 2002, 2. sz., 411–428. A német mintájú művészegyleti kiállítócsarnok nonprofit jellegét és a francia művészeti szalon fundraiser tevékenységeit egyesítette. Nem feltétlenül a progresszió, a helyi radikális „szecesszió", hanem egyfajta eladhatóság mellett köteleződött el.

20 SCHMITZ, Thomas: *Die Deutsche Kunstvereine im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Kultur-, Konsum-, und Sozialgeschichte der bildenden Kunst im bürgerlichen Zeitalter.* Neuried. Ars Una, 2001

21 „Habár Schmitz érvelése szerint a németországi művészeti társaságok elmaradott ízlésről adtak bizonyságot, boszszúsan ismeri el, hogy olyan progresszív társadalmi szintű kárpótlást valósítottak meg, amelyre minden más némethoni társaság képtelen volt." PENNY, Glenn H.: *[Review of] Thomas Schmitz,* Die Deutsche Kunstvereine im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Kultur-, Konsum-, und Sozialgeschichte der bildenden Kunst im

bürgerlichen Zeitalter = *Central European History,* 2005, 2. sz., 301–303.

22 Az 1940-es dátum azért vált általános referenciává, mert ez volt az az év, amikor Románia, fennállása óta először, területet veszített. A Molotov–Ribbentrop-paktum következményeként az ország elvesztette észak-bukovinai és besszarábiai, az I. világháború végén az Osztrák–Magyar Monarchiától, illetve a cári Oroszországtól nyert területeit. Csak ezt követte a második bécsi döntés.

23 A Ioan Dalles Alapítvány által a Román Akadémia számára felépített épület, az úgynevezett Dalles-terem (románul Sala Dalles) egyszerre volt tudományos előadások számára tervezett előadó és kortárs művészeti kiállítótér.

24 A két világháború közötti román építészet és építészetteória egyik legösszetettebb figurája, George Matei Cantacuzino erről ír több cikkében az 1930-as években. Lásd különösképpen CANTACUZINO, George Matei: *Modernismul și arhitectura românească = Revista Fundațiilor Regale*, 1935, 3. sz., 683–686. A szerző monográfusa ezt az álláspontot „hibrid modernizmusnak" nevezi (Vö. TODOROVICI, Dan: *George Matei Cantacuzino. A Hybrid Modernist.* Tübingen, Berlin, Wasmuth, 2014) A havasalföldi nemesi származású építész többször hangoztatott álláspontja jól illeszkedik az elsősorban Bukarestben virágzó, két világháború közötti építészet tendenciáiba. Az újromán építészeti inspirációk nagyban építenek a balkáni erődített lakóház (cula, kula = torony) alaprajzi észszerűségére, amelyet díszítőmotívumai és balkáni/oszmán jellegű törpe galériás teraszai tekintetében kellett összefésülni a lapos tetős modernista lakóházzal. Az építészet területén a két világháború közötti román modernisták nagy részének vagy volt népies korszaka, vagy kibékültek az újromán stílus képviselőivel. Esztétikai polémia létezett, de az elvi polémia elég ritka volt. Lásd ehhez MACHEDON, Luminița – SCOFFHAM, Ernie: *Romanian Modernism. The Architecture of Bucharest 1920–1940.* Cambridge MA, London, MIT Press, 1999. Hasonlóképpen a tradicionális és a modernista észszerűség párhuzamait emeli ki Ligeti Pál kapcsán JÁSZ Borbála: *Modernizmus sátortetővel. Ligeti Pál művészetfilozófiája és építészetelmélete.* Bp., MMA MMKI, L'Harmattan, 2017. Magyarországon a *Tér és Forma (TF)* folyóirat köréhez tartozó, Bierbauer Virgil által promotált szerzők hasonló elveket vallottak. Azonban a *TF* nem fedi le a magyar és az internacionális építészet viszonyáról szóló magyarországi diskurzus egészét, amely a román kollégák hasonló diskurzusánál sokkal antagonisztikusabb volt.

25 Ennek a sok kompromisszum és nehézség árán megvalósult egyetértésnek a sajátosságairól jó áttekintést nyújt CONSTANTINI, Emmanuela: *La capitale immaginata. La evoluzione di Bucarest nella fase di construzione e consolidamento dello stato nazionale romeno (1830–1940).* Soveria Manelli, Rubbettino, 2019

26 IORGA, Nicolae: *Vechimea și originea elementului românesc în părțile Bihariei (Bihorului) (A román elem régisége és eredete a bihari részeken) = Caietele Cele Trei Crișuri,* [Seria] *Crișul Negru,* Nr. 3., Oradea Mare, 1921, 16.

27 Lásd ehhez *Arhivele Naționale Române – Serviciul Județean Bihor/Román Nemzeti Levéltár Bihar Megyei Fiókja* (=ANR-SJB/RNL-BMF), *Fond. 8. Primăria Municipiului Oradea*. Nr. Inv. 98. Dos. 10. [orig. 5.] / 1926, Fol. 85–163. A továbbiakban a hivatkozott helyeknél csak a fóliószámokat adom meg. A nagyváradi műcsarnok építéstörténetéről tudtommal egyetlen könyvfejezet foglalkozik, amely jelen vizsgálat kiindulópontját is adta. Lásd PAȘCA, Mircea: *Arhitectul Frigyes Spiegel la Oradea*. Oradea, Arca, 2010

28 [NÉVTELEN]: *Szakértői szemle a Műcsarnok ügyében = Nagyvárad*, 1923. július 26., 3. „Mint ismeretes, szükségessé vált módosítások végett félbeszakadt az építkezés, mert az altruista társaság által befizetett tőke felhasználódott."

29 [NÉVTELEN]: *A város tárgyalásokat kezd a műcsarnok átvételére = Nagyvárad*, 1923. október 21., 8.

30 [NÉVTELEN]: *Közlemény = Nagyvárad*, 1924. június 21., 4. „A pénzügyi bizottság véleményezte az Artibus lebontását."

31 [NÉVTELEN]: *Közlemény = Nagyvárad*, 1923. október 12., 5. Ennek folytatásához lásd [NÉVTELEN]: *Közlemény = Nagyvárad*, 1923. október 19., 5. Perédy György riportot készített dr. Wohl Márkussal, az 1924. évi romániai magyar könyvimport lebonyolításának titkárával. Wohl érdekes megfigyelés tesz: „A közönség közönye a város lelkében van. Váradon külső, utcai életet élnek az emberek, teljesen elütően minden más várostól. Itt nincs idejök olvasni még azoknak sem, akik egyébként az intelligenciához tartoznak. Déli séta, esti séta, mozi, kávéház. Úgyszólván az utcán élnek. Egyes gazdagoknak sincs meg a nevelésadta alapjok ahhoz, hogy olvassanak. A gazdag emberek zömének könyvtárában néhány darab cifrába kötött könyv reprezentálja a könyvtárt."

Hausmann Kóródy Alice

Hagyomány és korszerűség

Az erdélyi zeneszerzés útja Trianon óta

„Mikor, általmenvén sok próbákon,
Erőt vesz az arany a rozsdákon."[1]
Pálóczi Horváth Ádám

■ 1920. Az erdélyi[2] magyar kultúrát kiszakították abból az egységes Kárpát-medencei kulturális térből, amelyben kialakult és szerves módon létezett. A határmódosítás elvágta a magyar élet és kultúra ütőerét. A határon kívül rekesztett nemzetrészek csak a maradék hajszálerekbe kapaszkodhattak, s ezeket kellett életadó, megtartó áramlatokká fejleszteniük. A felmutatható eredmények letéteményese minden esetben az oktatás, ezért röviden bemutatjuk, hogyan alakult az elmúlt évszázadban a felsőfokú, magyar nyelvű zenei képzés helyzete Romániában.

1920 előtt jelentős zeneoktatási intézményhálózat létezett. Alap- és középfokú zeneiskolák működtek Kolozsváron (1819), Aradon (1833), Lugoson (1852), Nagyváradon (1896), Szatmáron (1903), Temesváron (1906), Marosvásárhelyen (1908). Az iskolák tanárai Budapesten, Bécsben, Berlinben, Párizsban, Rómában, Lipcsében vagy más európai zenei központokban tanultak.

A két világháború közötti időszakban a megmaradt alap- és középfokú zeneiskolákon kívül az 1921-ben alakult Romániai Magyar Dalosszövetség viselte gondját a magyar nyelvű zenei továbbképzésnek. Négy alkalommal (1927, 1929, 1931, 1934) tartott továbbképző tanfolyamokat kántoroknak és karvezetőknek, amelyeken felsőfokú tananyagot oktattak. Romániában a mai értelemben vett felsőfokú, magyar nyelvű zenei képzésre csak a II. világháború után kerül sor.

1946 őszén kezdte meg működését a Kolozsvári Magyar Zene- és Színművészeti Főiskola, igazgatója a neves karvezető, zenepedagógus Nagy István lett. Ezzel az intézménnyel kezdetét vette Romániában a felsőfokú, magyar nyelvű zenei képzés. Két év múlva, 1948-ban az új tanügyi törvény változást hozott. A Közoktatásügyi Minisztérium rendeletével[3] átalakították a főiskolát, Magyar Művészeti Intézet lett a neve, és képzőművészeti fakultás is indult, amelyen román nyelvű tagozat is létesült. A Márkos Albert dékán vezette zenefakultás átvette az 1946-ban alakult főiskola tanárait.

1950-ben újabb változás következett. A Román[4] és Magyar Művészeti Intézet zenei fakultását összevonták, és létrejött a Gheorghe Dima[5] Zeneművészeti Főiskola, román és magyar nyelvű tagozatokkal. Ez az intézmény nevelte zeneszerzőink, előadóművészeink, muzikológusaink és zenepedagógusaink legjavát. Az utolsó magyar nyelvű kurzusok az 1984–85-ös tanévben hangzottak el, amikor már csak néhány tantárgyat (esztétika, zenetörténet, népzene, ideológiai tantárgyak) tanulhattak magyarul a magyar tagozat diákjai. 1959-ben Pedagógiai Főiskola létesült Marosvásárhelyen, több, köztük zenepedagógia szakkal is. Magyar tagozat csak az 1961–62-es tanévben indult, és 1979-ig működött.

Az 1989-es fordulat után több kísérlet történt a kolozsvári magyar nyelvű képzés újraindítására, de ez határozott ellenállásba ütközött. 1990-ben, Nagyváradon létrejött a Sulyok István Református Főiskola, amely kántorképzőt is indított. Ezt a szakot sikerült átalakítani 1996-tól ötéves képzést nyújtó zeneművészeti szakká, tanszékvezetője Szenik Ilona volt. 2000-ben a főiskola egyetemmé alakult, azóta Partiumi Keresztény Egyetem néven működik. A 2000-es évek elején a Marosvásárhelyi Művészeti Egyetemen, illetve a Babeș-Bolyai egyetemen is alakultak magyar nyelvű zeneművészeti szakok.

A romániai magyar zeneszerzés kibontakozását azok a kiváló muzsikusok alapozták meg, akik zömmel a múlt század elején születtek, felsőfokú tanulmányaikat Budapesten vagy nyugat-európai zenei központokban végezték, majd itthon zeneszerzői munkásságuk mellett a tanítás feladatát is felvállalták. Ők formálták „az erdélyi harmincasok" nagy nemzedékét. Két zenei központban

találjuk őket: Marosvásárhelyen (Chilf Miklós, Kozma Géza, Trózner József) és Kolozsváron (Delly Szabó Géza, Jodál Gábor, Márkos Albert, Eisikovits Mihály). A romániai magyar zeneszerzők első nemzedékének zeneszerzői munkásságában megmutatkoznak a különböző zeneszerző iskolák stílusjegyei (Budapest, Bécs, Berlin, Párizs), városaik zenei hagyománya, illetve a kor követelményei. Műfaji sokszínűség jellemzi ezt a generációt. Népdalfeldolgozások, népdalszvitek, megzenésített versek, kamaraművek, versenyművek, szimfóniák, kantáták, színpadi művek születtek alkotói műhelyeikben.

A népdal mint inspirációs forrás kiemelkedő helyet foglal el az erdélyi zeneszerzők művészetében. Egyrészt Vikár, Kodály és Bartók népdalgyűjtő és -rendszerező munkája, valamint az utóbbiak alkotásai nagy hatással voltak az egész magyar zenei életre, másrészt pedig a kisebbségi létben identitásunk megőrzése fokozottan szükségessé tette zenei anyanyelvünk ismeretét, gondozását és felmutatását. A kolozsvári szerzők közül Delly Szabó Géza művei között bőségesen találunk népdalfeldolgozásokat, Márkos Albert pedig két népdalszvitet is írt *(Udvarhelyszéki emlék, Korondi bál).*

Az amatőr kórusmozgalom segítése az egész tárgyalt időszakban szívügye volt zeneszerzőinknek. A különböző színvonalú kórusokat igyekeztek ellátni énekelhető, de ízléses kórusművekkel. E nemzedék szinte minden tagja feladatának tartotta a kórusművek írását, közülük emeljünk ki kettőt. Jodál Gábor írt gyermekkari műveket, kilenc háromszólamú női kari művet Áprily Lajos verseire, valamint vegyeskari műveket – az ez utóbbiakat tartalmazó kötet 1962-ben, az Editura Muzicală kiadásában jelent meg –, Kozma Géza pedig kortárs és klasszikus költők verseire írt kórusműveket. A megzenésített vers kedvenc műfaja volt a széles körű humán műveltséget birtokoló zeneszerzőknek. Delly Szabó Géza, Márkos Albert, Chilf Miklós klasszikus, kortárs magyar, valamint román költők verseit zenésítette meg. A dalnak kiemelkedő szerepe van Trózner József munkásságában. Több mint ötven dalt írt a magyar és a világirodalom verseire.

Marosvásárhelyen nagy népszerűségnek örvendett a kamarazene. 1907-ben Metz Albert, akit a városvezetés a Városi Zeneiskola megszervezésével bízott meg, kiváló muzsikosokat nyert meg a marosvásárhelyi zenei élet ügyének. Az iskola elsőrangú hangszertanárai kamaraegyütteseket alapítottak, és az 1910-ben először koncertező, Metz által alapított szimfonikus zenekar mellett jelentős helyet foglaltak el a város zenei életében. Nem véletlen, hogy a marosvásárhelyi szerzők művei között ott találjuk a kamaraműveket is. Kozma Géza hat vonósnégyest írt, de csellóművész lévén, több művet komponált hangszerére, közülük a legjelentősebb a *Szvit szólógordonkára.* Csellóműveiből a bukaresti Editura Muzicală 1970-ben reprezentatív válogatást jelentetett meg. A marosvásárhelyi szerzők kamaraműveinek sorában fontos művekként tartjuk számon Trózner József *fisz moll vonósnégyes*ét, valamint a *D-dúr hegedű-zongora szonát*át.

A zenekarra írt műveket is megtaláljuk az első zeneszerző-nemzedék alkotói palettáján. Jodál Gábor Kodály tanítványa volt. Választékos, posztimpresszionista harmónia- és színkezelés jellemzi. Zenekari művei: *Meseország kapujában, Szimfonietta* (ez a műve 1976-ban Electrocord lemezen is megjelent) és *Divertimento.* Márkos Albert egy hegedűverseny, a *Simfonia concertante* és a *Per prospera ad libertatem* című szimfónia szerzője. A marosvásárhelyi szerzők közül említsük meg Kozma Géza szimfonikus műveit: nyolc miniatűr vonós zenekarra, egy nyitány, egy szimfonikus költemény, valamint *Változatok egy magyar népdalra.* Trózner József *C-dúr szimfóniá*ja és a zenekarra írt, *Székely rapszódia* című műve gazdagítja a szimfonikus művek sorát. A műfaji sokszínűséget jelzi, hogy kantáták is feltűnnek e zeneszerző-nemzedék művei között. Kozma Gáza három kantátát írt Petőfi, Antalffy Endre és Salamon Ernő verseire, Trózner József pedig Rilke- és Babits-versekre komponált két kantátát.

Végül említsünk meg néhány színpadi művet: Márkos Albert *Erdei törvényszék* című balettjét, Chilf Miklós, Szabados Árpád versei és librettója alapján írt, *Velencei kaland* című zenés vígjátékát és a Kemény János szövegére írt bábjátékát, a *Gyáva nyulacská*t, valamint Kozma Géza *Szelistyei asszonyok* című színpadi művét.

A teljesség igénye nélkül vázoltuk az első romániai magyar zeneszerző-nemzedék alkotói munkásságát, azzal az elszomorító tudattal, hogy alkotásaikat lassan csak címekként tarthatjuk számon, mert a kulturális piaccá vált zenei világban a zenekarok a szélesebb közönség kielégítését szolgáló közismert és népszerű műveket játsszák. Sürgető feladat lenne hanghordozókon rögzíteni a még fellelhető partitúrák anyagát, hogy az érdeklődők számára megismerhetővé váljanak alkotásaik.

Zeneszerzői munkásságuk mellett felbecsülhetetlen értékű az oktatói tevékenységük. Kiváló muzsikusok sorát nevelték; ők azok, akik az erdélyi magyarság megrázó időszakában hatalmas munkával, elszántsággal bő áramúvá fejlesztették azokat a bizonyos hajszálereket. Nélkülük nem nőhetett volna fel a „harmincasok" nagyszerű nemzedéke, amely egy újabb zeneszerző-generációnak adta át a tőlük kapott tudást és megszerzett tapasztalatot.

Hetvenöt év telt el a II. világháború lezárása óta. Ez az időszak a romániai magyar kultúrában gazdag alkotó tevékenységet tud felmutatni. Az „erdélyi harmincasok" nemzedéke a soha ki nem számítható, de félelemre mindig okot adó politikai klíma közepette indult el az alkotói úton. A politika a művészeket szigorú ideológiai kontroll alatt tartotta. Miközben a nyugat-európai zenében virágzott a neoavantgárd, a szocialista Romániában ez dekadensnek, sőt, szinte tiltottnak is számított. A fiatal zeneszerzők csak elvétve juthattak ki külföldre, még a „baráti szocialista" államokba is, legfeljebb a Varsói Ősz volt néha-néha elérhető számukra. Ilyen körülmények között, a nemzetközi zenei élettől elfalazottan építették alkotói pályájukat, keresték és találták meg saját, egyéni hangjukat.

1950-ben, kiváló oktatókat alkalmazva, létrejött a kolozsvári Gheorghe Dima Zeneművészeti Főiskola. Az a tény, hogy itt, Erdélyben is lehetővé vált zeneszerzést tanulni, gyümölcsöző eredményt hozott: az erdélyi magyar zeneszerzők „harmincasok" nemzedéke jóval népesebb, mint az előző. Munkásságuk zömében Marosvásárhelyhez (Zoltán Aladár, Kozma Mátyás, Birtalan József, Szabó Csaba, Csíky Boldizsár, Hencz József, Fátyol Tibor) és Kolozsvárhoz (Terényi Ede, Vermesy Péter, Szalay Miklós, Junger Ervin) kötődik, de volt, aki Bukarestben dolgozott (Oláh Tibor, Csire József, Czakó Ádám).

A „népi hatalom" éveinek nevezett időszak minden ideológiai megszorítás ellenére bátorította a népi kultúra felé fordulást. Ily módon, a kodályi és bartóki örökség birtokában lehetőség nyílt az erdélyi népi dallamvilág további kutatására, rendszerezésére. Ebben a munkában Jagamas János, Almási István, majd Kallós Zoltán tevékenysége kiemelkedő.

Zeneszerzőink a népdal fontosságát, a népdalgyűjtés és -lejegyzés módszerét kiváló tanáruktól, Jagamastól tanulhatták meg. A népdalfeldolgozások több zeneszerző pályájának kezdetét jelentették. Műveikben saját gyűjtésű népdalfeldolgozással is találkozunk. Bőségesen találunk közöttük egészen egyszerű alkotásokat, amelyek konkrétan idézik a népdalt, változó nehézségű szólamok kíséretével. Ez a jelenség annak tulajdonítható, hogy zeneszerzőink elkötelezettjei voltak az amatőr kórusmozgalom fejlesztésének, szívesen írtak számukra, s ilyenkor mindig szem előtt tartották a kórusok készségszintjét. A népdal szerepe munkásságukban azonban nem marad ebben a minőségben. Pályájuk során a népi dallamvilágot bátran ötvözik a legmodernebb európai zenei törekvésekkel, s az idők folyamán átlényegülve bár, de a népdal ethosza mindvégig nyomon követhető alkotásaikban.

A Marosvásárhelyen 1956-ban létesült új művészeti intézmény, a Székely Népi Együttes sok fiatal muzsikusnak kínált kibontakozási lehetőséget. A megalakulást követően érkezik az új intézményhez a fiatal muzsikus házaspár, Birtalan József és Birtalan Judit, majd 1958-ban Zoltán Aladár, egy év múlva pedig Szabó Csaba. A karmesteri, karnagyi teendők mellett feladatuk a népdalgyűjtés és az együttes számára kórusművek, táncszvitek komponálása.

Az első bemutatóra készült Birtalan József műve, a *Négy erdélyi népdal* zenekari kísérettel, majd sorban követték a mindig nagy sikerrel megszólaltatott kórus-, illetve kórus-zenekari szvitek (*Akkor szép a sűrű erdő, Te túl rózsám, te túl, Szilágysági népdalok, Maros-parton, Szeress rózsám, Úgy elmegyek, Csávási népdalok, Lakodalmas énekek, Csángó népdalok* stb.). Az *Elment az én rózsám* című kórusszvitért elnyerte a Romániai Zeneszerző Szövetség díját (1976). Domokos Pál Péter gyűjtései s a vele való személyes találkozás vezette Birtalant a csángó dalok irányába. Ennek eredményei a csángó népdalfeldolgozások. Nemcsak kórusmuzsikát írt. A Népi Együttes számára születtek a táncszvitek zenekarra és férfikarra, zenekarra és vegyeskarra (*Körösfői bércek alatt, Kontyoló, Szivárvány havasán, Bál Oroszhegyen, Udvarhelyi verbunkos, Küküllő menti táncköltemény, Kit virágot rózsám adott* stb.). A *Széki rapszódia* (vegyeskar, szólisták, vonós kvartett) 1992-ben, Debrecenben, a Bartók-versenyen folklór kategóriában az I. díjat kapta.

Zoltán Aladár, Jodál Gábor tanítványa, 1958-ban érkezett Marosvásárhelyre. 1965-től haláláig (1978) a Marosvásárhelyi Állami Filharmónia igazgatója. A népdal ihletésű kórusművek jelentős részét képezik munkásságának. Említsünk meg néhányat: *Nyárád menti népdalok, Madárdalok* (ezt a kórusszvitjét korondi népdalok alapján írta, és egyik legsikeresebb művének tekintette), *Két válaszúti népdal, Három vistai dal* (e két utóbbi művét 1968-ban átdolgozta kórusra és népi zenekarra, *Négy magyar népdal* címmel), *Téli esték* (népdalok férfikarra), *Csokros szekfű, majoránna* (szoprán, tenor, népi zenekar).

1959-ben érkezett vissza Marosvásárhelyre Szabó Csaba. Mielőtt megemlítenénk fontosabb, az együttes számára írt műveit, érdemes idéznünk a zeneszerző vallomását arról, hogy milyen hatások voltak meghatározók pályája során: „A Kodály-tanítvány Jodál Gábortól tanultam zeneszerzést Kolozsvárott, de »felmenőim« között büszkén emlegetem Siklós Albertet, Richard Stöhrt meg Franz Schmidtet, akiknél marosvásárhelyi zeneközépiskolai tanárom, Trózner József tanult Bécsben. [...] Szülőfalumból hoztam magammal a népdalt, de már tizenévesen attól a tág látókörű, európai kultúrájú

tanári kartól tanulhattam, amelyet Metz Albert hívott le Budapestről Marosvásárhelyre, amikor megalapította a zeneiskolát. Ő volt az, aki odaszerződtette Erkel unokáját, Erkel Saroltát, Chován Richárdot, a Liszt-tanítvány László Árpádot, Maleczky Mariskát. Ez a kettősség végigvonult a neveltetésemen."[6] Azért tartjuk fontosnak a fenti idézetet, mert jellemzi ezt a zeneszerző-nemzedéket: a népdalt mint „hozományt" és az európai műveltségű tanáraik hatását ötvöző, sajátos erdélyi gondolkodás és kifejezésmód.

A teljesség igénye nélkül sorolunk fel néhány művet, amelyet a pályakezdő muzsikus a Székely Népi Együttesnek írt: *Csángó népdalok, Szerelmi dalok, Katonanóták, Széki táncok, Az aranyszőrű bárány* (balett), *Pillangó, Bokréta, Törökbúzahántás* (táncjátékok), *A betyár balladája* (táncdráma), *Sárpataki táncok* (táncszvit). Bár később, 1971-ben írta, említsük meg a *Királyfalvi szőlőhegyen* című táncjátékot, amelynek dallamanyagát maga a szerző gyűjtötte Királyfalván.

1961-ben, a Gheorghe Dima Zeneművészeti Főiskola elvégzése után – ahol a kiváló Sigismund Toduța tanítványa volt – érkezik vissza szülővárosába, Marosvásárhelyre Csíky Boldizsár. Az Állami Filharmónia művészeti tikáraként kezdi pályafutását, s nyugdíjazásáig irányítja az intézmény művészi tevékenységét. Népdalfeldolgozásai, dal- és táncszvitjei, amelyeket a Népi Együttesnek írt, a 60-as évek második felében keletkeztek *(Gyimesi bokréta, Szilágysági táncköltemény)*. Csíky művészetének alapszövetét mindvégig az átlényegített népdal jelenti.[7]

A Kolozsváron élő zeneszerzők munkásságában is fontos szerep jut a népzenének, bár nem olyan formában, mint a vásárhelyi szerzőknél. Terényi Ede – mondhatni – egy székely népdal alapján írt háromszólamú kórusművel kezdte zeneszerzői munkásságát *(Ha folyóvíz volnék),*[8] Vermesy is írt népdalfeldolgozást ebben az időszakban (*Két lapádi népdal* – férfikarra, 1959), de inkább a népdal szublimált megjelenítését preferálja. Szalay Miklós viszont számos népdalfeldolgozást írt: *Nálunkfelé veres az ég, Virágos kenderem, Te kis madár, Ha én páva volnék, Kalotaszegi népdalok, Csíki népdalok*. Csángó népdalok alapján írta a *Ballada* (1958) című művét tenor szólóra, vegyeskarra és zenekarra.

Bukarestben alkotó zeneszerzőinktől sem idegen a népdal, Csire József és Czakó Ádám is több népdalfeldolgozást írt, de jelentősnek tartjuk Oláh Tibor: *Kantáta csángó szövegekre* című, 1957-ben bemutatott alkotását.

Mielőtt e pályakezdő zeneszerző-nemzedék szimfonikus műveiről beszélnénk, úgy véljük, hasznos idéznünk egy, a zeneszerzők 1963-ban tartott országos értekezlete után született, aláírás nélküli cikkből. „Mert mit ér az olyan mondanivaló, mit ér az olyan művészet, amelyik csak néhány túlfinomult fül számára hallható? […] Miért éppen a zeneszerzésben legnyilvánvalóbb annak az avantgardizmusnak a hiábavalósága, amely elszakítva a közönséget és a művészt összefűző szálakat, csak spekulációból, felszínes újítási vágyból, vagy pedig más számára hozzáférhetetlen szubjektív mozzanatokból akar alkotást kierőszakolni. […] A párt iránymutatása ezeken az arcvonalakon is világosan megmutatta a cselekmény irányát, amikor egyformán harcra buzdít a közönségellenes ezoterizmus, a bravúroskodó avantgardizmus ellen, éppúgy, mint a szimplifikálás és a felszínesség ellen."[9]

A 60-as évek közepéig erős ideológiai kontroll uralta a művészeteket, a hatalom nem tolerálta az avantgárd törekvéseket, pedig Európa-szerte fénykorát élte az avantgárd új, második hulláma, a zenei kísérletezés a hangzásvilág, a hangszerhasználat és a zene lejegyzése terén. Ebben az időszakban keletkezett Zoltán Aladár *I. szimfóniája* (1961), Csíky Boldizsár *Szimfónia* című műve (1960), Junger Ervin *III. (kolozsvári) szimfóniája*, Vermesy Péter *Kamaraszimfóniája*.

Terényi Ede Jodál tanítványa, 1962-ben kezd tanítani a Gheorghe Dima Zeneművészeti Főiskolán. A rendkívül sokoldalú zeneszerző explicit módon Bartók nyomán kezdi zeneszerzői pályafutását. Erre utalnak az *Un poco alla Bartók* (1957) és az 1961-ben írt *Sonata aforistica (Bartók emlékére)* című művei. Kísérletező kedve, a zene új útjainak megismerése, keresése már e korai szakaszban megnyilvánul. A *Sonata aforistica* dodekafon technikával készült, de erre a kísérletező kedvre utalnak a *Concertino vonószenekarra és elektromos orgonára* (1958), továbbá a *Három zongoradarab preparált zongorára* című szerzeményei.

A 60-as évek közepétől egy rövid évtizednyi kegyelmi időszak következett: útjára indult a Román Televízió magyar nyelvű adása (1969), Székelyudvarhelyen megtartották az első Siculus fesztivált (1970), a romániai magyar könnyűzene seregszemléjét, létrejött a Kriterion Könyvkiadó (1970), megjelent *A Hét*, „társadalmi – politikai – művelődési hetilap" (1970), Erdélyszerte elindult a táncházmozgalom. 1971-ben a zenepedagógusok és zeneszerzők Marosvásárhelyen országos tanácskozást szerveztek, a „hatékonyabb anyanyelvű zeneoktatásért". Megalkották a zenei anyanyelvre támaszkodó tantervet, és felvállalták a tankönyvírás feladatát. Az új, kiváló tankönyvek hamarosan a tantermekbe kerültek. A felsorolt események szemléltetik, hogy az 1960-as évek második felétől enyhült a hatalom

szorítása, s az eddiginél tágabb teret engedett a művészeteknek, a szabadabb gondolkodásnak.

1966-ban az *Utunk* hasábjain olvashatunk a modern hangzás kérdéséről. Juger Ervin úgy véli, hogy „a modern művészet jellegét a legjobban talán a következő egyenletben lehetne megfogalmazni: tradíció + egy lépés az ismeretlen felé".[10] E zeneszerző-nemzedék éppen kibontakozó munkássága pontosan ezt bizonyítja. Erősen kötődnek a bartóki örökséghez, a népzenéhez, valamint a reneszánsz és barokk magyar zenei hagyatékhoz, de keresik a korszerű kifejezési eszközöket.

A 60-as évek közepétől zeneszerzőink eszköztárának gazdagodását figyelhetjük meg. Szabó Csaba 1966-ban írta a *Naenia. Sirató zenekarra és magnetofonszalagra* című művét, amelyet egy Gyimesközéplokon magnószalagra rögzített siratóének inspirált. A műben nem hangzik el a sirató, de mégis ennek a hangulatát tükrözi. A zenekari hangzást a magnetofon hangja egészíti ki, amelyre a szerző a szinuszgenerátor hangját rögzítette. Éteri hangzást akart kikeverni, a siratóének kozmikus felnagyítását. A magnetofon „hangszerként" való használatára más példát is találunk az erdélyi zenében: Szalay Miklós 1970-ben komponálta az *Improvizációk gordonkára, zongorára és magnetofonzenére* című művét. Hencz József 1968-ban jelentkezik a hazai zeneszerzésben szokatlan, új hangot megütő, *Konvergensek* című alkotásával. Elektronikus elemeket tartalmaz Oláh Tibor nagyszabású kórusműve, *A szarvasok ideje* (1973), amelynek mottója egy Bartók által gyűjtött kolindából vett idézet.

Ha az erdélyi zene új útjait próbáljuk érzékeltetni, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül Terényi *Hommage a Brâncuși* című művét. Terényi maga is rajzol, fest, tehát színek, formák alakítják látásmódját, ezért érthető, hogy miért éppen egy képzőművészeti alkotás hangolja át zenei gondolkodását. A 60-as évek közepén ismeri meg Brâncuși műveit, s vallomása szerint az atematikus zenéhez a szobrász művészetének hatására közeledett, a torzói pedig rádöbbentették „az alig megmintázott zenei tömbök kifejezőerejére".[11] Brâncuși *Varázsmadár* című művének hatására szimfonikus költeményt ír, azonos címmel, amelyben a dodekafon hangkészlet és a dinamika azonos vonalvezetésével megrajzolja a Brâncuși-szobrok ellipszoid formáját. A következő évtizedben Brâncuși madár-variációinak újabb két alkotását *(Madár a térben* és *Aranymadár)* fogalmazza meg zenében. A három mű külön-külön, de együtt is előadható, ez utóbbi esetben Brâncuși-szimfóniaként – *Hommage a Brâncuși* – értelmezhető.

Brâncuși művészete zenei kifejezést nyer Oláh Tibor zenéjében is. A *Végtelenség oszlopa* Oláh megfogalmazásában egy mindig másképp ismételt hangötlet variációiból épül fel. Alapmotívuma egy három hangból álló havasi kürtjel, amely tizenkét fokú dallammá alakul. *A csók kapuja* és a *Hallgatás asztala* című művekkel lesz teljes a Brâncuși-ciklus, de e két utóbbi előtt egy hangzástanulmánynak is felfogható mű készül. *Tanulmány térre és időre,* amely három ütőscsoport által megszólaltatott ritmusvariációk sora. A zeneszerző utasítása szerint a három, azonos összetételű hangszercsoportot görbe felületen kell elhelyezni, s ez a tér képzetét eredményezi, amelyben megnyilvánul a sztereofónia, a visszhang, a közelség-messzeség. A szerző szerint ez a mű „az idő folyása egy görbült térben".[12] Nagy lélegzetű variációs formában írt mű *A csók kapuja*, amelyben a zenei térhatás érdekében a sztereofóniát használja. A ciklus harmadik műve, a *Hallgatás asztala* körkörös felépítésű, ami hangszercsoportok párbeszédének, a hangszín folytonos vándorlásának eredménye.

A hagyomány és újítás jegyében fogalmazódott Zoltán Aladár *II. szimfóniá*ja, a *Lauda terrae natalis* (1972). A negyedik tételben a maga nyers valójában megszólal a népdal, de „megdicsőülése a szeriális írásmód technikájával fonódik össze".[13]

A hagyomány és korszerűség nagyszerű találkozóhelye Vermesy Péter zenéje. Egy interjúban[14] kifejtette, hogy a romániai magyar zenei élet legfontosabb kérdésének a műkedvelő kórusmozgalmat tartja. Kolozsvári zeneszerző kollégáival (Jagamas János, Márkos Albert, Szalay Miklós, Búzás Pál, Orbán György) egy kötetre való, mintegy negyven kórusművet írtak, amelyekben a hagyományos népdalfeldolgozás-technikától eltérő, új hangot igyekeztek megszólaltatni. Könnyen énekelhető kórusművek születtek, de újszerű hangzásra törekedtek.

A műkedvelő kórusmozgalom fontossága mellett szívügye volt az iskolai ének-zenei nevelés. „Ki szűknek érzi a mindenséget: teremt" – így határozta meg Szilágyi Domokos az alkotás motivációját. Vermesy és Szilágyi közös alkotása, a *Pimpimpáré* szellemes, sziporkázó, egymásba fonódó játéka a nyelv zenéjének, és a zene nyelvének, és immár elengedhetetlen kelléke a zenei nevelésnek. A kötet, minden előző gyakorlattól eltérő módon, elsősorban a formaalkotás kérdésére koncentrál, és a zene logikáját kívánja a gyermeknek megmutatni, miközben a hagyományos és szükséges ismeretek elsajátítását, begyakorlását is lehetővé teszi.

Az erdélyi operairodalom kiemelkedő műve Vermesy: *Ördögváltozás Csíkban* című, 1970-ben írt operája, amely nem a hagyományos operaformát követi. Az opera előzménye mintegy negyedszáz színpadi (színházi és bábszínházi) kísérőzene. Itt viszont a szerző szándéka

szerint a zene nem a színpadi történést illusztrálja, hanem a groteszk humorban is bővelkedő zenei eseményt a színpadi mozgás jeleníti meg, amire a pantomimot találta legalkalmasabbnak.[15]

A 70-es évek termékeny – hagyomány és korszerűség szavakkal jelzett – időszakából említsük meg még Vermesy hangszeres műveit: *Zenekari szvit, Naenia – In memoriam Bartók,* valamint *Postludium in memoriam Kodály Zoltán.*

Csíky Boldizsár diákkorában komponált hegedű-zongora művet dodekafon technikával – bár, mint láttuk, az avantgárdnak akkoriban nem volt „polgárjoga" –, de később eltávolodott ettől a komponálási technikától, és a bartóki hagyatékra alapozva,[16] a neomodális hangzásvilágban találja meg és alakítja ki saját hangját. Első országos sikerét a *Két zenekari darab* (1965) című, kontraszt-elv alapján írt műve jelentette. A következő évben ismét kiemelkedő alkotással jelentkezik, a *Görög Ilona* című művével, melynek műfaji meghatározása kamaraopera pantomimjátékkal. Talán az *Ördögváltozás Csíkban* című Vermesy-opera műfaji elődjét sejthetjük ebben a műben? A *Görög Ilonát* 1967-ben mutatta be a Maros Művészegyüttes egy balladaesten. A mű alapja a népi szöveg és dallam, de ez utóbbi, megőrizve szellemiségét, szublimált minőségben hallható. Csíky 1969-ben újabb nagyzenekari művel jelentkezik: *Prelúdium, Fúga és Postlúdium*. Új hangszínhatásokat hoz, fontos szerephez jutnak az ütősök; a polimodális rétegződés eredményeként megszólaló hangtömbök a zeneszerző sajátos, egyéni hangját jelzik.

A 70-es évektől zeneszerzőink figyelme a régi magyar műzenei örökség felé fordul, s talán ennek is köszönhető az Erdélyben kibontakozó régizene-mozgalom. Régi műzenénk, szinte elfelejtett értékeink modern megfogalmazásai kerülnek a közönség elé. Ezt a törekvést igazolja a következő néhány mű: Csíky Boldizsár: *Vitézi énekek* (1971), kamarazenekari szvit Tinódi Lantos Sebestyén három dallamára, *Régi erdélyi táncok* (1974); Zoltán Aladár: *Régi diákdalok* (1972), vegyeskarra, Pálóczi Horváth Ádám gyűjteménye alapján; Szabó Csaba: *Passacaglia Kájoni János Székely miséjének Kyrie eleison dallamára* vonószenekarra (1975), *Öt madrigál középkori erdélyi latin költők verseire* (1970); Terényi Ede: *Variáció egy Misztótfalusi Kis Miklós témára* (1970), *Gáláns táncok* (1977), *Két madrigál Balassi versekre* (1977), *In memoriam Valentin Bakfark,* vonószenekari szimfónia (1978).

A 70-es években fokozatosan erősödött, és a 80-as években már-már elviselhetetlenné vált a diktatúra. Rendezvényeink betiltása, intézményeink megszűntetése következett. Betiltották a Siculus fesztivált (1974), a táncházmozgalmat (1983), a csíkszeredai Régizene Fesztivált (1986), megszüntették a felsőfokú, magyar nyelvű zenei képzést (1979, 1985), a Román Televízió magyar nyelvű adását (1985).

1977-ben mutatják be Kolozsváron Szabó Csaba: *Üvegszilánkok között* című, fél évvel korábban írt művét. A szériába rejtett népdalon alapuló, meglehetősen beszédes címet viselő zenekari műben tovább bővül a szerző által korábban kikísérletezett zenekari hangzásvilág. A zongora hangtömbjei mellett, a mű kezdetén és végén törött üvegek hangja szólal meg. A népdalszerű téma megfelelő hangzása indokolja a preparált zongora többféle megszólaltatását. A zenekari hangzást a tizenkét, vízzel behangolt üveg is gazdagítja.

Az évtized második felétől induló időszak hangulatát, közérzetét „dokumentáló" művek sorába illik Birtalan József: *Kantáta vegyeskarra és zenekarra* című műve. 1977-ben írta, Magyari Lajos verseire, amelyek legfőbb üzenete a következő sorokban rejlik: „Itthon vagy; itt lehetsz magad / Kötések kötnek, hogy légy szabad / Léted csak itt lelheti igazát; / lényegét, házat és hazát."

1977-ben hatalmas földrengés sújtotta Romániát. Ez a tragikus esemény ihlette Fátyol Tibor *III. szimfóniáját,* melynek alcíme: *Requiem in memoriam 1977. március 4.* A szerző nyilatkozata szerint műve az emberi szenvedésnek állít emléket.[17]

A 70-es évek második felében megélt alkotói passzivitás után 1979-ben Csíky Boldizsár új művet ír, *A Hegy* című szimfonikus költeményt a Kelemen-havasok Pietros csúcsán megélt élmény inspirálta. A négytételes (Körvonalak ködben, Mélységiszony, A csúcs vonzása, Nosztalgia), nem leíró jellegű műnek két olvasatát véljük felfedezni. Az egyik, a szerzőre oly jellemző szülőföldszeretet, a másik pedig az ember és természet viszonya, a természet – s talán az emberi természet – erőinek megértése. Egy év múlva, 1980-ban, újabb Csiky-művel gazdagodik az erdélyi zeneirodalom. A *Barcsai-kantáta* terve már régen érlelődött benne. Az eredeti népköltészeti szöveghez a Jagamas János által a moldovai Istensegíts faluban gyűjtött dallamot használta fel. A dallam eredeti alakjában is elhangzik az előjátékban, majd a cselekmény folyamán az énekkarban is. A fríg dallam jellegzetes fordulatai által mélyen beivódik a kompozíció szövetébe. A balladai tragédia zenei megformálása túlmutat a népköltészeti alkotás szövegén: „A máglyahalál különleges képi megformálása – a szöveg oláh furulyást, cigány hegedűst emleget – a drámai csúcsponton apokaliptikus dimenzióba emeli a kantáta zenéjét."[18] Az 1988-ban írt

Vonósnégyes a tragikum, a reménytelenség zenei megfogalmazása. A diktatúra utolsó, már-már elviselhetetlen évében, dacos szembenállásként Csíky *Divertimentó*t komponált, akkor, amikor nem a divertimentók idejét éltük. A hallgató számára csak a darab végén válik világossá az *Angoli Borbála* dallama, de a szerző mindvégig ennek a balladának a dallamsejtjeire építkezik.

A tárgyalt időszak emblematikus látványa a tömbháztengerrel körülvett XI. századi, majd 1896-ban, neogótikus stílusban újjáépített kolozsmonostori templom. E képhez kapcsolódik a transzcendens támaszért kiáltó életérzés Csíky megejtően szép vegyeskari művében, amelyet Szilágyi Domokos *Pogány zsoltárok* című, tizenöt részes ciklusának *Harangoznak Monostoron* című versére írt. Vermesy 1981-ben írt *II. szimfóniá*ja a *Solum ex clara fonta* alcímet viseli. Kiindulópontja a tíz évvel korábban írt *Naenia* zongoradarab, amely a szimfónia első tételének ősváltozata. A szimfónia hódolat Bartóknak. Groteszk hangvételű az 1984-ben keletkezett, *Monolog con commenti* című műve, amelyet nagybőgővel és ütős hangszerekkel kísért harsona szólóra írt. Ugyanebben az évben komponálta Marin Sorescu verseire a *Recitative II.* című művét mezzoszopránra és kamarazenekarra, amely a tíz évvel azelőtt írt *Recitative I.* kibővített változata.

A 80-as évek Terényi számára a „szép zenék" írására való törekvéssel telik, mintha a szép zenékbe menekülne az évtized egyre fullasztóbb körülményei elől. A 80-as években tizenkét neobarokk concertót írt. Az első a *Vivaldiana* fuvolaverseny (1983). A szerző ezt a művet alkotói tevékenységének aranymetszés pontjaként értékeli. A diktatúra utolsó évében, 1989-ben írta a *Hét torony* című kamaraszimfóniát.

December 16-án, Temesváron eldördültek a fegyverek, de a rettegés napjai után, karácsonykor, Románia lakossága euforikus boldogsággal ünnepelte a szabadságot. 1990-ben felpezsdült a kulturális életünk is. Boros Zoltán vezetésével újraindult a Román Televízió magyar nyelvű adása, s lassan néhány, a diktatúrában betiltott kulturális esemény is: a csíkszeredai Régizene Fesztivál, a táncházmozgalom, a Siculus Fesztivál. A hazai zeneszerzés szempontjából azonban a leglátványosabb a spirituális felszabadulás, amely végre lehetővé tette a hitről, a megélt szenvedésről való elmélkedések zenei megfogalmazását.

1990-től Birtalan alkotói munkásságában fontos szerepet kapnak az egyházi művek, amelyek 2000-ben a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet kiadásában jelennek meg, *Ékes dolog dicsérni Uram Felségedet – egyházi énekek gyermek- és vegyeskarra* címmel.

Csíky művei közül említsük meg a város szellemiségéhez kapcsolódó alkotást: a szólóhegedűre írt *Passacaglia egy Bolyai-képletre* című művet egy el nem készült Bolyai-szobor avatására szánta. Különleges műve a gordonkára írt *Missa Instrumentalis,* az egyetlen hangszer követi és végigjátssza a mise teljes szövegét. 2008-ban mutatták be a *Gulág* című szimfonikus emlékművet, 2017-ben pedig az *Obsessiones. Reminiscence Simpfoniche-t*. A két retrospektív alkotás tartalmilag abban rokonítható, hogy eredőjük az el nem fojtható emlékezet. A kísértő erővel visszatérő, nyomasztó, ki nem mondott gondolatok nyernek megfogalmazást bennük.

Terényi 1988 és 1993 között írja a nagyszabású *Erdély-Triptichon*t, amely három szimfóniát foglal magába: *Tér és Fény, Hegyek, erdők, álmok* és *Erdélyi várak* legendája. Alkotómunkájában gazdag időszak következik a rendszerváltás után. A 90-es években kezdi komponálni monooperáit: *Japán virágai, Kalevala, Mefistofaust, La Divina Comedia, Odüsszeusz ünnepe*. Egyházi témájú művek alkotásában is termékeny szerzőnek bizonyult: *Te Deum Laudamus, Missa in A, Stabat Mater, Krisztus hét szava a keresztfán, Miseparafrázisok 17. századi dallamokra, Öt kórus bibliai szövegekre* stb.

1988-ban Szabó Csaba áttelepült Magyarországra, Szombathelyen a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolán tanított, folytatta a zeneszerzői munkáját. A 90-es évektől keletkezett egyházi művei: *Imák hegedűre, orgonára és magnetofonra, Szent Márton mise* és a *Szent Cecília mise.*

Két romániai magyar zeneszerző-nemzedék munkásságát vázoltuk fel. Dolgozatunk keretei nem tették lehetővé, hogy a tárgyalt zeneszerzők teljes alkotói munkásságát, sőt gazdag zeneírói tevékenységét is bemutassuk, ahogy azt sem, hogy tanítványaik, az általuk elindított harmadik generáció (Orbán György, Selmeczi György, Szegő Péter, Demény Attila, Könczei Árpád, Szalay Zoltán, Magyari Zita, Lászlóffy Zsolt) műveit is tárgyaljuk. Célunk az volt, hogy megmutassuk, melyek voltak az elmúlt évszázadban azok a történeti és esztétikai útjelzők, amelyek mentén e zeneszerző-nemzedékek alkotói útja kibontakozhatott, alakulhatott.

Alkotásaik két főváros – Bukarest és Budapest – közötti térben keletkeztek, mindkettőhöz, és valójában egyikhez sem kötődve. Művészetük a magyar zene legjobb hagyományaiban, legfőképp Bartók hatásában, az erdélyi népés műzenei örökségben gyökerezik, de a kortárs európai zene eszköztára is szerves része alkotómunkájuknak. Ha közös nevezőt keresnénk művészetükben, akkor az, műfajtól, várostól, időszaktól függetlenül az erdélyiség

lenne. Kezük alatt megszületett az erdélyi magyar autonóm zene. A zene, amely Japántól az Amerikai Egyesült Államokig a koncerttermekben bizonyságot tesz egy kisebbségben élő nemzetrész alkotóerejéről.

JEGYZETEK

1 PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám: *Egy van, az is próba után* = *Válogatás* PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám *Ötödfélszáz Énekek című gyűjteményéből.* 146. Szerk. NÉMETH Imre. https://mek.oszk.hu/05600/05686/05686.htm
2 1920 után, földrajzi értelemben.
3 244/1948. október 26.
4 1948-ban alakult a Román Művészeti Intézet is, zene-, színi- és tánctagozatokkal.
5 Gheoghe Dima az 1919-ben alakult román nyelvű konzervatórium első rektora volt.
6 METZ Katalin: *Kisebbség, magyarság, európaiság. Szabó Csaba kolozsvári (?) zeneszerző számvetése 60. születésnapja alkalmából* = *Új Magyarország*, 1996. november 25.; *Üvegszilánkok között. Szabó Csaba emlékkönyv.* Szerk. ITTZÉS Mihály, SZABÓ Péter, Bp., Cellissimo, Szabó Csaba Nemzetközi Társaság, 2013, 442.
7 „Határozottan állítom, hogy van lehetőség népdalfeldolgozásra a zene bármely területén és bármely technika alkalmazásával. Ahol nem lehet a sok száz éves gyökerek jelenlétét megérezni – a folklór pedig a legerősebb a gyökerek között! – ott felvetődik a kérdés, hogy a konstrukció egyáltalán a zeneművészet határai közé tartozik-e, vagy már kilépett onnan. NÉMETH G. István: *Csíky Boldizsár.* Bp., Mágus, 2004, 9.
8 TERÉNYI Ede: *Zene marad a zene?* Bukarest, Kriterion, 1978, 112.
9 (–): *Érzelmeink erőműve. A zeneszerzők országos értekezlete után* = *Utunk*, 1963, 52. sz., 4.
10 KÓRÓDY Elek: *Modern zene és nagyközönség* = *Utunk*, 1966, 36. sz., 9.
11 TERÉNYI: *i. m.* (1978), 115.
12 SÂRBU, Cristina: *Oláh Tibor kezdetei – vég nélkül. A román műzene műhelye.* = *Utunk*, 1983, 49. sz., 6.
13 FÁTYOL Tibor: *A szülőföld dicsérete* = *A Hét*, 1973, 34. sz., 8.
14 SIMON Dezső: *Vermesy Péter. Párbeszéd az alkotóval* = *Utunk*, 1973, 2. sz., 10.
15 „… a pantomim sokkal közelebb áll hozzám, mint például az álnéptánc koreográfiájú zenés-táncos játékok. Székely környezetben játszódó operám zenei alaphangja a népdal, mégis a mozdulatokban a pantomim-elem kidomborítását óhajtom.” Uo.
16 Csíky Bartók hatásáról úgy nyilatkozik: „Nem tudom elhinni, hogy zeneszerző kortársaim közül bárki is kikerülte volna Bartók hatását: közép-kelet-európai környezetben, főleg magyar zenei nyelvterületen ez egyenesen lehetetlenség.” NÉMETH G.: *i. m.* (2004), 12.
17 „… nemcsak erről a földrengésről szól. A fájdalom, a szenvedés élménye egyetemes. […] A természet vak erőiről ugyanúgy, mint a tudatosan irányított sovinizmusról, nacionalizmusról, az elnyomásról, az emberek megsemmisítéséről.” ERDÉLYI Lajos: *A lelkiismeret zenéje. Beszélgetés Fátyol Tiborral* = *A Hét*, 1980, 24. sz., 6.
18 NÉMETH G.: *i. m.* (2004), 18.

Kelecsényi László

Trianon témája száz év magyar filmjeiben

A hiány

■ Erről a témáról szinte semmit sem lehet írni. Meglepő állítás ez, mert akkor az olvasó joggal veti föl a kérdést: miről értesülhet ezekből a bekezdésekből. Pontosítsuk azonban a bevezető mondatot. Az állítás valahogy úgy szól, hogy az elmúlt száz év során sem a magyar játékfilmgyártás, sem a dokumentumfilm-készítés nem foglalkozott igazán behatóan az 1920. június 4-én aláírt békeszerződés társadalmi, gazdasági, erkölcsi és egyéni sorsokat meghatározó következményeivel. Imitt-amott felbukkant a téma, de csak érintőlegesen. Így azt kell leltároznunk, ami van (azaz igazán nincs). Az is tanulságos lesz.

A 20-as évek filmjei

Túlzó kívánság lett volna azt a követelni, hogy a hazai filmesek ebben az időszakban Trianon témájával foglalkozzanak. A szakma, a gyártás és a forgalmazás súlyos válságot élt át. Politikai okokból, a kommün alatti tevékenységük miatt sokan emigráltak, közülük többen (Kertész Mihály, Korda Sándor, Lugosi Béla) kimagasló karriert futottak be külföldön. Ám Magyarországon nemcsak a forgatások akadoztak, a mozik működése is sok kívánnivalót hagyott maga után. A filmszínházak, a kisebb-nagyobb vetítőhelyek javarészt avatatlan kezekbe kerültek. Háborús veteránok, leszerelt hadirokkant tisztek, hadiözvegyek kaptak moziengedélyeket, a hatóságok ezzel akarták kárpótolni őket. El lehet képzelni, vezetésükkel mennyire szakszerűen működhettek ezek az intézmények. Nemeskürty István joggal írhatta erről a korszakról, hogy a magyar filmgyártás „hatósági elsorvasztása” zajlott a 20-as évek elején. Amikor például 1922 őszén felavatták az újonnan épült Corvin Filmpalotát, az impozáns nyitó programban nem szerepelt új magyar film, mert egyszerűen nem volt mit bemutatni a közönségnek.

A magyar némafilmek többsége elveszett, a 20-as években leforgatott művekkel kapcsolatban csak a *Magyar Filmográfia* vonatkozó kötetéből alkothatunk fogalmat magunknak arról, miről szólt az illető produkció. Ennek alapján is kiderül: a hazai filmgyártás inkább a szórakoztató időtöltést tekintette fő feladatának, semmint azt például, hogy a fővárosi rendező pályaudvarokon sok évig lakó menekültek témájával foglalkozzon. Trianon közvetlen következményeit nem tárgyalták fikciós filmműfajokban.

Különös karriert mondhat magáénak Rákosi Viktor 1903-ben keletkezett, *Elnémult harangok* című regénye. Három ízben is megfilmesítették (mellesleg színpadi játékká is átdolgozták). Még 1916-ban készült az első filmváltozat, amely elveszett (éppen a románok I. világháborús erdélyi betörése idején). Az 1921-es verzió csak töredékként maradt fenn. Harmadjára 1940-ben forgattak belőle játékfilmet, amikor érlelődött már az Észak-Erdély visszatéréséről szóló második bécsi döntés. Kalmár László rendező és csapata azonban még nem forgathatott eredeti helyszínen. Mi ennek a nagy népszerűségnek a titka? Nemeskürty szerint az erdélyi magyarság pusztulásának a krónikája lenne. A szövevényes cselekmény második része játszódik Erdélyben, a Görgényi-havasok

Elnémult harangok
1916

között. A történet szerint a Hollandiából hazatért református tiszteletesnek meg kell küzdenie az erőszakosan terjeszkedő román ortodox egyház képviselőjével. A sok szereplőt mozgató, romantikus történet a XIX. század második felében játszódik. A filmváltozatok átdolgozói a nagy és reményteljes kompromisszumot vázolják fel. Szerelmi drámába csomagolják a történelmi álmot: az ifjú, magyar református lelkész és a román pópa szépséges lányának házasságával oldják fel az ellentéteket. Tegyük hozzá: a regénynek nincsen boldog vége, a fiatal magyar tiszteletes hivatása áldozata lesz. A filmváltozat pedig a mindenkori szórakoztatás igényének áldozatává vált.

Ugyancsak 1921-ben készült egy 1897-es népszínmű filmváltozata. A *Gyimesi vadvirág* szórakoztató zenés darabként érdemben nem szólt hozzá politikai kérdésekhez. Elevenen él benne a magyar–román ellentét konfliktust gerjesztő ereje, de mindez pusztán érzelmi (szerelmi) síkon robban ki. Arról lehetne elmélkedni, hogy miért éppen egy évvel a trianoni döntés után fordult Lázár István rendező érdeklődése a színdarab felé, de hogy nem ment mélyre a politikai-történelmi elemzésben, az egészen biztos.

A 30-as évek nagy korszaka

A magyar filmgyártás, ha nem is túl gyorsan, de idejében alkalmazkodott az új találmányhoz. Annál is inkább, mert a világon először egy magyar mérnök írta le, még 1919-ben, a fényhang technikáját, de a felfedezése – elsősorban politikai okok miatt – elsikkadt. Nyitva állt a lehetőség tehát, hogy filmeseink teljes műszaki fegyverzetben fogjanak neki például éppen a Trianon-téma ábrázolásának. Mégsem tették. Pontosabban egyetlen olyan játékfilmünk sem készült, amely egészében ezzel a történelmi sokkal foglalkozott volna. Hogy miért nem? Ezt hosszasabban kell indokolni.

A 30-as évek magyar játékfilmjének uralkodó műfaja eleinte a vígjáték, később, az évtized vége felé a melodráma volt. Kifejezetten történelmi témájú alkotások aligalig készültek, azok is inkább régebbi korok dicsőségesnek hitt és ábrázolt miliőjében játszódtak. Különben is a vígjátéki forma – nem kell különösebben magyarázni – alkalmatlan lett volna ennek a fájó históriai eseménynek a bemutatására. Csak mellékesen utalok rá, hogy a magyar irodalom, a kortárs írók és költők serege Kosztolányi Dezső szerkesztésében felsorakozott a *Vérző Magyarország* című antológiában, még a 20-as évek elején.

Az első döbbenet, a fájó történelmi megaláztatás általában rövid, leginkább publicisztikus írásokban nyilvánult meg; megemlíthető Karinthy Frigyes fiának írott fiktív levele, Krúdy Gyula ebből az alkalomból írott novellája, amelyben egy postás kering az országúton a már kézbesíthetetlen levelekkel a táskájában, vagy József Attila minden összkiadásból sokáig kihagyott, *Nem, nem, soha!* című verse. A filmgyártás viszont elsősorban iparként működött, elsődleges feladatának a szórakoztatást tekintette. A Trianon-téma olykor búvópatakként bukkant felszínre. Jelentéktelennek tetsző, apró mozzanatokat lehet felsorolni, szinte nagyítóval keresve az erre utaló-emlékeztető epizódokat.

Az első nyom egy Mikszáth-adaptációban látható, hallható. *A vén gazember* 1932-ben bemutatott filmváltozatának eredeti históriája természetesen nem tartalmazhatott semmilyen utalást, hiszen a kisregény először 1904-ben jelent meg folytatásokban. Német–magyar koprodukcióban forgatták a filmet, és egy német rendező állt a kamera mögött. Ehhez képest mégis megjelenik benne egy nem is annyira rejtett, Trianon utáni hazafiságkultusz, amelynek ugyan nincs közvetlen köze a történethez, de kétségtelenül kifejez egy hangulatot. A filmben szerepel egy dokumentumfelvétel-sorozat (budapesti, visegrádi, szigligeti külsők), amely alatt Magyarország 1920-as megcsonkítására utaló mondatok hangzanak el. Egy rövid snittben látható a Kós Károly tervezte épületekkel szegélyezett Wekerle-telepi főtér is a virágokból-növényekből kirakott Nagy-Magyarország-térképpel és a „Nem, nem, soha!" felirattal.

A következő évben forgatott *Iza néni* kópiája elveszett, így csak filmográfiai leírásokból tudhatjuk, hogy egyrészt a népszerű színésznő, Fedák Sári ötlete alapján készült, másrészt a Csehszlovákiához csatolt Selmecbányán játszódik. Ennyiben ki is merül a sztori történetisége; a Felvidékről menekült magyartanár későbbi karrierje során nem feledkezik meg szülőföldjéről, anyagilag is támogatja az otthon maradottakat. A címszerepet maga az ötletadó színésznő alakítja.

Az 1934-es év termése *Az iglói diákok* című zenés film, egy operett mozi verziója. A felvidéki helyszínen nem lehetett forgatni, a kisváros hangulatát főként műtermi felvételekkel tették átélhetővé. A történet még az I. világháború kitörése előtt kezdődik. A városka lakóinak egy részéből később menekült válik. A Kabos Gyula által játszott tót kocsmáros alig tud magyarul, mégis a társaság többi tagjával együtt menekül Budára, ahol mintegy zárványként teremtődik meg a Felvidék, az elveszett otthon hangulata. Akár Trianon-filmnek is képzelhetnénk ezt a mozgóképet, ha a mindenáron való szórakoztatás rendezői ideálja nem sodorná el, nem

venné el tőle ezt a lehetőséget. Miként Balogh Gyöngyi és Király Jenő monográfiájában rámutat: „»Irredenta« filmjeink kezdettől fogva meglepően mértéktartóak. A más műfajba való átcsapás mindegyikben végbe megy." (459.) A területi visszafoglalás álmát egy házasságkötésbe menekítik.

Felvidékről a Délvidék felé fordulunk. A *Budai cukrászda* 1935-ben forgatott históriájának egyik főszereplője bácskai földbirtokos (volt). A történet egy biztosnak tekinthető állás megszerzése körül forog, s fontos eleme a fiatal cukrászkisasszony és a javakorabeli festőművész lehetetlen szerelme. A mellesleg egy regény alapján készült filmben azonban szerepel egy betétdal („Szabadkai udvaron / kinyílott a liliom"), amelyből az eisensteini montázselvek követésének segítségével harci dal válik. Előbb kisgyerekek éneklik a réten, játék közben, a következő snittben cserkészfiúk folytatják, már kissé erőteljesebben, aztán a harmadik beállításban menetelő katonák ajkán zeng a nóta. De végül a rendező mintha megbánná túlzott merészségét, harciasnak is látható montázsát, visszaszelídíti a pillanatot: újra a kintornás tekeri a masináját, mintha csak álom lett volna a megelőző szekvencia. A film is visszatér a szerelmi szálhoz; a koros festőművész nem lehet a fiatal lány igazi párja, a cukrászkisasszonynak a vidékre tartó ifjú körorvos mellett van a dramaturgiai helye.

Egy színpadi mű nyomán forgatták 1937-ben a *Torockói menyasszony* című, színvonalas játékfilmet. Éveken keresztül nagy sikerrel ment a darab a színházakban, nemcsak Magyarországon, hanem Erdélyben is. A helyszín, Torockó sokak szerint Erdély legszebb települése. Mindebből az elkészült filmben semmi sem látható. Végigpörgetve a világháló egyik megosztó oldalán látható filmet, mindössze egyetlen jelenet zajlik külsőben, aránylag szűk képkivágásban, melyet bármelyik kisebb, Pest közeli település főutcáján, temploma tövében is forgathattak. A vígjátéki história konfliktusát egy származási igazolás megszerzése szolgáltatja. A szórakoztató, de ugyanakkor komoly mondanivalót is hordozó filmalkotás, mintegy mellékhatásként, az Erdély iránti nosztalgiát is erősíteni tudta.

1938 végén megtörtént az első bécsi döntés, a Felvidék magyarlakta része visszatért. Épp ezekben a napokban forgatták újra a *Gyimesi vadvirág* című, korábban nagysikerű népszínművet, de még nem eredeti, erdélyi helyszíneken, a Csíkszeredától északkeletre fekvő székelyföldi, magyar többségű településen. A film elején mindössze egy térkép és néhány havas hegy bárhol készülhetett, látképe utalt a helyszínre. Az 1897-es eredeti népszínmű cselekményét a román uralom alatti időkbe helyezte a hangosfilm változat. Szerelmi dráma bontakozik ki a történetben, román–magyar ellentétbe ágyazva, de a végén természetesen elrendeződnek az érzelmi és a dramaturgiai konfliktusok – Aszlányi Károly új forgatókönyv-verziója a nemzetiségi megbékélés mellett foglal állást.

Újra Selmecbánya a helyszín, mint korábban, az *Iza néni* esetében. *A leányvári boszorkány* – egy Lovik Károly-regény filmváltozata – még a filmfelirat által is boldog békeidőknek titulált korszakban játszódik, Nagy-Magyarországon. A bájos szerelmi történet nem foglalkozik történelmi kérdésekkel, a film elején olvasható inzert kivételével még csak utalás sincs benne politikára.

Ennyi példa felidézése nyomán már egyértelműen leszögezhető: korabeli, azaz a bécsi döntések előtti játékfilmjeink nem foglalkoztak Trianon témájával és a békekötés következményeivel. Elszórt, olykor még harcias utalások hangzottak el vagy voltak láthatók, de az igazi feldolgozás elmaradt. Apró jeleket szúrtak bele a történetekbe. Így még azt is gondolhatja a kutató utókor, hogy a főként szórakoztatásra törő filmesek, elsősorban a forgatókönyvírók és a rendezők mintegy leróták hazafias adójukat, s művelték tovább, amit addig – jól-rosszul.

Ezek az apró jelek néha fenyegetők is tudtak lenni. Például a *Márciusi mese* című, ártatlan szerelmi vígjátékban fasiszta karlendítéssel vonuló feketeingeseket látunk - 1934-ben! Nagyon nehezen magyarázható, hogyan kerülnek oda, egy márciusi 15-ei ünnepségre, még ha azt feltételezzük is, hogy esetleg olasz vendégek tisztelegnek a magyar ünnepen.

Még érdekesebb az *Édes mostoha* című, javarészt gyerekszínészek énekére és táncára építő, Lakner Artúr-féle operett. Egy koravén kisfiú magyaros öltözetben irredenta dalt énekel Nagy-Magyarország térképe előtt. A világhálón hozzáférhető kópiában ez a produkció nem szerepel. Nemeskürty István igen alapos filmtörténeti kézikönyve említi (406.), viszont a Balogh-Király szerzőpáros arról ír, hogy az általuk látott kópiában már nincsen nyoma a jelenetnek (491.). Az M2-csatornán vetített filmből óvatos (?) kezek kivágták a jelenetet.

A hadak útján

1938-ban megtörténik az első bécsi döntés, majd két évvel később a második. Felvidék (egy része), Erdély (északi része) és a Délvidék is visszatér. Erről az eseménysorról készül egy háromrészes dokumentumfilm-sorozat: *Észak felé* (1938), *Kelet felé* (1940), *Honvédek előre!* (1941). A maga idejében rengeteg néző látta és

élvezte. 1945 után soha nem vetítették nyilvánosan, s még a korszakkal foglalkozó filmtörténészek túlnyomó többsége sem látta, vagy ha igen, hallgatott róla. Manapság megosztó oldalakon bárki megtekintheti ezeket a filmeket, melyeket javarészt a Magyar Honvédség katonai operatőrei forgattak.

A 30-as évek végén egyébként is sokat változott a magyar játékfilm tematikai és műfaji skálája. Ha egyetlen, bővített mondattal akarnánk jellemezni a helyzetet, leszögezhetjük, hogy a filmeseket sokkal erőteljesebben csapta meg a politika, pontosabban a történelem szele.

Kalotaszegi Madonna
1943

Emberek a havason
1942

Bevezették a törvényt, amely korlátozta a filmszakmában foglalkoztatható, zsidónak minősülő személyek arányát. Életművek maradtak csonkán, karrierek törtek ketté. 1941 után Magyarország háborús részvételével aránylag kevés film foglalkozott. Azok hősies harcként, a bolsevista rémmel folytatott küzdelemként állították be a németek oldalán, idegen földön vívott, sok áldozattal járó katonai akciókat *(Egy gép nem tért vissza, Üzenet a Volga-partról, Magyar sasok)*. Nyíltan uszító hangvételű filmek, szovjetellenes filmpamfletek is készültek.

A művészi alkotás szándékával, a közvetlen politizálás kizárásával készülő játékfilmek sorából kiemelkedik néhány, az új lehetőséget kihasználó, eredeti erdélyi helyszíneken forgatott alkotás. Ilyen a *Kalotaszegi Madonna,* amely javarészt Kalotafő környékén készült, 1943-ban. Korábban a Nyirő József-regény nyomán átdolgozott *Uz Bence* stábjának nem volt még erre lehetősége. A *Rákóczi nótája* forgatócsoportja ugyancsak 1943-ban dolgozhatott kassai helyszíneken, még II. Rákóczi Ferenc eredeti íróasztalát is használhatták kellék gyanánt. *A színház szerelmese* című, töredékként fennmaradt 1944-es filmünk kolozsvári külső jelenetei is eredeti helyszínen készültek. Említeni kell még az *Ágrólszakadt úrilány* című alkotást, amelyet javarészt Észak-Erdélyben, a havasok közt forgattak, és a végén valóságos erkölcsi programbeszéd hangzik el a természet, jelesül a hegyek, a havasok úgynevezett tisztasága mellett.

S akkor elkészül egy film, egy a sok közül, amely különös jelentőségre tesz szert, amely megvilágítja a múltat és a jelent. Úgy politizál, hogy nem politizál. Nem gázol bele a lelkünkbe, nem harsog kiáltványszerű mondatokat. Mégsem lehet elfelejteni. A korai magyar hangosfilm, az 1930 és 1945 közötti időszak legjobb, nemzetközileg is legismertebb alkotása. Nem Trianonról szól – mégis benne van Erdély különlegessége. Szőts István remekműve, az *Emberek a havason.* Ennek is Nyirő József műve az irodalmi alapja, de a rendező tényleg csak kiindulásként kezelte a prózai nyersanyagot.

Az 1942-ben bemutatott film bővelkedik tragikus mozzanatokban. Az erdei favágó családjának történetében minden kisemmizett, megalázott, bűnbe sodort kétkezi munkás sorsa benne foglaltatik. Az egész magyar filmtörténet egyik – ha nem a – legszebb jelenete, amikor a havasi favágó élő utasként viszi haza falujába imádott felesége holttestét a vonaton. Néma szolidaritás kíséri, senki sem leplezi le a kegyes csalást. A filmet eredeti erdélyi helyszíneken forgatták. Szerepel benne a csíksomlyói búcsú. Minden történelemóra, minden aktuálpolitikai zászlólengetés helyett tiszta hangon szólal meg a szülőföld és a rajtuk élő emberek tengermély összetartozása. Romantika és realizmus határán egyensúlyoz a rendező, de ha minden filmalkotó ezt tette volna a maga idejében, ebben a témában, most nem a hiányt, a filmek nem-létét vagy a meglévők színvonalának gyengeségét kellene ismét hangsúlyoznunk.

A népi demokráciátlanság idején

A II. világháborúnak jogilag is véget vető békeszerződés tovább csonkította a Trianon utáni Magyarországot. Erről kevesen tudnak, akik tudják, sem emlegetik, de megjegyzendő tény, hogy három magyar falut Csehszlovákiához csatoltak az úgynevezett pozsonyi hídfő biztosítása érdekében. De ahogy Trianonról, úgy erről is hallgatott a korszak irányított sajtója és művészeti élete. Tudjuk jól, mik voltak a tematikus tabuk a hosszú Kádár-korszakban a filmesek számára (is). Ez a téma, kimondva-kimondatlanul közéjük tartozott.

Mégis átcsusszant valami a cenzúra éberségén, azaz ébertelenségén. Makk Károly *Liliomfi*jában van egy jelenet, amikor a címszerepet játszó Darvas Iván lelkendezik a vándorszínész-társulat frissen megtalált Júliájáról. Valami ilyesmit mond, hogy „te leszel a két ország legjobb Júliája". Mit jelent ez? Ki érti pontosan ennek a mondatnak a jelentését. A film alapjául szolgáló Szigligeti-színdarab 1849-ben íródott. Az 1848-as forradalmi tizenkét pont egyik követelése volt: „Unió Erdéllyel". A Habsburg-adminisztráció ugyanis a törökök végleges kiűzése után azt az országrészt külön állami egységként kezelte. A film forgatókönyvét író Mészöly Dezső benne hagyta a szcenáriumban ezt a kissé dupla fenekű mondatot, így 1955-ben elhangozhatott egy utalás a szétszabdalt ország helyzetére. Értse, aki tudja!

Nagyot kell ugranunk az időben, ha filmpéldát akarunk találni Trianonnal kapcsolatban. Hallgatás övezi a témát – kényszerű hallgatás, természetellenesen. Kaleidoszkópszerűen kell emlékezni néhány olyan filmre, amely vagy a forgatási helyszín (például *Tízezer nap, Szindbád, 80 huszár, Hószakadás*), vagy a témája miatt (például *A vörös grófnő*) érinti a Trianon-szindrómát.

Jancsó Miklós *Égi bárány* (1970) című filmjében felhangzik egy dal. Jobboldali különítményes katonai egység énekli, műdalnak tűnik, ám mégsem az. „Ezer esztendeje annak, / Hogy a magyarok itt laknak. / Most akarják az irigyei kiirtani, / De az Isten, a jó Isten nem engedi." 1919 késő nyarán járunk, a hadfiak a kommün bukása után menetelnek a magyar vidéken, és ajkukról csendül fel a nóta. Különös akusztikája van. A film cselekményének idején még Trianon előtt vagyunk, de már nagyjából köztudott, hogy a határaink nem ott fognak húzódni, ahol eddig. A nóta eredeti szövege népdal, s valamikor az 1848-as szabadságharc idején keletkezett; Kodály Zoltán gyűjtötte Arany János szülőföldjén, Nagyszalonta környékén. Ennek ismeretében mit gondoljunk róla?

Hasonlóan elgondolkodtató jelenetsor épült bele Beremányi Géza *A tanítványok* című, 1985-ben bemutatott filmjébe. Az 1938-as Magyarország gazdasági és szociográfiai állapotát tükröző kiállításon – amikor érlelődik már a Felvidék egy részének visszatéréséről szóló első bécsi döntés –, a nagybirtokrendszer értékelése kapcsán csupán érintőlegesen, de felmerül a csonka ország problematikája.

A két, jelentéktelennek tetsző filmpélda mutatja, hogy mennyire kicsinyített módon, mintegy mellékesen került terítékre a kérdés. Voltaképpen eldönthetetlen, hogy a két szerzői filmes egyáltalán akart-e foglalkozni vele. S ha akartak volna, engedték volna-e nekik? Hiszen minden különös érvelés nélkül is jól tudjuk, hogy abban a korszakban a Trianon-problémáról nem eshetett őszinte szó a művészeti élet nyilvánosságában. Amiről nem beszélünk, az nincs is. Ez volt a korabeli politika irányadó elve.

A tanítványok
1985

1990 után – „Velünk élő Trianon"

Miután megtörtént a filmszakma rendszerváltása is, azt képzelhettük, hogy a korábbi tabuk, politikai tilalmak által sújtott témák terítékre kerülhetnek. Egyáltalán nem így történt. Főképp a vizsgálódásunk tárgyát képező Trianon-téma esetében. Az előfordult, hogy némelyik játékfilmben mintegy érintőlegesen felbukkant a probléma (például *Anyám és más futóbolondok a családból*), de a fikciós műfaj képviselői nem fordítottak figyelmet erre a búvópatakként fel-felbukkanó konfliktusgócra. Ha magyarázatot kell keresni és adni a jelenségre, sok egyéb ok mellett újból csak a régi válasszal állhatunk elő. A filmkészítők, pontosabban a játékfilmesek, az elmúlt három évtized során vagy önmegvalósításukkal voltak elfoglalva, vagy a szórakoztatást tekintették fő hivatásuknak. A magyar filmgyártásnak volt egy lila, aztán meg egy rózsaszín korszaka.

Készült azonban egy alkotás, amely megmentette a filmesek becsületét. Koltay Gábor rendező *Velünk élő Trianon* (2004) című történelmi dokumentumfilmjét mégis „majdnem betiltották". Legalábbis ilyen hangok is hallatszottak fogadtatása idején. A tizennégy, egyenként egyórás filmből készült egy egész estét betöltő moziváltozat. Az egyes epizódokban a rendező megszólaltatta a problémakör ismerőit, többek között Csurka István, Duray Miklós, Fejtő Ferenc, Glatz Ferenc, Nemeskürty István, Pozsgay Imre, Raffay Ernő, Szervátiusz Tibor, Tőkés László nyilatkozott Trianonról és következményeiről. A filminterjúk java része kötet alakjában is megjelent. Mégis azt kell mondanunk: ahhoz képest, hogy milyen traumát okozott történelmünkben 1920. június 4., mindez édeskevés. A problémát, a konfliktust – nevezzük akárhogyan – nem sikerült igazán kibeszélni, feldolgozni.

Talán a Trianon utáni második évszázad meghozza a tárgyilagos, hiteles, őszinte szembenézést. Reménykedjünk…

IRODALOM

BALOGH Gyöngyi – KIRÁLY Jenő: *„Csak egy nap a világ…" A magyar film műfaj- és stílustörténete 1929–1936.* Bp., Magyar Filmintézet, 2000

JUHÁSZ István: *Kincses magyar filmtár, 1931–1944.* Pomáz, Kráter, 2007

KELECSÉNYI László: *Álmodozók és megszállottak. Bevezetés a magyar filmtörténetbe.* Bp., L'Harmattan, 2010

KELECSÉNYI László: *Klasszikus, kultikus, korfestő. Magyar hangosfilm kalauz 1931-től napjainkig.* Pécs, Kronosz, 2014

KOLTAY Gábor: *Velünk élő Trianon.* Bp., Szabad Tér, 2005

KRÁNICZ Bence: *Hol vannak a magyar filmek Trianonról?* = *24.hu,* 2020. június 8.
https://24.hu/kultura/2020/06/08/trianon-magyar-film/

LAJTA Andor: *A tízéves magyar hangosfilm, 1931–1941.* Bp., szerzői kiadás, 1942

Magyar filmográfia, 1901–1961 I–VI. Szerk. KOVÁCS Ferenc, Bp., Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1963

Magyar filmográfia. Játékfilmek, 1931–1997. Szerk. VARGA Balázs, Bp., Magyar Filmintézet, 1998

MARX József: *A Trianon-film = 77 magyar film*, 2018. november 28.
https://77magyarfilm.blog.hu/2018/11/28/https_77magyarfilm_blog_hu

MUDRÁK József – DEÁK Tamás: *Magyar hangosfilm lexikon, 1931–1944.* Máriabesnyő, Gödöllő, Attraktor, 2006

NEMESKÜRTY István: *A képpé varázsolt idő.* Bp., Magvető, 1983

NEMESKÜRTY István: *Diák, írj magyar éneket. A magyar irodalom története 1945-ig. I–II.* Bp., Gondolat, 1983

SÁNDOR Tibor: *A kultúrfölény fogságában. Trianon-dramaturgia* = *Filmvilág*, 2005, 4. sz., 33–35.

Szabó Zoltán

Népkiküszöbölés (1974)[1]

■ Várom egy új kor ügyvédeit, akik minden országban elindítják és megszervezik a nemzet válóperét az állam ellen, elérve azt is, hogy minden országban minden kisebbség a maga módján nemzetisedjen, amit Széchenyi kívánt a még nem nemzetre s nemzetiségekre, hanem nemesekre és nem nemesekre elosztott magyaroknak. Közben, ezekkel a siralmas magyarhoni mizériákkal bajlódva, annak a biztos tudatában, hogy közös érdekek szolgálata, közérdeklődés hiányában, közösségeken kívüli helyzetben is kilátástalan, elfoghat a szégyenkezés is, a mesterségbeli megszégyenítettségé, mert gyanús leszek, magam magamnak, hiszen időnként, mondhatni gyakran, úgy rémlik, meg-megszegem az írói mesterség morálját: menthetetlenül ismétlem magam, s hogy nem önhibámból teszem ezt, súlyosbító s nem enyhítő körülmény. S ilyenkor terhelő tanúnak a régi iratok tömegsírjából ki-kifordul egy bizonyíték, hogy mindez déjà vu, papíron rég elmondott dolog, hiszen a *Válasz* Tájékozódás rovatában egy folyóiratszemlének nevezett összegezésben, boldogult ifjúkoromban, az *Erdély* cím alatt ezt írtam, már 1935-ben, harminchét évvel ezelőtt: „Ma, csaknem két évtizeddel a háború után, ma kezdünk eszmélni, hogy tájékozatlanok vagyunk és lassan-lassan nemcsak területünkből, hanem ismeretünkben is elveszítjük a valóságos Erdélyt... a társadalom, az erdélyi magyar lélek alakulását, számunkra döntően fontos esését-emelkedését alig vesszük észre... A háború utáni vétkes magatartás, mely szinte hónapról hónapra, határidőre várta a csodát, mely visszahozza Erdélyt, elérte, hogy senki se akar tájékozódni a magyarság új, kisebbségi létformái felől – »nem érdemes arra a rövid időre« jeligével... Odaát a cenzúra-segítette, ideát a határidő-irredenta-segítette tudatlanság egyre mélyít a szakadékon, melyet a határ vert a »két Magyarország« közé... A magyar társadalom jobb rétegei alig tudnak erdélyi lapokról, könyvekről, az egész kisebbségi életben született kultúráról... Itt Bukarestben pedig, ahol állítólag Budapest után a legtöbb magyar él, fölvágatlanul találom a folyóiratokat a román akadémia könyvtárában. Így tudunk egymásról és magunkról, így tájékozódunk egymás és magunk felől, Trianon tizenötödik esztendejében." És az ötvenkettedikben? A *Valóság* februári számában (1973), Pásztor Emil kiválóan lelkiismeretes és alapos tanulmányában ezt olvashatom: „Gyakorlatilag a »mai magyart« a tankönyvírók mindig leszűkítetten értelmezik, vagyis csupán »mai magyarországit« értenek rajta. A magyar fogalmából tehát kimarad minden, ami külföldi magyar, s ugyanakkor a »modern külföldi irodalom« körében sem adunk helyet a szomszédos magyar irodalmaknak, minthogy ezek a magyar nyelvűségük miatt – úgy látszik – nem eléggé »külföldiek«. Tankönyveinkben semmit sem olvashatunk a szomszéd szocialista országok (Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia és a Szovjetunió) magyar irodalmáról. Sehol egy ismertetés róla, sehol egy szemelvény belőle, pedig az ottani magyar irodalomnak is ugyanaz a magyar nyelv az alapja, mint a miénknek. Idegen nyelvű irodalmakból még az általános iskolák tankönyvei is közölnek fordításokat; csak arra nem nyílt még ki a szemünk, ami saját anyanyelvünkön szólna hozzánk. A jobb magyarországi könyvtárakban ma már megtalálhatók a romániai, csehszlovákiai stb. magyar írók és költők művei. A szomszéd országok magyar nyelvű folyóiratai is eljutnak hozzánk, az egri megyei könyvtár olvasótermében például minden iskolai tanulónak is állandóan rendelkezésére állnak Romániából a *Korunk,* az *Utunk* és az *Igaz Szó*, Csehszlovákiából az *Irodalmi Szemle*, Jugoszláviából a *Híd*. Sajnos iskoláink és tanulóink nemigen vesznek tudomást ezeknek a létezéséről."

Ami hagyján. Az igazi bajra ebben az „Ifjúságunk humán műveltségének hiányai"-ról beszélő tanulmányban ezek a sorok utalnak: „Az iskolákban száz és száz tudnivalót tanítunk anyanyelvünkről. Úgy látszik, épp csak az emberekről nem beszélünk eleget, akik ezt a magyar nyelvet mindennaposan használják a világ különféle országaiban", s az emberek, a nép kiküszöbölésének a

tananyagból áldozatául esnek a székelyek is. Pásztor Emil az egri tanárképző főiskolára felvett, tehát jeles vagy jó eredménnyel érettségizett elsőéveseket kérdezte meg arról, hogy „milyen nyelven beszélnek a székelyek, és melyik országban, hol élnek?", s erre a kérdésre a megkérdezettek fele se adott helyes vagy elfogadható válaszokat. A többiek? „A többiek leginkább román nyelvűnek vélik a székelyeket; egy hallgató szerint Csehszlovákiában laknak és szlovák nyelven beszélnek, egy másik úgy tudja, hogy »szláv« nyelvűek. Jellemzőek az ilyen diplomatikus válaszok is: »románul beszélnek, de sok magyar szót is ismernek«... »magyarul vagy románul beszélnek«. Egy lány, aki történelemből ötössel érettségizett, ezt írja: »A székelyek Romániában, illetve Magyarország délkeleti részén élnek, ettől függően van, aki románul, van aki magyarul beszél«... E tájékozatlanságért persze nemcsak az iskolák felelősek", teszi hozzá Pásztor Emil, s e tájékozatlanság értelmi szerzője biztosan nem a diák, nem a tanár és nem az iskola, ám ez azon nem változtat, hogy a román statisztikai hivatal nem hallgatta el, hogy az 50-es, 60-as évek népszámlálásain másfél millió vallotta magát magyar anyanyelvűnek, s ugyanennek a másfél milliónak a létezését a magyarországi magyar tankönyvek elhallgatták. Extra Hungariam non est vita?

A szituáció abszurditásig menő groteszkségét egy rendkívül egyszerű példa érzékelteti. Magyarország és a szomszéd szocialista országok egyaránt ideokráciáknak nevezhetők; mindezekben az országokban különböző módszerekkel egy ugyanazon ideológia kormányozza a kormányzókat. Ez az ideológia, vagy az értelmezése, totálisan kontrollálja többek között a közoktatásügyet s vele a tankönyvkiadást. A tananyagban, s így az iskolai atlaszokban is, mindegyik államban az a szempont érvényesül, amely a nemzethez tartozást állampolgársághoz köti, a nemzetit államterületi kötöttségbe szorítja, és a Budapesten, Prágában s Bukarestben iskolai használatra kiadott térképeken szükségszerűen ott van mindhárom ország a maga politikai határaitól övezetten. Feltételezhető, hogy egyik tanfelügyelőség se tiltja ki az iskolai atlaszokból azt a tájékoztatást, hogy ezeknek az országoknak a területe hány négyzetkilométerre terjed, s hány lakosa van. Egyazon irányelv egyöntetű alkalmazásának azonban egyáltalában nem egyöntetű az eredménye. Az erdélyi magyar elemista a Bukarestben kiadott román atlaszból annyit mindenesetre megtud, hogy a nyugati szomszéd országnak tízmillió lakosa van. Mivel az Magyar Népköztársaság, tehát már az atlaszból megtudhatja, hogy a szomszéd országban tízmillió magyar él, a nevéből következik. A magyarországi magyar iskolák neveltjeivel a magyar atlasz feltehetően ugyancsak tudatja, hogy a Román Szocialista Köztársaságnak hány lakosa van, de azt már nem tudatja, hogy a román állampolgárok millióiból hány a magyar. Az államosított nemzetképzet a magyar iskolákban azt sugalmazza, hogy a szomszéd szocialista köztársaságban, mivel román: románok élnek. Az eredmény az, hogy a romániai magyar kisiskolásnak a tananyagból meríthető elemi magyarságismerete kiterjed a szomszéd ország magyarjaira. A magyarországi magyar kisiskolás magyarságismerete viszont nem terjed ki, a magyar atlasz jóvoltából, a szomszéd ország magyarjaira. Ezekről neki semmit se mond a térkép és a földrajz. Sequitur: a magyarországi elemista magyarságtudata, a kezdet kezdetén, a szomszéd országbelinél csonkítottabb.

Az Angliában megforduló fiatalokat általában hiába kérdeztem, hogy volt-e szó arról tankönyvben, tanteremben, hogy, mondjuk, Romániában hány magyar él? A válasz az volt, hogy „nem emlékszenek" rá, s ez a „nem emlékszem" fonetikusan úgy hangzott, mintha oroszul mondanák azt a nyiznyajnt, aminek „ne szólj szám, nem fáj fejem" a magyar ekvivalense. Hogy ők maguk mit gondolnak, hány magyar él a lökösházai határállomás túloldalán? A kérdésre gyerekes válaszokat kaptam. Először azt, hogy „sok", aztán azt, hogy „nagyon sok". S ha tovább firtattam? „Lehet, hogy egymilliónál több" – volt a kelletlen válasz, vállvonogató modorban. Aki úgy tudta, hogy nagyjából kétmillió, hozzátette, hogy ezt az erdélyi vakációján az ottaniak mondták, s emlékezett rá, hogy erről a tankönyv semmit se mondott. Amikor megkérdeztem, hogy ha én ezt mondom: van magyarországi magyar nemzet, erdélyi magyar nemzet Romániában, szlovákiai magyar nemzet Csehszlovákiában s jugoszláviai magyar nemzet a Vajdaságban, akkor ő ehhez mit szól, azt válaszolta, hogy én ezt Londonban saját portámon természetesen mondhatom, de ők ezt Magyarországon nem mondják. Hogy miért nem? Azért nem, mert ők úgy tudják, hogy egy magyar nemzet van, ez Magyarország lakosaiból tevődik össze, azokból, akik a magyar állam polgárai. Ezek a magyarok.

– Eszerint az erdélyiek nem magyarok? – folytattam.

– Nem – volt a válasza –, mivel ők román állampolgárok. Ők a romániai magyar nemzetiség, együtt. Egyenként azonban román állampolgárok. Együttesen nem kisebbség, hanem nemzetiség, mert szocialista államban nincs kisebbségi elnyomás, tehát nincsenek kisebbségek...

Mindebbe természetesen beleértődött, hogy nem a maga véleményét mondja, hanem amit kérdeztem, a tudnivalót. Azt már, hogy ezek szerint én ugyan mi vagyok,

meg se kérdeztem, hiszen a faggatott diáklány áttételesen ugyan, de rokonom is volt. Azért azonban, hogy honnan ered ez a nemzet, nemzetiség és nemzetség egy tőről eredő valóságaitól elrugaszkodó konfuzionizmus, eléggé messzire kell iramodni, időben visszafelé, térben kelet felé. A nemzettudat – ahogy ezt Isaiah Berlin (1972-ben) az evidens dolgoknak kijáró közvetlenséggel megjegyezte – olyan régi, mint a társadalmi tudat. Illetve: régibb. A nemzeti, tehát nemzetiségi, illetve nemzetségi együvé tartozás érzése a népekben föltétlenül korábbi eredetű, mint annak a felismerése, hogy egy társadalomban vagy éppen egy társadalmi, illetve gazdasági rendszerben élnek, nem is beszélve annak a tudatáról, hogy egy állami szervezetbe tartoznak. Ha számba vesszük, hogy a nemzeti egymásra utaltság tudatánál csak a családi együvé tartozás tudata lehet ősibb és emberibb, valóban bámulatos, hogy különféle gondolkodók hányféleképpen határozgatták meg azt, hogy mi a nemzet, a szó tartalmát mindenkor az őket foglalkoztató céltudatos elgondolásokhoz igazítva, s a politikusok manipulációi ezen a téren valóban groteszk és bizarr nemzetmeghatározásokat eredményeztek. Hogy csak egynéhány példát soroljak fel: a XVII. században Cromwell egyik külügyi titkára a puritánokra jellemző magabiztos együgyűséggel azt hirdette, hogy a földkerekségen csak két nemzet fedezhető fel. Az egyik: a jó emberek nemzete. A másik: a rossz emberek nemzete. S a világ minden országában ez a két nemzet küzd egymással.

Ez a polgárháborús célokra jó manicheista elképzelés korántsem a múlté, legriasztóbb változatai épp a XX. században merültek fel.

Voltaire, aki korántsem volt soviniszta, csak a francia nemzet meghatározásával bajlódott, valóságközelben maradt, amikor azt írta, hogy a francia királyság különböző tartományainak – Normandiának, Bretagne-nak Burgundiának – a lakosai nagyon is különböznek egymástól, de vannak közös vonásaik s ezekből adódik az a francia szellem, jellem és vérmérséklet (génie, esprit et temperament), amely a francia nemzetet egyéb nemzetektől megkülönbözteti. A francia nyelvet a nemzet megkülönböztető jegyei közül Voltaire kifelejtette, hiszen a porosz királlyal és az orosz cárnővel egyaránt francia nyelven beszélt. A felvilágosodás franciái közül területi meghatározást d'Alambert adott a nemzeteknek, s ezzel lehetővé tette, hogy a jelenkor politikai tudósai a francia nemzettudatot topografikusnak mondják, szembeállítva a német lingvisztikus – vagyis anyanyelvi – nemzettudattal, holott irányulását tekintve „a nemzet természetes határai a nemzeti nyelv határai" is területi beidegzettségű. Ráadásul, hála az államot divinizáló német prédikátoroknak, erős államhatalom eszményítésével párosult. Ez az államfilozófia a német nyelv területén kívül főként az összes orosz országok imperátorának és autokratájának birodalmában hatott maradandóan.

Angol fejekben a XIX. században a „nemzetnek" „ország" s „birodalom" közt alig jutott hely, azzal az eredménnyel, hogy a Brit-szigeteken nem az angoloknak, hanem a skótoknak van fejlett nemzettudata. Disraeli az 1840-es években elejtette azt a megjegyzést, hogy Angliában két nemzet van, az egyik a gazdagok nemzete, a másik a szegények nemzete. S ezzel a nemzet szónak osztálytartalmat adott. Kortársa, Marx viszont sajnálatos módon és katasztrofális következményekkel csekély figyelmet szentelt és múló jelentőséget tulajdonított a nemzeteknek, s ezt a mulasztását követői olyan erénynek tekintették, amelyben mesterüket felülmúlhatják.

A nemzet, oroszul munkásmozgalmi kontextusban, zavaró momentum gyanánt merült fel, és pártos, pontosabban a forradalmi munkáspárt szervezéstechnikai érdekeihez igazított értelmezést kapott, még a cári birodalomban, jóval az orosz forradalom (1905) előtt. Az orosz munkásmozgalmi nemzetértelmezés kiváltó oka érdekes módon az orosz Szociáldemokrata Munkáspártot megalakító szervezetek egyike volt. Ez a jelentékeny szervezet 1897-ben alakult meg, s teljes neve az „összes orosz országok és a lengyel ország zsidó munkásainak szövetsége" volt, de később általában a „Bund" néven említődött. A Bund a cári birodalom diaszpórában élő, vagyis szerteszét szórt zsidó munkásait hollétüktől függetlenül tömörítette egy szervezetbe, s Lenin az 1898-as oroszországi munkásmozgalmi kongresszuson éppen ezért támadta élesen, feltételezve, illetve biztosra véve, hogy e szervezet tagjainak egymás közti lojalitása nem egyeztethető össze azzal a lojalitással, amit az orosz összbirodalmi Szociáldemokrata Munkáspártnak kell elvárnia tagjaitól. A Bund szervezeteinek a cári tartományok területi kereteitől független, egymás iránti osztályos és nemzeti lojalitásait szembeállította az összbirodalmi és centralizálandó orosz pártszervezet által megkövetelt fegyelemmel. Ezzel a lényegében birodalmi, területi és párton belüli hatalmi centralizáció princípiuma szembehelyeztetett az emberi, nemzeti, és a birodalmi tartományok határaitól független együvé tartozás princípiumával. Lenin polarizáló taktikája öt év múlva el is érte a Bund kiválását és tagjainak a megoszlását.

Ez a párton belüli manőver, olyan helyzetben, amikor az oroszországi párt a cári autokráciában működött, nem részesedett a hatalomban, s nem voltak állami

felelősségei, predeterminálta azt, hogy az orosz (kommunista) munkáspárt szóvivői később milyen pártszerű s pártkeretekhez igazodó rálátással nézték azokat a valóságos közösségeket, amik a nemzetek. Az internacionalizmusnak ebben jóval kevesebb szerepe van, mint a cári orosz birodalmi viszonyoknak. A nemzetek a nemzetköziségben amúgy se ellenlábasai, hanem összetevői, illetve előfeltételei: nemzetköziséghez nemzetek kellenek, a nemzetekre vonatkozó szempontokat [viszont] egy később törvénykönyvként olvasott mű összegezte. Ez, mint már a címe is jelzi – *Marxizmus és a nemzeti kérdés* –, problémaként foglalkozik az eleve adott és létező nemzeti közösségekkel. A könyv írója Sztálin, de ebben az 1913-ban, vagyis változatlanul a cári Oroszországban készített munkájában Lenin szempontjait foglalta össze, az orosz birodalmi munkásmozgalmi előzményeknek és [a] pártszervező célszerűségeknek megfelelően.

A Sztálin által megfogalmazott marxizmus–leninizmus azt a tantételt szögezte le, amely szerint [a] nemzeteknek négy ismertetőjele van. Ezek: közös nyelv, közös terület, közös gazdasági élet és közös lelkivilág. E szerint a nemzetképzet szerint az egy nyelvet beszélő és azonos, illetve közös lelki alkatú népeknek az a része tekinthető nemzetnek, amely egy összefüggő területen él közös gazdasági életet. Ez a lingvisztikai és karakterológiai meghatározottságú nemzetgondolat tehát részben területi limitáltságú, részben közgazdaságtani ihletettségű volt, amikor olyan egy nyelvet beszélő és egyívású népeket tett meg nemzeteknek, amelyek egy ugyanazon tartományi területen élnek közös gazdasági életet. Azt, hogy ez az összpontosított pártszervezés érdekeit szolgáló nemzetképzet mennyire a múlt századi cári orosz viszonylatokhoz igazodott, érezteti az, ami benne van – a területi princípium megfelelt a cári birodalom tartományi közigazgatási kereteinek –, s az is, ami hiányzik belőle. Arról, hogy nemzetet azok alkotnak, akik egy országterületen egy kormányzatnak engedelmeskednek, nem esik szó a még cári orosz birodalomban. A nemzeteknek ez az értelmezése annak idején arra volt alkalmas, hogy a munkásmozgalmak centralizálásának és a pártszervező hatalom összpontosításának az eszköze legyen, de a *Marxizmus és a nemzeti kérdés* tételei változatlanul és módosítatlanul a nemzetminősítés dogmái maradtak a birodalmi hatalom átvétele után is már a Szovjetunióban, s hogy ez az elmélet mennyire eltávolodik a valóságtól, azt legvilágosabban az örmény példa érzékelteti.

Az örmény nemzet a világ és a kereszténység egyik legrégibb kultúrnemzete. Történetesen kétezer évvel ezelőtt volt állama, s az örmények nemzeti identitásukat államiság nélkül is csorbítatlanul megőrizték római, bizánci, majd perzsa, arab, török birodalmi fennhatóságok alatt, megosztottan és diaszpórába szórtan. A cári Oroszország 1878-ban annektálta a Török Birodalomtól elhódított jereváni országrészeket. Ezen a területen a Szovjetunió részeként alakult meg az Örmény Szocialista Köztársaság, lakosaiban megvan a négy nemzeti ismertetőjel Sztálin tézise szerint, tehát az örmény nemzet ezekből tevődik össze, mondják a dogmák. A valóság azt mondja, hogy a világon szerteszét szórva, a szovjet határok túloldalán, valamint másutt, Európában és Amerikában ötmilliónál több örmény ember él. Ezek egyharmada él a Szovjetunión kívül, kétharmada él a Szovjetunióban. Ennek a kétharmad résznek egyharmad része azonban a Szovjetunió más országaiban él, diaszpórában. Az említett marxista–leninista–sztálinista nemzetképzetnek megfelelően azonban csak az Örmény Szocialista Köztársaságban élők (2 208 000) alkotják az örmény nemzetet, s ebből az örmény nemzetből nemcsak azok maradnak ki, akik a Szovjetunión kívül élnek, hanem azok is, akik más – üzbég, grúz vagy ukrán – szovjet szocialista köztársaságok területén laknak. Ezeknek a nyelve és lelki alkata ugyan közös az örményországi örményekével, de ők grúz, üzbegisztáni vagy ukrajnai területeken, azoknak a népeknek a keretében szolgáltatják a tervgazdálkodás emberanyagát, illetve azt, amit az angolszász közgazdasági műszó-kincs árnyaltabb brutalitással „az ipar emberi összetevőjének" nevez. Az elmélet szembesítése a valósággal tehát arra a végeredményre juttat, hogy az örmények 67 százaléka a Szovjetunió állampolgára, de csak az örmények 43 százaléka alkot a Szovjetunióban ugyancsak szovjet állampolgárokból örmény nemzetet. A *Marxizmus és a nemzeti kérdés* azonban a második világháború előtt, alatt és után számtalan nyelven tanította meg a marxizmus–leninizmus–sztálinizmus harcosait és előharcosait, hogy mit kell a nemzetekről elemista, középiskolás és akadémikus fokon tanítani, a valóságos nemzeti szituációktól merőben függetlenül és mintegy az „umso schlimmer für die Tatsachen" hegeli tétele igazolására, magyarul nyilvánvalóan e norma feltehetően önkéntes túlteljesítése küszöbölte ki a térképekről a határon túli városok magyar neveit, s a fejekből a határokon túli magyarokat. S ez a gyakorlat – ultima ratione – a cári orosz országokban működő, a kormányzósági határokat spiritualizáló és nemzeti különbözőségen alapuló munkásszervezettel kapcsolatos állásfoglalásnak lett a folyománya.[2]

Ahogy ezeket az egri ismeretkutatásból összegeződő eredményeket, a jövendő tanárainak a válaszait olvasom, különös univerzum bontakozik ki, ahol semmi sincs szilárdan a helyén, ahol korok, dolgok, fogalmak, képzetek

elbizonytalanodva imbolyognak, Chicagóból ország lesz, a székelyek Csehszlovákiában eltótosodnak, Apáczai Csere János vagy Tinódi Lantos Sebestyén krónikáit írta, vagy Itáliába költözött, s ott nevét Janus Pannoniusra olaszosította míg az Eötvös Lóránd (azelőtt Pázmány Péter) Tudományegyetemet Nagy Lajos a XVII. században Pécsett, vagy Mátyás, az igazságos Szombathelyen létesítette, s a költő Zrínyi a múltban hátrébb utazva Szigetvárból rohant ki Romániában. S a városok általában akadálymentesen lépnek át országhatárokon, Gyulafehérvár Székesfehérvár helyére települ, s Párizs is eltávolodik Egertől légvonalban „körülbelül hatezer kilométernyire" – kivándorolt Amerikába?

Ebben a világban a könyv tárgymutatójának „a legfontosabb gondolatok kiemelése" lesz a feladata egyes fiatal fejekben, s a folyóirat „az írásbeli közlés egyik hivatalos formája, melyből megtudjuk a közéleti és társadalmi (időszerű) problémákat", ebben az új magyar iskoláztatás neveltjei – huszonkét évjárat és két-három korosztály – úgy nevelődtek, hogy „a dolgokat (Pásztor) térben és időben nehezen tudják elhelyezni, pedig a materialista világnézetnek az alapvető követelménye", s azért csakugyan nem az iskolák felelősek, hogy az iskolai térképeken Szob, Csap, Lökösháza és Nagykanizsa mögött megtalálható városok magyar nevei nem szerepelnek. Ezért az iskolaügy-kezelés felelős, ahogy azért is, hogy a század 70-es éveiben tizennyolc éves fejekben, tizenkét évi iskolázás után ily szenilisen tántorognak a konfuzionált tudatlanságok és ismeretek. Mindezért felelős egész környezetük, családok, rokonok, társadalom, tankönyv is, könyv is meg irodalom is, továbbá hírlapok, lapok rádiók s televíziók, mindaz, ami a levegőben van s ami nincs, vagyis végső fokon a tudnivalóknak és felednivalóknak az a rendszere, amely „ideokráciák"-ban, egy ideológia egyeduralmát szolgáló apparátusával meghatározza, hogy mi az, amiről az embernek érvényesülése érdekében tudnia kell, s mi az, amiről az embernek, ugyancsak érvényesülése érdekében, tudnia nem szabad. Ez a [rendszer] határozza meg a felfedezetlen, illetve a felfedezésre nem ajánlatos területeket, a „fehér foltok"-at a tantervben és a tudatokban, s ha a tények nem fogadnak szót, akkor nem az ideokrácia jár rosszul, hanem a tények.

Az egri ismeret- és értelmességkutatás jelentősége korántsem Heves megyei. A megkérdezett főiskolások Magyarország tizenkilenc középiskolájából kerültek, szaktárgyaikból általában jeles-éretten, az egri tanárképzőbe, különböző városokból – az egri kép az országos képnek a vetülete. S a magyar vonatkozású vagy nemzeti művelődés ilyen megromlásával, illetve megrontásával természetesen vele jár az általános vagy általánosan emberi műveltség elbizonytalanodása és megromlása is, s ennek a tünetei ugyancsak kibontakoznak az egri adatokból. Pásztor Emil maga is utal arra, hogy a diákok számára a „szabályok ismerete" nem eredményezett „helyes nyelvhasználatot", ami azért is súlyos megbetegedése az értelmességnek, mert hiszen „a magyar szavak helyes és pontos értelmezése nélkül nincs igazi műveltség". A szavak helyes és pontos értelmezésének a hiánya megakadályozza azt, hogy egy-egy társadalomban a kiművelt emberfők szaporodjanak, e nélkül egyéni értelmesség is nehezen képzelhető el, s még az élettől, saját élményeiből se tanul az ember, hiszen – ahogy Huxley gondolta – a nyelv szolgáltatja a szavaival azt a fonalat, amely a tapasztalatainkat összefűzi és együtt tartja. Akiben a szavak értelme elbizonytalanodott vagy foszlékonnyá vált, még saját tapasztalataiból se tanul, mert ezek szerteszét hullanak, tanulságaik nem összegeződnek. Éppen ezért minden irodalom, minden tudomány és minden tudományos gondolkodás igazi és végső értékmérője az, hogy menynyire tud tisztább értelmet adni a szavaknak.

Történetesen a *Marxizmus és a nemzeti kérdés* négy nemzethatározó kritériumának is lehetett volna tisztább értelmet adni, például úgy, hogy a közös nyelvet beszélő és közös lelki alkatú nemzetiségeknek jogot és módot kell adni arra, hogy közös gazdasági életük legyen, szükség esetén más nemzetiséggel közös területen, de úgy, hogy saját gazdasági életüket saját városcentrumaik összpontosítsák... A négy lenini–sztálini kritériumnak ilyen, a szó szó szerinti értelmében szocialista vagyis társadalomfejlesztő és nem etatista értelmezése és az ilyen értelmezésen alapuló nemzetiségeket vagy nemzeti kisebbségeket külön nemzetté fejlesztő politika a Duna menti országok nemzetiségi kérdéseit feloldhatta volna. A nemzeti fejlődés lehetőségei a nem magyar országokban élő magyarok állampolgári lojalitásait nem gyengítették, hanem erősítették volna az államhatárok ide-oda tologatására törő kollektív vágyakozásokat kiküszöbölve. A csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai magyar nemzetek gazdasági közösségekként ezeknek az országoknak a közgazdaságát minőségileg színezték s jövedelmezőségben gazdagíthatták volna, s annak, hogy a magyaroknak egy államalkotó és három más nemzettel együtt más államot alkotó nemzete van, a magyarság szempontjából több haszna, mint kára származott volna, ha...

Ha a valóság nem az volna, amit Orwell említett („Politics versus the English Language", 1945), vagyis az, hogy a politikusok, mihelyt áthidalhatatlan szakadékot

látnak a kívánatos és lehetséges között, úgy viselkednek, mint a tintahal, s olyan megrontott, hamis vagy hazug szóhasználathoz folyamodnak, amely a felmerült problematikát elsötétíti, átláthatatlanná teszi, azzal az eredménnyel, hogy a politika nyelvrontó erőként működik a társadalomban, ahol a nyelvromlás a gondolkodás megrontásának lesz az eszköze. A II. világháború utáni új helyzetekhez a szovjet szocialista nemzetgondolat államosított formában igazodott, s a négy munkásmozgalmi genezisű nemzeti ismertetőjel mellé odakerült ötödiknek, de az első helyre, a közös államszervezet, ami az eredetileg munkásmozgalmi ihletettségű nemzetképzetet etatisztikussá tette, s a két emberi (közös nyelv, közös lelkialkat) princípiumot a három dologi, illetve szervezeti (közös terület, gazdasági élet, államszervezet) princípiumnak alárendelte. Ennek az eredője az a fikció, hogy a csehszlovákiai magyar nemzetiség, mivel a csehszlovák állam polgáraiból tevődik össze, csehszlovák nemzet, csehországi cseheknek, szlovákiai szlovákoknak és magyarországi magyaroknak egyaránt.

Ez a nemzetállam fikciókat is adoptáló erőszakolt nemzetképzet az abszurditás felsőfokát azokban az új államokban érte el, amelyek Afrikában alakultak meg, a korábbi gyarmatok határaitól meghatározott területen. Ezekben az új államokban, a gyarmatosítás által kirajzolt, olykor határozottan geometrikus határok között, vagyis olyan négyzetkilométereken, amelyek a gyarmatosítóknak és nem a gyarmatosítottaknak adtak módot „közös gazdasági életre" vagy ahogy a munkásmozgalmi agitáció nevezte: „imperialista kizsákmányolásra", a „közös területen" különböző nyelveket beszélő és rendkívül különböző lelki alkatú, korántsem közös gazdálkodást folytató nemzetségek alkotnak új nemzeteket? Olyan szocialista tartalommal, amely a kapitalista kolonizálás kereteihez idomult?

JEGYZETEK

1 SZABÓ Zoltán: *Diaszpóranemzet*. Szerk. ANDRÁS Sándor, Bp., Osiris, 1999, 149–158.

2 *A magyar nyelv értelmező szótára* (1961-ben) a nemzetet olyan, „történelmileg kialakult tartós közösség"-nek mondta, „amelyet közös nyelv, terület, gazdasági élet, valamely jellegzetes kultúrában megnyilvánuló közös lelki sajátosság és rendszer, valamilyen államszervezet tart össze", s ez a formula mindenképpen módot ad arra, hogy a magyarországi nemzettudatból kiküszöbölje a „történelmileg kialakult közösségnek" azokat a részeit, amelyek a „közös lelki sajátosságoknak" az ország területén kívüli hordozói s a „közös nyelvet" az államhatáron túli terepen beszélik, más ország államszervezetébe és gazdasági életébe ékelődve.

Pálfalusi Zsolt

Én kicsi giccsem

Tomáš Kulka: *Giccs és művészet*

Ford. Pálfalusi Zsolt, Budapest,
MMA Kiadó, 2020, 184 old.

■ Könnyen egyetérthetünk abban, hogy…

És a három pont után bármit mondhatunk és gondolhatunk. Szinte érthetetlen, miért is nem értünk mindig, mindenben egyet. Pedig olyan könnyűnek tűnik. Még Boris Vian is erre alapozva fogalmazta meg a lényeget könyve címében: *Öljünk meg minden rohadékot!* Miért is ne? Könnyen egyetérthetünk egy ellenségben!

Filozófusként ámulattal tölt el az a történet, amely a könnyű egyetértés korszakával köszöntött be a filozófiában. Ennek lett örök emlékezete Descartes. Nincs olyan műve, amely ne kezdődhetne ezzel a mondattal: Könnyen egyetérthetünk abban, hogy… A karteziánus gondolkodásmód mottója lehetne. Talán még ma is akad valaki, aki könnyen egyetértene például a Picot-levéllel: Descartes hasonlatképpen egy kapitális fáról beszél, amelynek gyökerei a metafizika, ágai a tudományok lennének. Érthető! Ha elvágjuk a gyökereket, az ágak is meghalnak. Ezzel szemben a valóság az, hogy a szaktudományok már Descartes előtt is remekül boldogultak mindenféle metafizika nélkül, ma pedig még inkább, mint korábban, Newton örökéletű mondása van érvényben: „Fizika! Óvakodj a metafizikától!" Vagyis kedves fizikusok! Könnyen egyetérthetünk abban, hogy… a ti nagy ellenségetek a filozófus, aki folyton olyan tudás birtokosának képzeli magát, amellyel valójában nem rendelkezik.

Ennek ellenére hibát követnénk el, ha nem vennénk komolyan a fa hasonlatot. Bármit is jelentett ebben a korban az a fogalom, „metafizika", a megismerés bőségével találkozunk, amely nem eredményezte az igazság hozzá hasonló bőségét, hanem épp annak ínségét teremtette csak újra. Olyan hiány ez, amelyet nem a szükség hozott létre, hanem a bőség! Ha valahol, hát itt keresendő egy Descartes korában még ismeretlen kifejezés valós eredete. A Picot-levéltől a nyomok egészen a bécsi regényíró, Hermann Brochig vezetnek, aki az 50-es években már nemcsak a jó német Kitsch kifejezést magyarázza a Yale egyetem hallgatóinak, hanem azt is, mit kell érteni Kitschmensch (giccsember) alatt, aki nemcsak alkotja, hanem fogyasztja is a giccset. Egy felfoghatatlan bőség, amely ugyancsak valami felfoghatatlan hiányból táplálkozik. Itt leginkább akkor jöhetünk zavarba, ha arra gondolunk, korunkban bizonyos szempontok alapján körülbelül tizenhétmillió képzőművészt tartanak számon. A termelésnek és fogyasztásnak miféle ökonómiája tartozhat egy ilyen számhoz? Mi mindenben kellene itt könnyen egyetértenünk ahhoz, hogy éppen az egyetértés alapjának a felfoghatatlan hiányára bukkanjunk. Ez a hiányzó alap az, amit giccsnek nevezünk. Egy alaptalan alap, egy semmilyen okot nem feltételező okozat.

Legalábbis Wagner épp erre gondolt, amikor azt mondta: giccs az, ahol látjuk a hatást, de nem látjuk az okát. Márpedig könnyen egyetérthetünk abban, hogy az okokat illenék bemutatni, ha valahol hatni szeretnének ránk. Már a boldogan kimúlt pop-art egyes termékeit is belengi a gyanúnak az az árnyéka, hogy csak a hatásokkal foglalkoztak, az okokat viszont ügyetlenül takargatták. Pedig nyilvánvaló: művészetet akartak csinálni. Bármiből, bármi áron. Ma már szívszaggató látványt nyújthat Andy Warhol, aki már saját korában is úgy volt művész, hogy közben nem volt egyetlen műalkotása sem. Munkáin nem a művészetet látjuk ragyogni, hanem a művészi attitűdöt. Ezt még Duchamp sem mondhatta volna el magáról, mivel a *Fontain*t nem művészi attitűddel találták ki, hanem a kortárs művészet elleni merényletként, amolyan játékon kívüli, ünneprontó hangulattal.

A posztmodern hajnalán már mindenki érti, kultúránk tele van remekművekkel, amelyek több száz év távolából is hatnak ránk, tehát könnyen egyetérthetünk abban, hogy… nekünk már nem kell hatnunk. Sőt! Éppen az ellenkezőjére kell törekednünk. Ami eddig bizonyítottan hatott, azt hagyni kell még jobban hatni. A rocktörténelem egyik legsikeresebb zenekara, a Guns N' Roses már úgy adhatott el több mint százmillió lemezt, hogy ismertebb slágereik csak feldolgozások voltak, amelyek eredetéről a tinédzser közönség kilencven százaléka semmit nem tudott. Ezzel párhuzamosan a filozófiában Jacques Derrida fergeteges sikerének örvendhettünk, aki a klasszikus szövegek köré egy másik szöveget varázsolva egyfajta terapeutaként próbálta a nagyhatású szerzőket visszajuttatni saját szövegeik ki nem mondott és le nem írt aspektusához. A posztmodern filozófia már nem új szövegek írásáról, hanem a régi szövegek újraolvasásáról szólt. A nyomok messzire vezetnek.

Még meg sem született az a kifejezés, posztmodern, Nietzsche már a XIX. század végén előfeltételezi a beköszöntét. Fichte „tudománytanán" (Wissenschaftslehre) gúnyolódva

„önmegtartóztatástannak" (Enthaltsamkeitslehre) nevezte kora tudományos attitűdjét, amin azt értette, hogy a tudományokban a reakció túlsúlyba került az akcióval szemben. Motívumait tekintve a modern ember inkább csak re-ágense, mint ágense a cselekedeteinek. Egész gondolkodását áthatja a múlt emésztése, a felejtésre való képtelenség és az a kisszerű, ressentiment érzület, amely az ízlés kérdésére is a morál szemszögéből néz. Évszázadok teltek el, és a moralistáknak egyszerűen még mindig nincs válasza a „szép, de gonosz" problémájára. Nem véletlenül írja Nietzsche, hogy korunk vallása, filozófiája és morálja a dekadencia jelét mutatja, miközben az egyetlen kultúrtörténeti képződmény a művészet, amelyet még nem nyelt el a saját maga története. A művészet mindenét a jelennek ajándékozza, éppen ezért nem a filozófiai rendszerekben, hanem már csak a művészetekben érhetnek bennünket igazán komoly meglepetések. Innen nézve különösen a művész karaktere érdekes, akit körülbelül Goya óta folyamatosan és egyre intenzívebben érdekel az ábrázolás eladdig tiltott, blaszfém és amorális oldala. A *Szaturnusz felfalja gyermekét* csak az egyik bátortalan lépés azon az úton, amely Andres Serrano *Piss Christ*jéig vezet. Nietzsche ugyanakkor nemcsak a nyugati kultúra „aszketikus ideáljáról" beszél, hanem arról az elemi művészösztönről is, amely a legnagyobb fizikai fájdalomokozás árán tanította meg az embernek, miként tegyen különbséget „jó" és „rossz" között. Ráadásul az igazság olyan bajnokai, mint az ókeresztény egyházatyák, a konfuciánus mesterek, de még maga Platón sem riad vissza a hazugságtól, ha ez bizonyítottan a helyes irányba kormányozza a tömegeket.

Az a gondolat, hogy a morál mindig és mindenhol csakis a legteljesebb amoralitás bázisán állva volt kiépíthető (Nietzsche), egyenes úton vezet egy olyan esztétika gondolatához, amely a művészetet már nem valamelyik ideológia kiszolgálójaként vagy az akadémia engedélyével működő iparosmesterség képviselőjeként látja. Már az avantgárd hajnalán arra ébrednek a művészek, hogy kevés nevetségesebb dolog van a világon, mint épp „művésznek" lenni. Belezavarodtak abba a szörnyű dialektikába, amely szerint az a legkomolyabb művész, aki éppen művészként nem veszi magát komolyan. Nemcsak Dalí titulálja ekkor magát „rossz festőnek", és nemcsak Duchamp-nak lesz elege a lépcsőn lemenő aktokból, de ekkor jelennek meg a bajszos Mona Lisák, és ekkor mondja Eric Satie, hogy „nem az a cél, hogy visszautasítsuk a Becsületrendet, hanem az, hogy ki se érdemeljük"! Kétségtelen tény, hogy az avantgárd a nagy egyetnem-értés korszakának beköszönte volt, amikor mindenki könnyen egyetértett abban, hogy egy alkotás művészi értékét nem szabad összetéveszteni egy alkotás esztétikai értékével. Ebben az értelemben Clement Greenberg nagyjából Brochhal egy időben ismeri föl a giccs korszakunkat meghatározó jelentőségét.

Itt meg kell értenünk, hogy ekkortól giccs néven egy olyan fogalomról beszélnek, amelynek a használata kétszáz évvel korábban még elképzelhetetlen lett volna, miközben máig nincs teljes egyetértés a szó eredetét illetően. Egyesek szerint a németek nem tudták helyesen kiejteni az angol sketch kifejezést, így mondták kitschnek, mások szerint, mint Ludwig Giesz, a német kitschen szóig vezethető vissza az eredete: szó szerint azt jelenti, hogy az „utcáról begyűjteni a szemetet", amiből aztán kialakult első esztétikai vonatkozásában a verkitschen ige, amelynek hozzávetőleges jelentése „olcsóvá tenni".

Broch még a romantika maradványának tekinti a giccset, mivel a romantikus mű egy eszmét céloz meg, és ennek magasságából igen könnyen visszahullik a mélybe egy képhez meg nem talált szó, egy szóhoz meg nem talált kép, amely azonnal sziruposan negédessé teszi azt, ami eredetét tekintve a vihart és az ádáz sorsot lett volna hivatva ábrázolni. Ám Broch már feltételezi, hogy a giccs nem azonos a „silány művészettel", hanem a művészetek rendszere mellett egy önálló képződményt takar. Nemcsak jó és rossz giccs létezik, vannak zseniális giccsek is. Különösen a zenei példák aggasztók, azokon belül is Berlioz. Hogy merészeli valaki a virtuózan hangszerelt *Faust*ot a *Rákóczi-induló* hangjaira bevezetni? Csajkovszkij egyes nyitányai (különösen az *1812*-es, amelyben valódi ágyúk is szerepelnek) szintén gyanúsak. Hogy lehet valami, ami ennyire giccses, mégis jó? A komolyzene ugyanakkor nem volt hajlandó átvenni a főként képzőművészetben elterjedt giccs kifejezést. Helyette azt a szót használják: schmalz – zene, amely csöpög, mint az olvadt zsír.

Greeberg más úton jár. Szerinte a giccs megjelenésének egyik előfeltétele egy érett kultúra megléte, amihez hozzájárul a nagyszámú népi tömegeknek a városba való áramlása és a politika, amely a giccsben olcsó eszközt talált nézetei propagálására. Ám végül mindketten ugyanazt a következtetést vonják le: a giccs parazita természete abban áll, hogy a legcsekélyebb művészi érték hozzáadása nélkül, tisztán témája magas érzelmi töltetén élősködve próbál meg esztétikai hatást elérni. Magyarán, minden, amit a giccs ábrázol, feltételezi a nagy és könnyű egyetértést!

Ennek az új esztétikának a nyomán jutunk el Kundera nevezetes regényében, *A lét elviselhetetlen könnyűségé*ben a posztmodern, mondhatni, egyetlen máig létező kritikájához. Kundera egyik hőse mondta ki helyesen: „Az én ellenségem nem a kommunizmus, hanem a giccs!" Vagyis minden, ami azzal kezdődik: „Könnyen egyetérthetünk abban, hogy…" Hermann Broch óta Kundera fogalmazta meg a legkomolyabban, mit is kellene giccsen értenünk. Egyrészt

a „szar tagadását", mivel a kosz, a fekália, az undorító dolgok gyűjteménye alapjaiban rendíti meg a *Genezis könyvé*nek azt a passzusát, amely szerint, amikor Isten megalkotta ezt a világot, az jónak tetszett a szemében. Az ürülék létezése tehát megborítja azt a teodíceát, amelyben mindig is hittünk. Ám nem ez a legkomolyabb érv, hanem az irónia. A giccs képtelen erre. Elemi módon irtózik az iróniától. A giccs mindig, mindenhol, mindenben – komolyan veszi önmagát.

A következő nagy lépés Tomáš Kulka könyve, a *Művészet és giccs*. Ez már abból a nagy merítésből szerezheti anyagát, amelyet egyrészt a Dorfles által kiadott *giccs*-antológia tartalmaz, és elterjesztette a világban a német kitsch kifejezést, valamint Giesz giccs-fenomenológiájára, másrészt olyan analitikus esztétákra támaszkodhat, mint Monroe C. Beardsley és George Dickie, akik nekiláttak kidolgozni a művészi értékek átfogó rendszerét. Ráadásul Popper és Kuhn nyomdokain haladva Kulka maga is analitikus módon próbálja rendbe tenni azt a kérdést, mi módon lenne lehetséges egy műalkotás „falszifikációja" vagy, ha úgy tetszik, giccstelenítése. Arra a józan következtetésre jut, hogy ha meg tudjuk mondani, milyen feltételek teljesülése esetén beszélünk joggal giccsről, akkor azt is meg tudjuk mondani, milyen feltételek teljesülése esetében beszélhetünk jó művészetről.

A fő probléma most is az, mint korábban: a giccs mint terminus technicus negatív értékítéletet takar, miközben a keresletből adódóan döbbenetesen nagy piaca van. Azonnal elveszünk, ha itt belebocsátkozunk a legelemibb szillogizmusba, amely szerint, ha a giccs rossz (a = 0), és ha a rosszat az emberek nem szeretik (0 = b) akkor az emberek nem szeretik a giccset (a = b). A valóságban ez teljes tévedés. A gyorséttermek asztalain virító művirágoktól a nappali falát díszítő tengerparti naplementékig, kiscicákat, kiskutyákat, szomorú bohócokat és vidám koldusokat ábrázoló képeslapoktól a Rembrandt-minőségű festményekig terjedően mindent elborít a giccs.

Kulka előszeretettel idézi Jacques Sternberg egyik megállapítását: „A romantika régimódi, a szimbolizmus már nem használatos, a szürrealizmus mindig csak a szűk elitnek jelentett valamit, de a giccs mindenhol jelen van. Annyira átható és elpusztíthatatlan, hogy a minden mértéket nélkülöző fogyasztása által jóformán beleégett a civilizációnkba."

Kulka Beardsley-vel vitatkozik, aki a művészet eddigi történetét tanulmányozva arra a megállapításra jutott, hogy a műkritika mindig is három fogalomban találta meg az értékelésnek azt az eszközét, amely alapján egy műalkotást jónak nevezünk: egység, komplexitás és intenzitás. Ez a három komponens alkotja egy mű esztétikai értékét. Az első kettő kategória nem okoz sok fejtörést. Fontos, hogy egy alkotásban egyensúlyban legyen a kompozíció, legyen részletesen kidolgozott és pontos. Ám az intenzitással problémák vannak. Ennek bemutatására Beardsley fő példája Picasso *Avignoni kisasszonyok* című munkája, amelyet Kulka részletesen megvizsgál. Picassonak ez a műve, miután elkészült (pontosabban sosem készült el teljesen), majd húsz évig állt elhagyatva a műterem sarkában, mivel Picassót elkedvetlenítette közeli barátai egyhangúan negatív reakciója. Csak 1937-ben állították ki azt az alkotást, amelyet lényegében egyetlen máig létező antológia, tankönyv és lexikon sem képes mellőzni, ha a modern művészet illusztrálására kerül sor.

Picasso:
Avignoni kisasszonyok
1906–1907

Ha megvizsgáljuk ezt a képet, Greenbergnek adunk igazat, aki külön utakon járva, de ugyancsak ezt a festményt hozza föl elsőszámú példaként: lehet, hogy annyira nem egységes a kompozíció és nem annyira részletgazdag, a pontossággal is lehetnek problémák, ám ez a festmény valóban „festményként", és nem valaminek a képeként működik. Nem egy rajta kívül fekvő témát vagy tárgyat denotál, hanem saját magába fordítja vissza azt az intenciót, amely valamilyen módon szeretne kiszabadulni a kompozícióból.

Másrészt viszont a festményt minden esztéta fogyatékosnak találta. Sántít az egység, sántít a komplexitás, de mindenért kárpótol bennünket az intenzitás. Kulka itt veszi föl a fonalat. Rengeteg giccses alkotás van, és a legtöbbjük gond nélkül átmenne azon a vizsgán, amelyet Beardsley állít elé jük. Egységesek, komplexek, és még az intenzitásuk hiánya sem akkora probléma, hogy az előző két kategória bősége ne lenne képes kompenzálni. Akkor hát honnan ismerjük föl a giccset, amelyre a mindennapi életben kétségek nélkül tudunk rámutatni? Itt lép be az esztétikai érték mellett a művészi érték fogalma, amely a korábbiaknál sokkal finomabb megkülönböztetést takar. Az innovációt! Amennyire negatív kritikát kapott Picasso festménye esztétikai szempontból, művészi értéke szempontjából pontosan annyira bizonyult egy új korszak kezdetének.

Kundera után itt akad rá Kulka az irónia hiánya mellett a giccs második legfontosabb konstitutív vonására: a giccs irtózik az újítástól! Ezért történhetett meg, hogy Greenberg a giccset tévesen az akadémikus művészettel hozta egy szintre, mondván, ami akadémikus, az giccs, ami giccs, az mindig akadémikus is. Ez tévedés! Kulka remek példákkal demonstrálja, mekkora különbség van akadémikus művek között, amelyek annak ellenére, hogy kétségtelenül konzervatívak, mesés messzeségben vannak bármi fajta giccstől, mivel tele vannak újításokkal. Arról pedig már Dorfles is értekezik, hogy nemcsak anakronisztikus vállalkozás lenne az antikvitás vagy a reneszánsz nagy mesterműveihez a modern giccs fogalmával közelíteni, hanem mélységesen igazságtalan is, tekintettel arra a töméntelen sok nyaktörő innovációra, amelyet ezek a korok hoztak a művészet történetében.

Biztonságos távolságban maradni minden kétértelműségtől és minden meghökkentő újítástól, mindig, mindenben törekedni a könnyű egyetértésre – ezek a giccs fő ismérvei. Akár magas esztétikai érték mellett nulla művészi érték. A giccs mindig, mindenben témája érzelmi töltetén élősködik, amelynek megfejtése semmilyen gondolati erőfeszítést nem követel a befogadótól. A giccs egyenes és komoly. Hipotetikusan mindig számíthat közönsége egyhangú helyeslésére még az előtt, hogy egyáltalán bármit is ábrázolna.

Ám a giccset illetően még a zenénél is nagyobb talány, mit jelentsen ez az irodalomban. Szinte minden szerző, aki foglalkozik a giccsel, irtózik attól, hogy ezt megfogalmazza. Ugyan melyik nagy irodalomban ne találkozhatnánk tőről metszett giccsfigurákkal! Itt van például az amerikai irodalom történetének legszebb fejezeteit alkotó mű két főhőse, Huck és Jim, akik olyan beszélgetéseket produkálnak, hogy minden létező giccsdetektor kiakadna tőlük. (Nem lehet véletlen, hogy Vonnegut már az amerikai himnusz szövegét olvasva is azt a kérdést teszi föl, miféle nép lehet az, amelynek már a himnusza is egyetlen, hömpölygő nyáltenger.)

Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés*ének Szonjája sem hagyhat kétséget bennünk azt illetően, hogy bizony a prostituált sztereotípiájának legsúlyosabb esetével állunk szemben. Dorfles odáig megy, hogy szerinte az irodalmi giccs már nem is éli túl a fordítást. Egy lefordított irodalmi szöveget illetően már nem lehetünk urai józan ítélőképességünknek abban az értelemben, hogy tisztán eldöntsük, mi az, ami giccses benne. Na, és a költészet! Az időbeli faktor itt sokat hozzátesz ahhoz, hogy ami tegnap még Leopardi vagy Manzoni egy-egy szép költeményének tűnt a szemünkben, azt húsz év múlva zavaros vagy akár ízléstelen szófüzérnek lássuk.

Az irodalmi giccsre Kulkának sincs válasza, csupán annyi, hogy óriási különbség van aközött, hogy a giccset létrehozzuk vagy a giccset művészi céllal felhasználjuk. Ennek a manővernek a képzőművészeti alappéldája a pop-art egyik ikonikus képe: Mel Ramos *Velveeta* című festménye.

Mel Ramos:
Velveeta
1965

Ha ez a kép fotó lenne, százszázaléknyi tiszta giccsnek tűnne. Ám ez esztétikai és művészi értékét tekintve valóban magas színvonalú festmény. Kulka ezen a képen keresztül talál mentséget a pop-art számára is – úgy, mint a fogyasztói társadalom ironikus kritikája. És itt bizony meg kell állnunk,

még mielőtt mi is könnyen egyetértenénk ezekkel a nagy ívű következtetésekkel.

Feladata-e a művészetnek, hogy bármit is kritizáljon? Kulka megfeledkezik arról, hogy saját megállapításainak inverzeként számot vessen a művészi eszközöket alkalmazó kritika és a művészet különbségével. Ha ma egy olyan kortárs művész, mint Pjotr Pavlenszkij összevarrja a száját, anyaszült meztelenül egy szögesdrót hálóba göngyöli magát vagy a Vörös téren odaszögeli herezacskóját a kockakőhöz, hogy így adja az orosz társadalom értésére, mit művel vele a politikai veze-

Pjotr Pavlenszkij, moszkvai graffiti
2019

tés, vajon mondhatjuk-e még rá, hogy csupán egy művész, aki művészi eszközökkel propagálja a politikai ellenzék álláspontját? Ha az esztétikai szentháromság felől tekintünk ezekre a performanszokra, csak azt tudnánk elismételni, amit Picasso esetében: az intenzitás kárpótol bennünket az arányos egység és a komplexitás fogyatékosságaiért, miközben világosan érezzük, hogy jóllehet két, különböző műnemről beszélünk, míg Picasso esetében tényleg művészetről van szó, Pavlenszkij performansza pontosan olyan mértékben, amilyen mértékben politikai töltete van, egy olyan mércének próbál megfelelni, amellyel szemben szánalmas giccsnek minősül. Legalábbis egy potenciális muzulmán öngyilkos merénylő számára, akinek kulturális szótárából hiányzik a „performansz" vagy azzal egyenértékű kifejezés, nem kis humor forrása és persze gúny tárgya lehet egy-egy ilyen „visszafogott" merénylet, amelyet maga a merénylő nemcsak túlél, de bizonyos szempontból még evilági jutalmát is elnyeri, amikor sajtóhír lesz belőle. Ha tehát a művészetnek feladata lehet a kritika, akkor ugyan ki tilthatná meg nekünk (és milyen mérce szerint?), hogy egy öngyilkos merénylőt végül is ne tekintsünk „performernek", a merényletét pedig tökélyre vitt „performansznak"? Elvégre gyáva dolog folyton csak a halált – imitálni!

Descartes fa hasonlatában a mindent megtartó gyökerek szimbolizálják a metafizikát. Maga a hasonlat talán csak egy közérthető filozófiai giccs, ám amit metafizikán érteni vélünk, több annál. Heidegger majd „létfelejtésnek" fogja nevezni azt a jelenséget, amikor a metafizika megmutatja valódi arcát akkor, amikor a modern ember a technika általi uralomban látja léte lényegét kiteljesedni. A tisztán technikailag megszervezett világ méreteivel egyenes arányban nő egy másik, baljóslatú árnyék, amelynek mintha épp a mindent elborító giccs lenne az előképe – a nihilizmus!

Itt ér célba az a gondolat, hogy miféle ínségből kél ki a giccsben rejlő bőség! Heidegger a létfelejtés tematikája előtt bő húsz évvel még csak az egzisztencia egyfajta önfelejtéséről beszélt, amikor egyre szembe tűnőbbé váltak számára a hanyatló ember vonásai. Az ő korában a média még gyerekcipőben járt azokhoz a méretekhez képest, amit ma tapasztalunk, de egy dolog már akkor is világos volt: valami azért lesz hír a bulvárban, mert az emberrel metafizikai alapjában nem történik semmi.

A bulvárirodalmat már egyáltalán nem lehet irodalomnak nevezni. Tehát nyugodtan le lehet fordítani veszteség nélkül bármilyen nyelvre. Kulka nem vizsgálja meg ezt a jelenséget, pedig éppen témája lényegébe vág. A giccsel ellentétben a bulvársajtó és -média nem riad vissza az újdonságoktól, mi több, léte lényegét képezi, hogy mindig valamilyen szenzációval szolgáljon, aminek magas érzelmi töltete könnyű egyetértésre sarkallja olvasóit és nézőit. Ám a médiából áradó szakadatlan hírfolyam csak egy olyan befogadót feltételez, aki esztétikailag a giccsnél többre tökéletesen alkalmatlan. Adorno például már nagyon korán öt kategóriába sorolja a zenehallgatási szokásainkat, ahol a legnépesebb tábort az ötödik kategória alkotja: azoknak a csoportja, akik a zenével még csak nem is magukat szórakoztatják, hanem úgy használják, mint ahogy a lakásban vannak esztétikai dekorációk. Csak azért szól a zene, hogy legyen valamilyen hangulat, mert egyébként nincs.

Miközben tehát a giccs az egyik oldalon retteg az újításoktól és a kétértelműségtől, a másik oldalon a média éppen ennek szöges ellentétét teszi. Hogy egy olyan ízléstelen adás, mint a *Jerry Springer show,* esténként több, mint húszmillió amerikait tudott leültetni a tévé elé, már nem arról szól, hogy az embereket ennyire érdeklik a szerelmes törpék féltékenységi drámái vagy a családon belüli szexualitás nyílt színi megvallása, hanem arról, amiről ismét csak Nietzsche beszélt először: az embernek a metafizikai alapjait illetően már nincs válasza arra a kérdésre: miért? A nagy, átfogó miért? kérdésére eltűnt a válasz. Egy közönséges fogfájás perspektívájában, amikor az ember hálát ad a tudományos fejlődésnek, amiért feltalálták a fáj-

dalomcsillapítót, érthetetlennek tűnik, miért íródott meg Hölderlin valamelyik himnusza, mit akart mondani Rilke vagy hogyan lehet élvezni olyan unalmas dolgot, mint a *Holdfény szonáta*.

A giccsel ellentétben a valódi művészet mindig is lemondott arról, hogy uralja annak következményeit, amit maga teremtett. Nem számít a belegyezésünkre, és nem is akarja az érzéseinket kitalálni. Megfoghatatlannak tűnő metafizikája épp a valódi történésben áll. Sok művésznek volt már az a tagadhatatlan érzése, hogy szívesebben élne akár csak egy percig a művészetben, mint örökre az úgynevezett valóságban. Az esztétika talán egyik legsúlyosabb lélektani vonása az, hogy a művész végül inkább gondolja magát annak, amit alkotott, mint annak, aki alkotta. Innen nézve teljes tévedés az a majd egy évszázadig uralkodó marxista–lukácsista elképzelés, hogy a művészet a valóságot tükrözi vissza, azt képezi le, kritikát gyakorol fölötte vagy csak a valóságost mutatja meg még valóságosabban. Ezek helyett mintha Antonin Artaud tapintott volna a lényegre: épp a valóság az, ami egy metafizikai princípiumot imitál. Vagyis innen nézve épp a valóság tűnik a művészet torz másának, amelyet a giccs próbál meg illetéktelen eszközökkel, utólag valamilyen történéssé változtatni.

Kulka kiragadott példái a giccsre: vágtázó vadlovak a hullámzó tenger partján, ölelkező pár a teliholdban, a hegyek között megbúvó svájci pásztorfalu, és persze a kommunista és kapitalista giccsek tömkelege; traktorjával átszellemülten szántó kolhozparaszt, vagy a munkából éppen az ebédet főző asszonyához hazatérő farmer képe, akinek már az ajtóban nyakába ugranak szerető gyermekei. Könnyen egyetérthetünk abban, hogy semmi nincs ezekben a giccsekben, amit ne lehetne rövid úton szembesíteni a zord valósággal, akár egy olyan show keretében, mint Jerry Springeré. De a giccsnek nem is az a célja, hogy a valóságról meséljen. Hogy a legnagyobb irodalom is él a giccs nyújtotta lehetőséggel, valójában nem azt bizonyítja, hogy ettől ő maga is giccsé válna, hanem azt, hogy a művészet látószögében a giccs tényleg nem több, mint egy lehetőség!

Egy hajcsat, egy félig elszívott cigaretta csikkje, egy fénykép, egy kézzel írott, régi levél, egy magnókazetta, amelyhez már nincs is meg a magnó, amin lejátszhatnánk, egy ruha gombja, amihez már nincs is meg maga a ruha… Könnyen egyetérthetünk abban, hogy van valami giccses nosztalgikus ábrándok közepette, féltve őrizgetni ilyen tárgyi emlékeket. Giccses, mert csak egy ideálhoz próbálunk fölemelkedni általuk, az egykor volt tökéletes pillanathoz, a rég elmúlt halálos bánathoz vagy a soha valóra nem vált sírig tartó szerelemhez. Kicsi giccseink olyanok, mint a bocsánatos bűneink. Épp annak lehetősége feszül bennük, hogy értsük azt az ínséget, amelyre nem a valótlan hazugság bősége a válasz, hanem önmagunk minden önzés nélküli szeretete. Egy nihilizmus nélküli állapothoz való visszatérés vágya ez, amelyet nevezhetünk nosztalgiának, mégis egy metafizikai állapotról van szó, amelyben, ha a választ nem is sikerül megtalálnunk, legalább a miért kérdését őszintén föl tudjuk tenni.

A legnagyobb irodalom sem tudott még ennél magasabb célt kitűzni maga elé. Művészi értékét tekintve a giccset nem lehet felmenteni a mímelt művészet vádja alól, miközben esztétikai értékét mégiscsak az adja meg, hogy paradox módon épp a könnyű sekélyessége nyújt olykor lehetőséget egy elmélyültebb állapotra, amikor úgy próbálunk fölemelkedni az ideáljainkhoz, hogy közben nem szakadunk el azoktól a gyökerektől, amelyek a valóság metafizikai alapjaihoz kötnek minket. Az élet, a halál, a művészet… Könnyen egyetérthetünk abban, hogy végül egyik sem arra vár, hogy egy giccsel helyettesítsük őket. De életünkben vannak pillanatok, amelyek túl szűkek, túl prózaiak ahhoz, hogy teljesen betöltsük őket a saját létezésünkkel. Valami bőség jelentkezik, amikor az az érzésünk támad, ebben a világban nem vendégek vagyunk, hanem vendéglátók, nem tanítványok, hanem mesterek, akik adni akarnak, és nem elvenni, valamit szolgálni, és nem kiszolgálni, valamit kérni, és nem követelni. Ha ilyen hajszálvékony distinkciók mentén közelítjük meg, már egyáltalán nem a magas vagy a lapos művészet szemszögéből nézünk a giccsre, hanem egy olyan metafizika felől, mint például az ünnep. Egy esküvő, egy születésnap, egy karácsony… A könnyű egyetértés lehetséges pillanatai, amikor kibékülnek a korábbi ellenségek, vagy új barátságok köttetnek, amikor mindenki alárendeli magát egy olyan eszmének, amely esztétikai megjelenésében szinte kötelező módon giccses, miközben éppen az ünnep konstitúciójának lényege, hogy így és ne máshogy jelenjen meg, mivel az ünnepben az eszme és annak szimbolikus külső megjelenése elválaszthatatlan egymástól.

Egy esküvő – amely nem áll másból, mint egy olcsó étteremben elfogyasztott kétfogásos ebéd, közönséges utcai ruhában, vendégek és gyűrűk nélkül – lehet érzelmileg nagyon meghitt és roppant emlékezetes, a kulturális beágyazottsága miatt pedig kellemesen polgárpukkasztó, mi több, dadaista performansz az avantgárd aranykorából, ám az ilyen lemondás a szimbolikus külsőségekről egy eszme megtagadásával azonos, amely önmaga ellentétébe fordulva teszi inkább szánalmassá mintsem felemelő pillanattá az ünnepet. Egy eszme magassága mélységet is teremt, amelyet, ha nem vagyunk képesek saját létezésünkkel kitölteni, akkor csak egy őszintétlen, hamis mulatságnak leszünk a részesei, ahol a szimbolikus megmutatkozás olcsó esztétikai külcsínbe fordul át, amely jellemző módon már nem áll

meg a külsőségeknél. A külsőleg megjelenő giccs itt pontos mása lesz a belsőleg kifejeződő gondolatnak.

Az az őszinte vágyunk, hogy egy megismételhetetlen pillanathoz újra és újra visszatérjünk (ünnep), nemcsak az ember metafizikájának nyitánya, hanem a művészeté is. Tiszta pillanat, amelyben minden, ami korábban empirikus volt, transzcendentálissá válik – valamivé, ahonnan –, miként a fenomenológia atyja, Edmund Husserl tanította: többé nincs visszaút a régi naivitáshoz. Ha tetszik, a giccs tudatlanságunk foglalata, de ha felismerjük, akkor éppen eszméink esztétikai szimbólumát látjuk benne, amely komolyságunkat és méltóságunkat prezentálja, nem pedig valamilyen boldog állapot utáni naiv és semerre nem vezető sóvárgást.

Tomáš Kulka:
Giccs és művészet
MMA Kiadó

Sipos Lajos

A sokközpontú magyar irodalom

Kántor Lajos – Láng Gusztáv: *Száz év kaland. Erdély magyar irodalmáról. 1918–2017*

Budapest, Bookart, 2018, 798 old.

■ Sokféleképpen írtak már magyar irodalomtörténetet. A két világháború között összefüggő, folyamatos narratívaként, egy, két és tíz kötetben készítette el a maga változatát Pintér Jenő. A szellemtörténész Szerb Antal az *Erdélyi Helikon* pályázatára írta meg a mindmáig legtöbbet forgatott összefoglalását. Várkonyi Nándor 1928-ban adta közre (méltatlanul elfelejtett) könyvét, *A modern magyar irodalom története 1880–1920* című munkáját. A II. világháború után, az 1960-as években készült el a hatkötetes, „hivatalos" akadémiai változat, a „spenót". 1993-ban jelent meg Kulcsár Szabó Ernő összefoglalása, *A magyar irodalom története 1945–1991* című opus. 2003-ban és 2007-ben, két vastag kötetben adták ki Gintli Tibor és Schein Gábor munkáját, a világirodalomba foglalt magyar irodalom „rövid történetét". 2007-ben három kötetben jött az összegereblyézett könyv, *A magyar irodalom történetei*. Grendel Lajos 2010-ben adta közre a modern magyar líra és epika históriáját, nem korlátozva önmagát sem eszemetörténeti, sem tudományelméleti előfeltevésektől. 2013-ban György Péter készítette el a maga változatát, a trianoni traumát és a holokausztot középpontba állító, Böjte Csaba ferences szerzetes nevét és a *Székely himnusz*ként számon tartott szöveg „Csaba királyfis" fordulatát egymás mellett emlegető összefoglalást.

Az 1920 után alakult államokban megjelentek regionális magyar irodalomtörténetek is. Ezek a könyvek döntő mértékben az adott területen született vagy élt magyar alkotókat mutatták be. A lapokon csak ideológiailag hasznosnak tekintett szerzők kaphattak helyet, például a „Maly Körösben" született „Alexander Petrovich Petőfit", egyikét annak „sok millió szlováknak", akik „szlovák elméjükkel és zseniális tulajdonságaikkal [...] gazdagítottak idegen nemzeteket", amint olvasható volt 1923-ban, a *Slovenska Politika* című újságban.

Magyarországon Ilia Mihály, Czine Mihály, Pomogáts Béla és még néhányan másként gondolkoztak. Babits Mihály felfogását osztva a komor időkben is végig „egyetemes magyar irodalomról" beszéltek és írtak. Így tett az 1950-es évek második felétől az irodalomkritikában és irodalomtörténetben egyre többször fellépő Kántor Lajos és Láng Gusztáv is.

Láng Gusztáv már 1955-ben vagy 1956-ban, tizenkilenchúsz évesen „soron következő" feladatának „annak bizonyítását tekintette", írta egyik barátjának, hogy dokumentálja: „a romániai magyar irodalom a magyar nemzeti irodalom szerves része". Hasonlóképpen vélekedett a kolozsvári egyetemen egy évfolyammal lejjebb járt másik hallgató, Kántor Lajos is.

Kántor Lajos és Láng Gusztáv nemcsak az egyetemes magyar irodalom eszméjét érvényesítették gondolkodásukban és írásaikban. Ők voltak az elsők (az újvidéki Bori Imrével együtt), akik elkészítették régiójuk magyar irodalomtörténetét, lehetőség szerint szem előtt tartva államuk „hivatalos kánonját". Ugyanakkor folyamatosan mérlegelték a magyarországi „hivatalos kánont" is, vizsgálódásaikba és könyveikbe azonban igyekeztek minél több szerzőt beemelni a „lappangó kánonban" tetszhalottként számon tartott alkotók közül (Erdélyben Bánffy Miklóstól, Kuncz Aladártól, Reményik Sándortól visszafelé haladva Pázmány Péterig nagyon hosszú a névsor) és a „modernség kánonból", amelyet az azt 1948-tól „antirealistának" tekintő magyarországi hivatalosság elhanyagolhatónak, nem létezőnek minősített. Ebbe a körbe is sokan tartoztak Komjáthy Jenőtől, Kassáktól, az 1920-as évek avantgárd szerzőitől az *Új Symposion* költőiig és íróiig.

Kántor Lajos és Láng Gusztáv már közös és párhuzamosan futó munkájuk elején „felosztotta" egymás között a Romániában élő magyar költőket és írókat. Láng Gusztáv (szavai szerint) „hozzáöregedett" a nála idősebbekhez: Páskándi Gézához, Bálint Tiborhoz, Kányádi Sándorhoz, Szabó Gyulához, Kántor Lajos „hozzáfiatalodott" az első *Forrás*-nemzedékhez: Szilágyi Domokoshoz, Lászlóffy Csabához, Farkas Árpádhoz. Úgy segődtek az egymást követő nemzedékekhez kritikusként és irodalomtörténészként, hogy vonatkoztatási pontjaik átfogták a másik területét is, a korábbi magyar irodalmat, a *Nyugat* előtti nemzedéket és a folyóirathoz kapcsolódó három generációt, különös figyelemmel az 1918 utáni erdélyi irodalomra, folyóiratokra, irodalmi társaságokra, csoportokra. Néha csupán egy-egy utalással jelezték a „lappangó kánonba" sorolt szerzők munkáit, erőteljes figyelemmel kísérve a „modernség kánon" változásait is. Ebben a szemléleti-szellemi rendben készítették el 1971-ben és (javított formában) 1973-ban „szabályos" irodalomtörténetüket, a sok mindent számba vevő és felmutató, folyamatos narratívává alakított *Romániai magyar irodalom 1945–1970,* illetve a *Romániai magyar irodalom 1944–1970* című könyvüket, a „Kántor–Láng 1-et".

2018-ban jelent meg a két szerző újabb könyve, a *Száz év kaland. Erdély magyar irodalmáról (1918–2017)* című opus, a „Kántor–Láng 2". Ez a kötet „nem szabályos irodalomtörténet", nem egyetlen beszédfolyamba szorított história. Két szerző hatvan évnél valamivel tovább tartó párhuzamos gondolkodása ez a munka, amelynek időszakában folyamatosan olvasták egymás írásait, és meg is beszélték őket. Kántor Lajos Kolozsvárt élt, folyóiratot szerkesztett, sokfajta irodalomszervezői feladatot látott el, monográfiákat írt, foglalkozott sajtó- és színháztörténeti kérdésekkel. Láng Gusztáv 1984-ben áttelepült Magyarországra, itt befejezhette Dsida-monográfiáját, nagy szerepe volt abban, hogy szellemi központtá vált a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola irodalomtanszéke, megírta azokat a tanulmányokat, amelyeket az előadások tapasztalata, egy-egy probléma részletesebb taglalásának igénye hívott elő.

Az elmúlt közös időben Láng és Kántor, korábbi elhatározásuk szerint, tanulmányozta és mérlegelte a két írói-költői nemzedéket is. Az állandó szellemi kapcsolat, amelyet évente ismétlődő személyes találkozások mélyítettek el, koncentráltabb véleményalkotásra ösztönözte őket.

Ebből a folyamatos és állandó szellemi együttlétből született a „Kántor–Láng 2". A Dávid Gyula szerkesztésében megjelent, tanulmányokból, reflexiókból, kritikákból álló kötet az 1970–2017 közötti korszak irodalomelméleti-kapcsolattörténeti fejezetével indul. A következő részben a „Képzelt Erdélyt" körbefogja a kortárs irodalomtörténetek értelmezése, majd az 1919–1944 közötti és az 1945 utáni korszeletből emelnek ki a szerzők az egyetemes magyar irodalomban számon tartott és már alig emlegetett vagy félrecsúszott magyarázatokkal kísért alkotókat, köztük Karácsony Benőt, Ignácz Rózsát, Szemlér Ferencet, Szabédi ürügyén a *Hitel* és a *Termés* folyóiratot, majd az Erdélyben alakuló „erkölcsi ellenzék" históriáját, a magyarországi forradalom ottani fogadtatását és a fogadtatás következményeit, a nagy kanyarokat megtett Balogh Edgárt, aztán pedig az egyetemes magyar irodalom részeként a két generáció szerzőit és az utánuk következőket. A könyv írásait összekapcsolja a nem hivalkodó, de pontosan tetten érhető irodalomtudományi gondolkodás folyamatos árnyalódása-módosulása, a világirodalom, különösen a Kárpát-medencei irodalmak megismerésére való törekvés, a szövegek mögött érzékelhető nemzettudat, a művekhez való személyes és professzionális viszony azonossága.

A két szerző következetesen elutasítja a „többségi nacionalizmust", amely nem tekinti az őshonos magyarságot Románia államalkotó elemének. Már nem „magyarul be-

szélő románoknak" mondják őket, de érzékelhető a velük való fenyegetésben megnyilvánuló diszkriminatív szándék. Kántor Lajos és Láng Gusztáv az irodalomtudományi szövegekben, ahol elkerülhetetlen a szövegek mögötti szellemi környezetre való utalás, tartózkodva a direkt megnevezéstől, szavakba foglalja a minden etnikumra vonatkozó egyenjogúság-axiómát. Hitet tesznek a Közép- és Kelet-Európában létező „nemzettudatok" jogossága mellett, abból kiindulva, hogy a Romániában élő őshonos és nem őshonos kisebbségeknek, köztük a magyaroknak is, van nemzettudatuk, az összmagyarságnak pedig csak akkor van, ha tudomást vesz „a kisebbségek történelmi, társadalmi, kulturális létéről", ami természetesen az általánosan deklarált emberi jogokhoz képest más minőséget képviselő csoportjog fogalmát jelenti. Ebben a gondolatmenetben benne van, amit Láng Gusztáv 1990-ben, Debrecenben tartott konferencia-előadásában szavakba foglalt: „… az erdélyi magyar író minél kevésbé képes azonosulni azzal az államrenddel, amelyben polgárként él, annál inkább kötődik – nemcsak nyelvében, írói-költői technikájában, hanem egész világképében – a nemzeti hagyományokhoz…".

A „Kántor–Láng 2" másik jellemzője a deklarációk hiánya. A tanulmányok, esszék, kritikák szerzői nem újraközölték korábban megjelent írásaikat, hanem láthatóan újragondolták korábbi véleményüket, s több helyen jelezték az első közlés óta végbement véleményformálódást. Ugyanígy párbeszéd-helyzetbe hozták magukat szerzőtársuk írásaival is. Amennyiben másként vélekednek, reflektálnak a másik szövegére, jelzik, miben tér el olvasatuk az adott szerzőről, műfajról, műről. Ebbe a párbeszédbe bevonják a választott témához kapcsolódó magyarországi szerzőket is. Szavakba foglalják az írásban éppen tárgyalt alkotó vagy probléma magyarországi értékcsökkenését, az itt vagy ott megtapasztalható értéktulajdonítás-változást. Dokumentálhatja ezt Kántor Lajos *Ady, Kós, Kosztolányi (meg Kuncz)* című írása. Az először 1998-ban megjelent dolgozat a címben megjelölt kontextusban idézi Ady Endrét. Ez a cím nem négy életművet tesz egymás mellé. Kós Károly említésével a Nagyváradon indult költőhöz hozzákapcsolja Makkai Sándort, Szekfű Gyulát, az Ady-revízió-vitát, Jancsó Bélát, Jancsó Benedeket, Kosztolányi költőtársat minősítő gondolatait. Hozzáfűzi mindehhez az *Erdélyi Helikon*ban és a *Keleti Újság*ban megjelent írásokat, magánleveleket, az azokra adott és adható reflexiókat is. Mindezekből kitetszik: a szerző nemcsak poétikai, tropológiai, retorikai, stilisztikai kérdésnek tekinti Ady Endre költészetét, hanem legalább ennyire értelmiségi történetnek és mentalitástörténetnek is. Adyról szólva „a szöveg előtt nincs semmi" gondolata értelmezhetetlen. Pontosabban értelmezhető. Az a szándék nyilvánul meg ebben, amely a költészetnek egyetlen létformáját tekinti csak érvényesnek. Adyét nem.

Kosztolányi, aki csak magát a szöveget tekintette, a szöveg megalkotását minősítette, ódzkodott mindenféle társadalmi cselekvéstől, sokszor még állásfoglalástól is, képviselte a *Nyugat* költészetében a másik pólust. Mellettük ott volt 1908-tól Babits filozofikus, világirodalmi ihletésű létlírája és ott voltak más törekvések is."

Kuncz Aladár, aki ma látszólag az egyetemes magyar irodalom peremére szorult, az *Erdélyi Helikon* szerkesztőjeként az Ady versus Kosztolányi vitában nem a választást tekintette feladatának. A *Toll*ban megjelent vitaírásokban, az Ady-életmű önértékének hangoztatásában vagy elhárításában sokkal inkább az irodalomelméleti és költészettani lehetőségek melletti és elleni érvelést igyekezett közvetíteni az ottani magyar olvasóknak és költőknek. Miközben Babitstól kérte és várta az Erdélyben formálódó magyar irodalom értelmezhetőségének elméleti indoklását (aki *Európaiság és regionálizmus* címen el is készítette tanulmányát a folyóirat első, 1930. januári számába), azonközben Kuncz Aladár, aki *Az ötvenéves Ady* címmel írt először a költőről, aztán 1929-ben leírta: „Ady Endre a múlté", egyszerre tekintette Ady Endre életművét költészettani és mentalitástörténeti kérdésnek. Eközben a budapesti folyóirat egyre kevésbé releváns írások halmozásával próbálta meg eljuttatni a figyelmes olvasókat annak a felismeréséhez, hogy a költészetben a „nyers zsenik" és a „poéta doctusok" nem két, szélsőséges lehetőség, hanem a versteremtés lehetséges kiinduló és kiteljesítő stációja.

Kós Károly, akinek 1919 utáni élet- és pályafordulata az értelmiségi önértelmezés legönzetlenebb példája volt, és aki két évig végigveszekedte az időt a társszerkesztő Kuncz Aladárral, nekrológjában az elutasítástól induló kapcsolatukat összefoglalva leírta: „… Kuncz Aladárral meghalt az egyetlen és páratlan szerkesztő. Meghalt utód nélkül, örökre, és az ő helye üres marad az én lelkemben."

Mit sugalmaz Kántor Lajos tanulmánya? Az egyközpontúnak látszó magyar irodalom 1920 után sokközpontúvá vált. A magyar irodalommal professzionálisan foglalkozók számára egyetlen hiteles út van. A történelmi kényszerűségből több központúvá és többféle érdekűvé lett magyar irodalom egészét kell megpróbálni valamilyen formában birtokba venni.

És meg kell próbálni a Horváth János-i, Babits Mihály-i színvonalon megélni és leírni azt.

Sturm László

Egy költő és egy korszak

„Valaki útravált…" – Az úton lévő és kiútkereső Ady Endre.

Szerk. Boka László, Rózsafalvi Zsuzsanna, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MMA Kiadó, 2019, 248 old.

■ Ady halálának századik évfordulójára jelent meg a nagyalakú album a két kísérőtanulmánnyal. A képek döntő része a nemzeti könyvtár gyűjteményében lévő Ady-ereklyéket mutatja be. A közel kétszázötven oldalas könyvből ez foglal el körülbelül százhatvan oldalt (és még a tanulmányokat is számos kép teszi levegősebbé). Láthatók itt Ady és a hozzá közelállók kéziratai, levelek, képeslapok, fényképek, dedikációk, versek és műrészletek, korabeli kötetek címlapjai, különböző dokumentumok (például Ady érettségi bizonyítványa és vasúti igazolványa).

A szűkebben vett album részt keretezi a két szerkesztő egy-egy tanulmánya. A választott témát – Ady utazásai – mindkettő valamiféle vezérfonalnak tekinti, de egyikük sem erőlteti túlzottan, s nem akarja az életmű egyetlen kulcsát találni meg benne. Tulajdonképpen két pályaképet kapunk, amelyek kiegészítik egymást. Rózsafalvi Zsuzsanna inkább az életrajz felől közelít. Ady utazásairól, lakcímeiről például sok apróságot tudhatunk meg itt. Boka László főleg a belső utakra, a költői szemlélet és a pálya alakulására összpontosít. De Rózsafalvi is eljut az átfogó értelmezéshez, és Boka sem mellőzi az életrajz adatait.

Az első tanulmány a szülőfalu és a nagyvárosok ellentétére, elvágyódás és hazatérés váltakozásaira hívja föl a figyelmet életben és életműben. Ady számára az utazás az önmegértés egyik eszköze, költői váltásai általában térváltozásokkal is kapcsolatba hozhatók. Nagyvárad, Párizs, Pest például így lesz szimbolikus értékű stádium, jóval több, mint puszta életrajzi tény. De még a Monte-Carlóban tett látogatás is alakít a költészetén: ezután tűnnek föl a pénz-versek. Maga Ady már gyerekkorát illetően felhívja a figyelmet a lakóhelyek lényegalakító szerepére. A költő önéletrajzából idézi a tanulmány szerzője: „Okvetlenül más lelkű ember volnék különben, ha már falun ki nem cseréltetik velem a kálvinista iskolát a katolikussal. S ha a katolikus szerzetesi gimnázium után ismét rám nem borul egy ellenkező világ a zilahi református kollégiumban."

Motívumvilágát is kitágítja az utazások élménye. Többek között „víg, ködbe fúlt, eladó vagy halált hozó hajók, rohanó, halálba vivő vonatok, elszabadult, futó szekerek, éjszakai kocsiutak" jelzik a hatást.

Érdekesen ellentétes Párizs és Budapest Ady felfogásában. A francia fővárostól csodákat vár és kap, de később némileg beleun. Pestet kezdetben nem szereti, később viszont egyre jobban kötődik hozzá.

Rózsafalvi *Az Értől az Óceánig* című verset az adott összefüggésben mint az utazás szimbólumát értelmezi, „az úton levéssel párhuzamos szellemi gazdagodás" élményét éri benne tetten. *A hotel-szobák lakója* pedig „az állandóvá váló otthontalanság, az átmenetiség kifejeződése". Ez utóbbi lesz az Istenhez forduló művek alaphelyzete.

Csucsa ezek után egyszerre menedék és teher, míg utolsó évében Ady élete jóformán a Veres Pálné utcai lakásra szűkül.

Az összegzésben Rózsafalvi a társadalomtörténeti hátteret hangsúlyozza. A múlt századforduló információs robbanása által vonzóvá tett újságírói pálya határozta meg eszerint Ady sorsát: „Az analizáló, témát kereső, a városi tereket és annak kulturális eseményeit figyelő író attitűdjével, és a szerkesztőségi, azaz szakmai és társadalmi életritmushoz szokott napirendjével modern életstratégiát valósított meg, mely lírikusi másként látásához is alapvető jegyekkel járult hozzá." A gyakori utazgatások szintén beleillenek ebbe az életmódba. És talán a végeredmény is: „igazi otthont nem lelt, s csak a világ és önmaga töredékességének, lehatároltságának tapasztalatát tudja rögzíteni."

Boka ugyanide jut majd fejtegetései végén. „Eltévedés", „kiúttalanság", „tévútra térés" és hasonló kifejezésekkel ragadja meg a kései Ady alapérzését. Bár állandó a szülőföld hívása, nincs visszatérés a régi életformákba: „a választott és vállalt – s immár elhagyhatatlan – szerep »süllyeszti el« a hazavezető utakat". (*Az elsüllyedt utak* és *Az eltévedt lovas* című verseket emeli ki.)

A tanulmány központi tárgya a teljesség, a „Minden" utáni sóvárgás. Az utazásban is a vágyott többet keresi a költő (ahogy talán minden utazó). Schöpflin Aladár ötletét felkapva Boka impresszionisztikus alkotónak mutatja – egy pillanatra, az írás elején – Adyt olyan értelemben, hogy élénken, folyamatosan és közvetlenül, spekulációk nélkül reagál a benyomásokra. Az utazás így elsőrangú ihlet- és impresszióforrás számára. A különböző utak különböző élménycsoportjai egyben a folyamatos újrakezdésben is segítik.

A tanulmány különösen részletesen foglalkozik az 1908-as évvel. Sorsfordító időszak ez a már érett Ady életében és mű-

vészetében: „a hazai modernségviták kibontakozásának, az új irodalom intézményesedésének, Ady »kiátkozásának« és végső költői beérkezésének az éve ez, mindeközben pedig magánéleti gondoknak, a Léda-szerelem megkopásának, a kapcsolat átfordulásának, belső gyötrődéseknek, s persze az istenkeresés hangsúlyosabbá válásának is az időszaka". Sallangtalanabbá válik a nyelve is. Az utazásszimbolika szintén módosul: a büszke utazóból halálra szánt, céltalansággal küszködő utazó lesz.

Ironikus módon a *Nyugat* 1909-es Ady-száma, bár nagy elismerés a költő számára, de a régi, zsenipózokban tetszelgő művészt ünnepli, azt, akit a költő épp maga mögött akar hagyni. (És amely a költő kanonizálásának máig az alapja.) Boka arra is felhívja a figyelmet, hogy a beérkezéssel párhuzamosan Ady kételyei, belső bizonytalanságai nemhogy csökkennének, hanem egyre szorongatóbbá válnak. Talán attól félt, hogy a siker bezárja egy avult szerepbe? Vagy azt érezte át, hogy a karrier nem oldja tartósan a lényegi feszültségeket, nem teremt hidat a belső szakadások között?

A teljesség megtalálását ígéri Adynak a szerelem és (később) Isten. (Boka nem említi a közösséget, pedig a költő számára sokszor ez a másik kettőhöz hasonló tere lehetett a Mindenért való küzdelemnek.) Kénytelen tapasztalni: a teljesség csak pillanatokra megélhető („élet helyett órák" – terjeszti ki a szerző az ismert idézet hatókörét az egész élettanulságra). A mindennapokban szüksége van a mámor „hitető erejére". Művészetében pedig hol kétségbeesve, bűnbánattal, hol ironikusan, rezignáltan veszi tudomásul kudarcát. Nem mond le azonban a teljességről, de azt főleg már felfelé nézve, Istenben keresi. Istent pedig túl az életen. Illetve a szerelemben is felcsillan az új kapcsolat elején a régi esély. „Minden lehetsz" – írja Csinszkának a *Vajon milyennek láttál?* című versben. Nem ellentmondás ez, mert szerelmet, halált és Istent egynek látja. 1908-ban üzeni Ady Hatvanynak: „Áldjon meg az Isten, akiben hinni kezdek [...] Idegeidre vigyázz, de ha kedvelsz egy nőt, add oda az utolsó szálat is. Ez az egyetlen, ami az életért kárpótol s legrokonibb a Halállal, s az Istennel, kik valószínűleg – egy személy."

Persze Istenért inkább küzd, mint betelne vele. A lehetséges Minden egyrészt csak a távolból tűnik föl. Ahogy Boka írja: „Nincs más út, mint a vágyakat s a szerelmet is csak az időből kimetszve valamilyen távlati fenségben megtartani", és idéz a *Meg akarlak tartani*ból („Meg akarlak tartani téged, / Ezért választom őrödül / A megszépítő messzeséget"). Másrészt a költő dinamizmusában ragadja meg a valóságot: „Az antitézisekben kibontakozó teljesség igénye így, ezektől az évektől válik költői programja tudatosan vállalt, meghatározó jegyévé."

Mindkét tanulmányíró valós tudást nyújt, termékeny ötleteket ad. Ám egy ilyen, képekkel teli könyv erős hangulatokat, főleg nosztalgiát is kelt. Egy elmúlt élet és egy elmúlt kor szelleme érinti meg az olvasót. Főleg olyan személyiség esetében, mint Ady, aki nemcsak a maga szemében volt az adott kor és magyarság megtestesülése, hanem jobbára mi is így tekintünk rá. Mondhatni, nemcsak a művei, a gesztusai is az életműhöz tartoznak.

Jelképes véletlen (véletlen?), hogy a régi országgal ér véget az ő élete is. (Érdekes, ebben is hozzá hasonló költő az orosz Alekszandr Blok.) Mi minden van mégis, miközben nincs már – révedezhetünk el lapozgatás közben. Ebből a révedezésből szakít ki egy mozzanat, ami először egyetlen, de durva hibának tűnt. Az album rész vége felé Európa vasúti térképe található az 1920-as évekből. Rajta az elcsatolt települések, már nem magyar néven. Az utazáshoz illik egy ilyen térkép, de ezt nem láthatta Ady, ő nem ilyen Európában utazgatott. De ha jóhiszeműek vagyunk (mért ne lennénk?), akkor szándékosnak vélhetjük a sokkhatást. Ezzel ért véget Ady kora, Magyarországa, Európája, ez következett Ady után – jelezheti a választott térkép.

Szász László

Az igazi *Erdélyi történet* – a román kultúrába átültetve

Miklós Bánffy: *Trilogia Transilvană* Ford. Marius Tabacu*, Tracus Arte, Bucureşti, 2019

A könyv megjelenését a Román Kulturális Intézet és a Balassi Intézet támogatta.

■ „Nem azt kellene hangoztatni a Marosvásárhelyi Orvosi Egyetem kapcsán, hogy azért van szükség magyar nyelvű képzésre, mert nem lesz, aki a magyar betegeket ellássa. Az én apám orvos volt, kiválóan ellátott mindenkit. Azzal kellene érvelni, hogy egy közösségnek szüksége van saját értelmiségre, mert ha nincs, végzetesen kiszolgáltatottá válik." Nem az erdélyi magyarság sorsáért aggódó valamely parlamenti képviselőnk nyilatkozott így, hanem egy sokoldalú román alkotó, s tehette ezt azért, mert a legrettenetesebb Ceauşescu-diktatúra idején is megmaradt magyar- vagy bármiféle idegengyűlölettől szabad, európai értelmiséginek: Marius Tabacu. Aki egy személyben zongoraművész, író, tévés személyiség, dokumentumfilmes, a Kolozsvári Transilvania Filharmónia igazgatója, de mindenekelőtt műfordító. Vagyis transzilván személyiség, többnyelvűsége és sokoldalúsága révén is legilletékesebb és legméltóbb Bánffy Miklós monumentális *Erdélyi történet*ének román nyelvű átültetésére. Minden lehetséges alkalommal hangoztatja ugyanis: Bánffy művét nem lehet fordítani – bele kell írni a román nyelvbe és kultúrába. Ezért az elképzelhetetlenül terhes, a tökéletes nyelvtudásnál sokkal többet: mélységes mély irodalmi, művelődés- és magyarságtörténeti ismereteket igénylő fordításért kapta meg a Romániai Írók Szövetségének a 2019-es év legjobb műfordításáért járó díját – egészen frissen, 2020 szeptemberében.

A vállaltan erdélyi szellemiséget képviselő alkotó fő művének román nyelvű megjelenése hírére, Bánffy elkötelezett tisztelőjeként, lelkesedve kapom fel a fejem: végre! Valóságos, nem puszta látszatelmozdulás történt e két nép, a magyar és a román több évszázados viszálykodásában. Szubjektív olvasatomban az a tény, hogy a román hatalom egyáltalán engedélyezte és tudomásul vette a hosszú évtizedekig betiltott, gúnyolt és kipellengérezett erdélyi magyar arisztokrata regényét, radikális változást sejtet. Jelesül: pontosan száz évvel Trianon után a román társadalom és a politikai vezetés civilizatorikus értelemben is, tehát véglegesen birtokba vette Erdélyt. Szüksége volt erre a száz évre, hogy képes legyen el-(esetleg be-?)fogadni egy magyar szemmel, de európai szemlélettel ábrázolt Erdély-panorámát, valamint a legmagasabb rendű nemzeti megnyilatkozásra: az önkritikára. A román könyvkiadók hivatalos oldala is sugall effélét: „Az *Erdélyi történet* a XX. század egyik sűrűn idézett műve, a lelkesedéssel fogadott angol, francia, spanyol, német, olasz, holland fordítások után románul is megjelent." Az ismertetések tisztességesen közlik (ami korábban elképzelhetetlen lett volna) Bánffy történelmi jelentőségű tetteit: titkos tárgyalásait Maniuval a háborúból való közös kiugrásról (1943), Kolozsvár megmentését a németek bombáitól (1944). A regény és az életmű értelmezését megkísérlő román nyelvű kritika Bánffy színház- és zenetörténeti érdemeit is elismeri; és lám csak, mintegy a könyvben következetesen érvényesülő (magyar) nemzeti önbírálat alaptónusát méltányolva, maga is tesz hasonló gesztusokat: „Bonchida kastélya és birtokai több mint 500 évig a Bánffy család birtokát képezték, egészen pontosan az 1948-as államosításig, amikor is az »Erdély Versailles-a«-ként ismert történelmi épületet a téesz vette át." Bogdan-Alexandru Stănescu azt is bátran bemutatja, hogy Bánffy – a román bevonulást elősegítő – Kolozsvár-mentő akciójának következményeként „egy német SS-különítmény bosszúból lerombolta a bonchidai kastélyt". Elfelejti azonban a bizonyított ténnyel kiegészíteni, miszerint a pusztítást román katonák és helybéli lakosok vitték tökélyre.

Stănescu műelemzése egyébként igényes, irodalomközpontú. Tapasztalata szerint az *Erdélyi történet*et (román fordításban a cím a triptichonjelleget nyomatékosítja: *Trilogia Transilvană*) „évek óta úgy emlegetik, mint valamiféle megoldás esélyét, amely majd fényt derít [...] a két, szomszédos ország jelenkori történelmében vitatott földrajzi, politikai és kulturális színtérre. Némelyek egyenesen revelációszerű politikai manifesztumnak képzelik, ami a mérleg serpenyőjét egyik vagy másik oldalra billenti. Szó sincs ilyesmiről, kénytelen vagyok figyelmeztetni mindazokat, akik a politikai értelmezés kulcsával a kezükben veselkednek neki; ám nagyon fontos könyv azok számára, akik hajlandók átadni magukat az olvasás élményének, lehetőleg mellőzve a belemagyarázást." Valódi irodalmi értéknek tekinti a regényben „az I. világháború előtti Magyarország és Ausztria monumentális freskóját", lenyűgözőnek a jellegzetes szereplők arzenálját meg a különös, képtelenségével megrázó szerelmi

történetet. Alapos világirodalmi tájékozottságról tanúskodik a román kritikus, a maga idején a kultúra vérkeringéséből kimaradt alkotásról kijelentvén: „egy regény, amely feszegeti a műfaj határait, s bár óvatosan, de egyáltalán nem mellőzhető modernista eszközökkel kísérletezik". Olyan észrevétel ez, amely például a magyar kritika látóköréből évtizedekig kiesett. Érdemes tehát arra figyelni, mit érzékel egy mai román műértelmező abból a bő nyolcvan évvel ezelőtt született alkotásból, amely úgy százhúsz évvel korábbi történelmi állapotokat, magyar sorskérdéseket, és nyomatékosan a magyar–román békétlen együttélés jövőbeli esélyeit firtatja, fikcionált elbeszélésben. Különleges értéknek tekinti például a narráció bonyolult komplexitását és a történésszálak szövődményes haladását.

A magyar arisztokrácia haldoklását Stănescu, de valamennyi, akár nyúlfarknyi román ismertetés is felismerni véli a regényben – kivéve az olyan, különösen alapos értelmezéseket, mint Marta Petreué, aki Marius Tabacu fordítását előszóval is ellátta, s aki a 2019-es kolozsvári könyvbemutatón erre hívta fel a román olvasók figyelmét: „Végre az erdélyi társadalom csúcsát is megismerhetik az olvasók, nem csak a polgárságot és parasztságot. Az erdélyi nemesség magyar volt, jó, ha látjuk, olvasunk róla." Természetesen Petreu is a szerzői intenció nyomába eredő sorsvonalat olvassa ki a magyar nemesség ellentmondásos életvitelének leírásaiból, csakhogy ezeket a széles tablókat az ábrázolás árnyaltságaként, s ugyanakkor eszme- és társadalomtörténeti összefüggéseiben méltatja: „Lényegét tekintve a regény azt a pillanatot ragadja meg, amikor is – a világirodalom jeles műveivel összevethető módon – egy társadalmi osztály a munkával és felelősséggel jellemezhető etikai fázisából átlép egy másikba, az esztétikaiba, mely frivolnak, kéjben fuldoklónak, ugyanakkor artisztikusnak is mutatkozik." Ebben az „artisztikus" kontextusban nyeri el jelentőségét Bánffy írásművészetének – egyesek szerint – leginkább megigéző vonása, a tájleírás. „Nem csupán egy múltbeli Erdéllyel találkoztam – írja Petreu –, de egy idő fölött álló tájjal is. [. . .] Bizonyos vagyok benne, hogy Bánffy ugyanolyan ragaszkodással szerette Erdélyt, mint én szeretem szülőim gyümölcsöskertjét." Ehhez hasonló, nemzetek és történelem felett álló értelmiségi azonosulás olvasható ki Lucian Nastasă interpretációjából. Ő, aki már korábban tudós alapossággal felkutatta és közzétette Bánffy 1946-ban, a kolozsvári Szigurancán nyitott megfigyelési dossziéját, különös érzékenységgel elemzi a regényben a különböző társadalmi csoportok ábrázolását. Talán az egyetlen, aki nem kerülgeti túlzott tapintattal a regény „kényes" problémaábrázolását: „A szalonok és a kártyajáték hanyatló arisztokráciája képtelen megérteni az országban élő más nemzetiségekkel való kapcsolatokat", ám nem ezt tartja a regény legjelentősebb üzenetének, hanem az összhatásból kibontakozó történelmi atmoszférát: „A regény olvasásakor egy olyan világ támad fel előttünk, amelyet a mai történészek aligha képesek rekonstruálni." Különös érdeme ennek „a történelmi időben mozdulatlanul fennakadt" regényvilágnak, hogy a – sokak által emlegetett – pusztulásba süllyedő szereplőket „finom iróniával" s egyéb, változatos eszközökkel jeleníti meg. Amit Nastasă és valamennyi ismertetés túlzott óvatossággal megkerül: az erdélyi román értelmiség (a köldöknéző magyar arisztokráciához hasonló, de ellentétes oldalról hatékony) hozzájárulása a történelmi Erdély civilizatorikus értékeinek elpusztításához.

Hogy a román kulturális hagyományba beleírt regény stiláris értékei nyilvánvalóan érvényre jutnak, az Marius Tabacu átlag fölötti teljesítménye – ezt a könyv minden méltatója kiemeli. „A szabványosított gyorsulás piacán úgy hat ennek a fordításnak a román nyelve, mint amely távoli időkből érkezett" (Stănescu). Volna ennek egy külön tanulmányt igénylő vetülete is. Bánffy eredeti módon elegyít valóságos történeti-politikai eseményeket és pompás kitalációkat, valóságos és fiktív szereplőket, valamint helyszíneket. Mivel a regényben megjelenített, százhúsz évvel ezelőtti erdélyi (magyarországi) helyszínek ma Romániához tartoznak, csaknem természetes, hogy a valóságos földrajzi nevek a román fordításban mai román nevükön szerepelnek – egy magyar regény imaginárius terében. Hol különül el egy történelmi-politikai jelentésvonulattal is felruházott regényben a valóság a mesétől? Egy helyen bizonyosan, a regény centrális pontján, a főszereplő őseinek kastélyában: Dénestornyán. Ilyen nevű helység nincs, soha nem volt Erdélyben, az átültető azonban hozzáigazította a mai román valósághoz: Dieneşti néven. Képtelenség eldönteni: ez volt-e az egyetlen üdvös megoldás. Hiszen vagy aktuálpolitikai, vagy prózapoétikai döntést kell hozni, s a gondolkodás eme két szegmense között ma is alig lehetséges az átjárás.

JEGYZET

* Lapzártakor érkezett a tragikus hír, hogy a kötet fordítója, Marius Tabacu hatvannyolc éves korában elhunyt. Személyében a kolozsvári Transilvania Filharmónia igazgatója és a magyar irodalom legelismertebb román fordítója távozott.